

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси

О‘ЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЙОТИ

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

2 / 2020

O'ZBEK TILI, ADABIYOTI
VA FOLKLORI INSTITUTI

ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЁТИ
ВА ФОЛКЛОРИ ИНСТИТУТИ

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ

*Журналга 1958 йил январда
Ойбек асос солган*

Бир йилда олти марта чиқади

2
2020

*Ўзбекистон Республикаси
Фанлар академияси
Ўзбек тили, адабиёти
ва фольклори институти*

Тошкент - 2020

Бош муҳаррир:
Низомиддин МАҲМУДОВ

Таҳрир хайъати:
Абдусалом АБДУҚОДИРОВ
Раҳмагулла БАРАКАЕВ
Маматқул ЖЎРАЕВ (бош муҳаррир
ўринбосари)
Наим КАРИМОВ
Баҳодир КАРИМОВ
Дурдона ЛУТФУЛЛАЕВА
Абдуваҳоб МАДВАЛИЕВ (бош
муҳаррир ўринбосари)
Тўра МИРЗАЕВ
Баҳтиёр НАЗАРОВ (бош муҳаррир
ўринбосари)
Ёрқинжон ОДИЛОВ
Эргаш ОЧИЛОВ (масъул котиб)
Шомирза ТУРДИМОВ
Боқижон ТЎХЛИЕВ
Алмаз УЛВИЙ
Дурдона ХУДОЙБЕРГАНОВА
Жаббор ЭШОНҚУЛОВ
Бердак ЮСУФ
Қурдош ҚАҲРАМОНОВ
Улуғбек ҲАМДАМОВ
Иброҳим ҲАҚҚУЛОВ

Манзилимиз:

100060, Тошкент, Шахрисабз тор кўчаси, 5-уй.

Телефон: 71 233-71-44

E-mail: jurnal_uzlit@mail.ru

На узбекском языке

Узбекский язык и литература

№ 2, 2020

Мухаррир Э.Очилов

Компьютерда саҳифаловчи Б.Зайнутдинов

Журнал Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлиги томонидан

22.12.2006 йилда рўйхатга олинган.

Гувоҳнома №0053

© Ўзбекистон Республикаси ФА, 2020 йил.

ИЛМИЙ МАТНДА ТЕРМИН ТАНОСИБИ ВА ТАКОМИЛИ

Бугунги кунда давлатимиз раҳбарининг илм-фанга муттасил ва мунтазам эътибори билан бу соҳа тараққиётига фавқуллодда аҳамият берилмоқда. Муҳтарам Президентимиз Ш.Мирзиёев ўзбек тилига давлат мақоми берилганининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган тарихий нутқида шундай деган эди: “Айни пайтда дунёда илм-фан ва технологиялар шиддат билан ривожланиб, мамлакатимизнинг халқаро ҳамкорлик алоқалари тобора кенгаймоқда. Натижада ҳаётимизга четдан кўплаб янги тушунча, сўз ва иборалар кириб келмоқда. Глобаллашув шароитида миллий тилимизнинг софлигини сақлаш, унинг луғат бойлигини ошириш, турли соҳаларда замонaviй атамаларнинг ўзбекча муқобилини яратиш, уларнинг бир хил қўлланишини таъминлаш долзарб вазифа бўлиб турибди”¹. Ана шу долзарб вазифанинг ижроси доирасида ўзбек тилидаги илмий матн тарқибиди терминнинг ўрни ва тақомили муаммоси тадқиқи айрича аҳамият касб этади.

Авалло, “матн” (“текст”) терминининг мазмуний талқинига аниқлик киритиш мақсадга мувофиқ кўрилади. Чунки илмий амалиётда баъзан унинг мазмуний моҳиятини фақат ёзма нутқ билан чеклаш кўзга ташланади. Буни ўзбек тилшунослигида ҳам кузатиш мумкин. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида “матн” сўзининг қуйидаги икки маъноси изоҳланган: “1. Ёзувда ёки босма ҳолда шакллантирилган муаллифлик асари ёки ҳужжат. 2. Босма нашрнинг расм, чизма ва изоҳларсиз асосий қисми”². Албатта, луғатда бу сўзнинг терминологик маъноси назарда тутилмагандир, аммо уни инобатга олиш жоиз эди. Матн тилшунослигига оид айрим тадқиқотларда ҳам баъзан “...матн нутқий ҳодисанинг ёзилган (“босма ҳарф орқали акс этган”) парчасидир”, “Нутқ” ўзининг ёзма шаклида “матн” атамасига тенг келади”, “Ҳар қандай нутқнинг ёзма шакли матн тушунчасининг моҳиятини ифода этади”³ қабилдаги мунозарали фикрларни ўқиш мумкин. Шунингдек, рус ва бошқа тилшуносликларда ҳам шундай ҳолат кўзга ташланади. Масалан, рус тилшуноси И.Р.Гальпериннинг талқинича, матн (“текст”) ёзувда қайд этилган нутқий асардир⁴. Аммо дунёда матн лингвистикаси муаммолари билан шуғулланган мутахассисларнинг аксарият кўпчилиги матннинг ёзма ҳам, оғзаки ҳам бўлавериши мумкинлигини таъкидлайдилар. Бу

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи // Халқ сўзи, 2019 йил, 22 октябрь.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдли. 2-жилд. – Тошкент: ЎМЭ, 2006, 557-бет.

³ Ҳ а к и м о в М.Х. Ўзбек илмий матнининг синтагматик ва прагматик хусусиятлари. НД. – Тошкент, 1993, 17–18-бетлар.

⁴ Г а л ь п е р и н И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981.

тилшуносларнинг тадқиқотларини жиддий таҳлил қилган М.Йўлдошев матн талқини бўйича қуйидаги ҳаққоний хулосага келган: "...Матнни гаплар кетма-кетлигининг боғланишлилик асосида оғзаки ёки ёзма шаклда юзага келадиган структур, мазмуний ва коммуникатив яхлитлиги тарзидаги бутунлик сифатида, тил синтактик сатҳининг олий даражадаги бирлиги сифатида талқин этиш мақсадга мувофиқ"⁵.

Илмий матнни, одатда, терминларсиз, муайян илмий соҳага мансуб терминлар иштирокисиз тасаввур этиб бўлмайди. Ҳар қандай кишига, хусусан, номутахассисга ҳам беш қўлдай маълумки, терминнинг ўз уйи, ўлан тўшаги илмий матндир, термин айнан илмий матнда ўзининг бор бўйини, бутун моҳиятини, унга ибтидодан махсус бўлган хусусият ва имкониятларини баралла намоён этади. Шунинг учун ҳам деярли барча тилшуносликларда кенг эътироф этилган қарашларга кўра, "юксак даражадаги терминлашганлик (терминлар билан тўйинтирилганлик) илмий услубнинг характерли белгиси бўлиб, термин – билим ёки фаолиятнинг махсус соҳасига оид тушунчани ифодалайдиган сўз ёки сўз бирикмасидир"⁶.

Термин муаммолари билан боғлиқ ишларнинг деярли барчасида термин моҳиятига дахлдор белгилардан бири сифатида унинг бир маънолилиги ҳамиша қайд қилинади. Терминнинг бу хусусияти, табиийки, термин мансуб бўлган система таркибида ўзини намоён этади. Аммо термин ўзи мансуб бўлган системадан ташқарида мазкур хусусиятини тўласича намоён эта олмайди. Шунинг учун ҳам айрим мутахассислар терминларнинг кўп маънолилиқ хусусиятини ҳам касб этадиган реал нутқий шароитларни ҳисобга олган ҳолда уларга хос бўлган бир маънолилиқ белгисига эгаллигини мутлақ ҳолат деб қарамаслик мақсадга мувофиқлигини қайд этар экан, "терминологик лексиканинг айна шу хусусияти кўп ҳолларда уларнинг махсус соҳалардан ташқарида тасвирий воситалар тизимида жалб қилинишига имкон бериши"ни таъкидлаш муҳимлигини айтадилар, терминнинг бир маънолилиги ва эмоционал-экспрессивликдан маҳрумлиги фақат махсус тизим ичидагина эканлигини таъкидлайдилар⁷.

Шубҳасизки, илмий матн у ёки бу миқдордаги илмий терминларсиз мавжуд бўла олмайди. Бу ҳақиқатни таъкидлар экан, баъзи тадқиқотчилар терминларнинг илмий услубдаги бир маънолилиги хусусиятини қуйидагича асослашга ҳам ҳаракат қиладилар: "Термин гўёки ихчам иктибосдир. Иктибослаштириш қондаларига мувофиқ термин муайян билим соҳасига оид барча илмий асарларда айнан бир маънода сакланиши

⁵ Йўлдошев М. Бадий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: O'zbekiston НМИУ, 2019. 57-бет.

⁶ Владимирова Т.Л. Язык и стиль научного текста. – Томск: Изд-во Томского политехнического университета, 2010. С.8.

⁷ Соловьева З.В. Проникновение терминологической лексики в общеязыковое употребление (к вопросу о взаимодействии научного и публицистического стилей современного английского языка) // Функциональный стиль научной прозы. – М.: Наука, 1980. С. 165.

керак⁸. Зотан, аксарият илмий терминларнинг муаллифи ёки муаллифлари фан кишилари учун маълум.

Шу ўринда йўл-йўлакай бўлса-да, айтиб ўтилган мулоҳазалардан келиб чиқиб, таъкидлаш жоизки, терминлар, аввало, илмий услубнинг, яъни илмий матннинг ўз моли бўлишига қарамасдан, улар бошқа услубларга кўчиши ҳам мумкин, хусусан, бадий матнда ҳам фаолият кўрсатиши кўп кузатиладиган hodisadir. Маълумки, бадий услуб алоҳида ва ўзига хос услуб ҳисобланса-да, унинг ўзига хослиги тилдаги бошқа вазифавий услубларнинг ҳам унда бемалол ҳаракатда бўлаверишида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам мутахассислар бадий нуткнинг кўп услублилигини алоҳида таъкидлайдилар, бунда илмий ва бадий услубларнинг ўзаро ҳамкорлиги, бир-бирига ўтиши ҳолатларини таҳлил қиладилар⁹. Ўзбек тилшунослигида терминологик лексиканинг бадий нуткдаги ўрни масаласини илмий тадқиқ этиш бошқа тилшуносликларга қараганда анча илгари бошланган, 1984 йилда ўзбек тилшуноси Ҳ.Шамсиддинов бу муаммони номзодлик диссертацияси доирасида батафсил ўрганган¹⁰. Кейинги йилларда бошқа, хусусан, рус тилшунослигида ҳам бу йўналишдаги тадқиқотлар юзга келди¹¹.

Илмий услуб ва бадий услуб ўртасидаги ҳамкорлик, айниқса, бадий матнда турли терминларнинг қўлланишида ва бунда уларнинг салмоқли бадий-эстетик қиммат касб этишида яққол намоён бўлади. Ана шунга кўра, тадқиқотчилар илмий тил унсурларининг, терминларнинг поэтик сўз санъатига олиб кирилиши мутлақо табиийлигига, бадий нутқ ўз моҳиятига мувофиқ полистилистиклигига, унда бениҳоя хилма-хил лисоний воситалар синтезлана олиши мумкинлигига эътиборни қаратадилар¹². Айтиш мумкинки, бадий матнда илмий терминлар ижодкорнинг турли бадий-эстетик ниятларига мувофиқ тарзда алоҳида қиммат (кахрамон нутқини индивидуаллаштириш, нутқий характер яратиш, киноя-юмор каби) касб қилади. Қуйидаги мисолларда таҳлилсиз ҳам бу ҳолатни кузатиш мумкин: *Шу билан кенгаш тамом бўлиши керак эди. Соғлиқни сақлаш халқ комиссари Мўминов "Бир оғиз гап" деб ўрнидан турди.*

– *Қурувчилар орасида безгак бошланиши хавфи бор. Олдини олмасак бўлмайди... Шоликор жойлардаги қурувчиларга акрохин ичиряпмиз. Барибир безгак кучни сўриб қўяди.* (Саид Аҳмад. "Қирк беш кун") *Жисму*

⁸ Рождественский Ю.В. Введение в общую филологию. – М.: Высшая школа, 1979. С. 141.

⁹ Чаковская М.С. Взаимодействие стилей научной и художественной литературы. – М.: Высшая школа, 1990. С. 17–95.

¹⁰ Шамсиддинов Х. Термины в художественной речи. АКД. – Ташкент, 1984.

¹¹ Масалан, қаранг: Н е м ь к а А.А. Метаязык лингвистики: научное и художественное представление. ДД. – Орёл, 2015; Д е м и д о в и ч Т.В. Семантико-стилистический и лингвокультурологический аспекты изучения военной лексики (на материале художественной литературы о Великой Отечественной войне). КД. – Волгоград, 2015.

¹² Бу ҳақда батафсил қаранг: Б а р и н о в а Е. Е. Научный термин в современной художественной литературе (А.Битов, Н.Байтов, Л.Улицкая) // Критика и семиотика. Вып. 15, 2011. С. 197–207.

жонимга десанг, бегона бўлсин хасталик, Ишқ завқу дарди бирлан хастаҳол бўлмоқ керак. Қалбга истарсан шифо гар, бўл ёмон сўздан йироқ, Корвалод ичмоқ керакмас, қар ва дол бўлмоқ керак. (Э.Воҳидов. Қитъа).

Албатта, бадиний матнда илмий терминлар муаммоси алоҳида илмий тадқиқотни талаб этади, мустақил, қўламли лингвопозтик ва лингвокультурологик тадқиқот учун мавзу бўлади.

Айтиб ўтилганидай, терминнинг асосий яшаш ва фаолият майдони илмий матндир, у ана шу майдонда таносиб ва такомил топади. Терминларнинг илмий матндаги таносиб ҳақида гапирганда, аввало, табиий-аниқ фанлар ва ижтимоий-гуманитар фанлар таркибидаги терминларнинг миқдорий салмоғини эътибордан соқит қилмаслик лозим, табиийки, табиий-аниқ фанлардаги илмий тушунчаларнинг конкрет-предметлик хусусиятига кўпроқ эғалиги, ижтимоий-гуманитар фанлардаги тушунчаларнинг эса анчайин мавҳумлик-умумийлик хусусиятига кўпроқ соҳиблиги, уларда руҳий-маънавий жиҳатнинг устуворлиги каби хусусларни инobatта олмоқ жоиз. Шунинг учун ҳам ижтимоий-гуманитар мавзудаги матнларга қараганда табиий-аниқ фанлар мавзуларидаги матнларда терминлар миқдори сезиларли даражада ортиқдир. Айтиш мумкинки, бу икки асосий илмий фикр йўналишида терминлар миқдоран бир-бирига мутаносиб эмас.

Фан тараккий этиб борар экан, ундаги илмий қарашлар ўзгаради, такомил топади, янги тушунчалар, демакки, янги терминлар пайдо бўлади. Умуман, фан тараккиёти жараёнларида янги терминлар вужудга келади, мавжудлари янги қарашлар ва методларга мувофиқ такомиллашади ёки айримлари қўлланишдан бутунлай чиқиб кетади. Бундай жараёнларни, ҳеч бир истисносиз, барча фанларда кузатиш мумкин. Масалан, атокли ва закий ўзбек тилшуноси академик А.Ҳожиевнинг мазкур жараёнларнинг синчков тадқиқотчиси сифатидаги қуйидаги қайдларида ўзбек тилшунослик фани тараккиётида терминларнинг таносиб, ҳаракати ва такомил ўз ифодасини топган: "Бевосита ўзбек тили материалларидан келиб чиқилса, "ёрдамчи сўз" термини таркибидаги "сўз" бирон-бир ҳодисани қайд этиш имконига эга эмас. Чунки қўмакчи, боғловчи, юклама деб аталувчи тил бирликларига хос вазифада фақат сўз эмас, балки ифода жиҳатидан аффикс (қўшимча) кўринишида бўлган бирликлар ҳам қўлланилади. Ўзбек тилшунослигида бу факт тан олинган ва улар қўмакчи аффикс (қўшимча), боғловчи аффикс (қўшимча), юклама аффикс (қўшимча) терминлари билан юритилади. Масалан, -ча қўмакчи аффикси, -ки (-ким) боғловчи аффикси, -қу (биласан-қу) юклама аффикси ва бошқалар. Шундай экан, қўмакчи, боғловчи, юклама ҳақида гап борганида, бу тил бирликларининг ҳар икки тури, яъни ифода жиҳатига кўра сўз ва аффикс шаклидаги тури ҳисобга олинishi шарт. Шу билан бирга, бу икки ҳолат учун умумий бўладиган, яъни "сўз" сўзи қўлланилмайдиган терминни топиш керак бўлади. Қолаверса, бу уч тил бирлигини ифодаловчи терминларнинг "сўз" сўзисиз (қўмакчи, боғловчи, юклама тарзида) қўлланиши маълум, яъни уларни "сўз" билан қўллаш (қўмакчи сўз каби қўллаш) талаб этилмайди. Бу факт ҳам учала тил

бирлигининг умумий хусусиятини ифодалай оладиган ("сўз" сўзисиз) термин топиш ва истеъмолга киритиш шартлигини кўрсатади"¹³.

Улкан сўзшунос олимнинг монографиясидан олинган мазкур қайдларида терминнинг тушунча моҳияти билан таносибдаги ноқислик ва уни бартараф қилиш зарурияти таъкидланган бўлса, унинг қуйидаги қайдларида бир тушунча учун икки ("сатх" ва "босқич") термин қўлланишининг ноқаноғлигига эътибор қаратилган: "Ўзбек тилшунослигида "тил (қурилиши) сатхлари", "тил (қурилиши) босқичлари" терминлари қўлланилаётгани маълум. Ҳар иккала термин айнан бир тил ходисасига нисбатан қўлланади. Эътибор беринг: "Тилнинг қиммат жиҳатидан бир хил бирликларининг йиғиндиси лингвистик сатх деб юритилади. Масалан, фонологик сатх, морфем сатх каби" (А.Нурмонов ва бошқалар). "Ҳар бир тил бирлигига монанд равишда тил қурилишининг босқичлари ажратилади... Тил қурилиши ўта мураккаб бўлиб, улар ўзаро боғлиқ бир қанча босқичлардан иборат. Тил қурилишининг бирор босқичини ажратиш учун унинг ўзига хос тил бирлиги мавжуд бўлиши лозим" (Ш.Раҳматуллаев). Ш.Раҳматуллаев *сатх* сўзи "ўзаро боғлиқ сатхлар" тушунчасини ифодалашга қодир эмас" деб, унинг ўрнида *босқич* сўзини қўллашни маъқул кўради. Лекин бу сўз, бизнингча, назарда тутилган тил ходисасини, умуман, қайд эта олмайди" (13–14-бетлар).

Атоқли тилшуноснинг қуйидаги қайдларида лисоний тушунча моҳиятини аниқ ва холис ақс эттирадиган икки термин ("системани шакллантирувчи тил бирликлари" ва "функционал тил бирликлари") таносиб нуктаи назаридан асосли тарзда тавсия этилган: "Тил системалари муайян тил бирликлари асосида шаклланар экан, яъни системани шакллантирувчи, ташкил этувчи тил бирликлари бор экан (борлиги тан олинар экан), бундай бирликлар тўла ва аниқ белгиланмаган бўлса-да, уларни алоҳида тур сифатида ажратиш ҳамда, ўз моҳиятига кўра, "системани шакллантирувчи тил бирликлари" деб аташ тўғри ва мақсадга мувофиқ бўлади деб ўйлаймиз. Бу билан тил бирликларининг бир тури ва уни қайд этувчи термин аниқланган, белгиланган бўлади. Ўзбек тилшунослигида "морфема" деб аталувчи тил бирлиги тан олинган. Ш.Раҳматуллаевнинг юқорида келтирилган рисоласида морфема тил қурилишининг асосий бирликлари қаторига киритилади. Лекин ўзбек тили материаллари бу фикрни қувватламайди. Гап шундаки, морфема (морфемалар) системани шакллантирувчи тил бирликларини, яъни ясама сўз ёки сўз шаклини ясади (ҳосил қилади), унинг моҳияти, вазифаси шундан иборат. Ясама сўз ва сўз шакли эса сўз ясалиши ва морфологик системани шакллантирувчи бирликлардир. Демак, морфемаларни тил бирлиги сифатида баҳолашда, номлашда уларнинг шу хусусиятига, моҳиятига асосланиш керак бўлади. Шундай қилинганда, морфемаларни "ясавчи тил бирликлари" деб аташ тўғри ва мақсадга мувофиқ бўлади деб ўйлаймиз. Яна бир тур тил бирликлари борки, улар тил системасини шакллантирмайди, шунингдек, сўз яшаш ёки сўз шаклини яшаш учун хизмат қилмайди. Улар тилда муайян вазифа бажаради. Вазифа бажарувчи сифатида улар бир гуруҳга, бир умумий турга бирлашади. Булар *қўмакчи*,

¹³ Х о ж и е в А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. – Тошкент: Фан, 2010, 18-бет.

боғловчи, юклама деб деб аталувчи тил бирликларидар. Худди шу умумий хусусиятлари асосида тил бирликларининг бу гуруҳини “функционал тил бирликлари” термини билан юритиш тўғри ва мақсадга мувофиқ бўлади деб ўйлаймиз” (20–21-бетлар).

Ўзбек тилшунослиги тараққиётига салмоқли ҳисса қўшган А.Ҳожиевнинг қуйидаги мулоҳазаларида айрим терминлар (масалан, *ўзак*, *ўзак морфема* каби)нинг бугунги ўзбек тилшунослигидаги мавжуд қарашларга кўра эскирганлиги ва истеъмолдан чиққанлиги асослаб берилган: “Лексема морфемадан бутунлай фарқли бўлган тил бирлиги экани ўзбек тилшунослигида ўз исботини топгани юқорида айтилди. Бу ҳақда профессор Ш.Раҳматуллаев, жумладан, шундай дейди: “Тил бирлиги учун муҳим жиҳат – мазмун жиҳати нуктаи назаридан лексема билан морфема кескин фарқ қилади. Бу икки бирликнинг тил қурилишининг бошқа-бошқа босқичларига мансублиги ҳам уларнинг айрим-айрим бирликлар эканини тасдиқлайди”. Бу фикрга қўшилмаслик мумкин эмас. Муҳими шундаки, морфема билан сўз (лексема) тил қурилишининг бошқа-бошқа босқичларига мансуб бирликлар эканлигининг тан олинishi билан ўзбек тилида “ўзак морфема” деб аташ мумкин бўлган тил бирлиги йўқлиги маълум бўлди ва “ўзак”, “ўзак морфема” терминлари ҳам истеъмолдан чиқди. Бу эса морфема билан боғлиқ тил ҳодисаларининг моҳиятини ёритишда, тўғри белгилашда муҳим роль ўйнади. Лекин сўз (лексема) билан морфеманинг моҳияти, уларнинг ўзаро муносабати каби масалаларда хатоликлар, камчиликлар давом этяпти” (37-бет).

Термин муаммоси тадқиқотчиларининг аксарияти фикрига кўра, терминга фалсафий-гносеологик ёндашувни эътиборга олганда, терминларнинг билиш фаолияти натижаларини қайд этиш, терминнинг янги билимларни кашф этишда иштирок қилиш қобилияти каби белгиларни назарда тутиш мақсадга мувофиқ. Зотан, термин – билиш, дунё қонуниятларини англаб етиш натижаси, “фикр қаймоғи, мағзининг номидири”¹⁴. Ўтган асрлар рус файласуфи П.А.Флоренскийнинг “Фаннинг моҳияти терминологияни тузиш ёки, аниқроғи, жой-жойига қўйишдан иборат... Ҳар қандай фан терминлар тизимидир. Шунинг учун терминлар ҳаёти фан тарихининг ўзидир” деган гапларида азалий ҳақиқат ўз тажассумини топган¹⁵.

Терминлар тараққиёти тарихини фан тарихидан ажратиб тасаввур этиб бўлмайди, терминларнинг тегишли тушунча билан рости таносиби, уларнинг мунтазам тақомили ҳар қандай фаннинг илгарилаш таъйинлари билан уйқашдир. Буни барча фанлардаги ўсиш ва ўзгаришларда кўриш мумкин. Ўтган асрнинг бошларида бир қатор долзарб соҳалар қаторида ўзбек тилшунослиги соҳасида ҳам чинакам кашшофлик қилган Абдурауф Фитратнинг термин ва тил илмига дахлдор мулоҳазалри алоҳида диққатга сазовор. Унинг дастлабки нашри 1924 йилда амалга оширилган “Ўзбек тили қондалари тўғрисида бир тажриба. Иккинчи китоб: Наҳв” асаридаги

¹⁴ Қаранг: Р я б о в а Е.А. Теоретические аспекты изучения терминов // Вестник Московского государственного областного университета. Серия «Лингвистика». № 2. – М.: Изд-во МГОУ, 2009. С.87.

¹⁵ Бу ҳақда қаранг: К у х н о И.Ю. Терминология – семиотическая система “второго порядка” // Язык. Слоvesность. Культура. № 4. 2014. С. 41–55.

“Ўқуғучиларга” қисмида айтилган куйидаги фикрлар эътиборга молик: “Биз тил қоидалари ҳам унинг атамалари (истилохлар) тўғрисида ишлашнинг биринчи пайтидамыз. Шунинг учун тилимизнинг қоидаларини бу майдонга қўйиб, атамаларини собит бир ҳолга келтириб олганимиз йўқ. Бу тўғруда тил муаллимларимиз ора бирлашкан бир йўл хануз йўқдир. Ёки бошланғич ишларнинг ҳаммасида ҳам шу ҳолни кўрмай чора йўқдир. Тилимизнинг бутун қоидаларини аниқлаб, атамаларини майдонга қўймоқ учун яна бироз тиришмагимиз, бир-биримизга қўмак қилишимиз лозим... Ишонаманки, бутун ўзбек муаллим, муҳаррирлари (муаллифлари) бундан кейин тилимизни текширарлар. Бизнинг китобларимизни муҳокама қилиб ўқурлар. Бунларда қоидалар, атамалар, усуллар тўғрисида фикр юргизилар; фикрларини бизларга ҳам ёзарлар. Бизлар уларнинг фикрлари узра яна ишларимиз; яна тиришамиз. Мана шундан кейин тилимизнинг қоидалари, атамалари тўғрисида фойдали бир “иш” кўринилган бўлади. Мана ундан кейин тилимизнинг қоидалари, атамалари собит бир ҳолга қўйилган бўлади”¹⁶. Бугунги ўзбек тилшунослигида дастлаб Фитрат қўллаган (ёки ясаган) “кесим”, “эга”, “кириш сўз”, “олмош”, “қўшма феъл” каби бир қатор терминлар ишлатилади. Айни пайтда Фитрат томонидан қайд этилган терминлар шаклланишининг бошланғич палласида қўлланган айрим терминлар тилшунослигимиз тараққиётининг бугунги палласида ўзгарган. Масалан, Фитратда: “унсиз” (142-бет) – бугун: “ундош”; Фитратда: “босим” (145-бет) – бугун: “урғу”; Фитратда: “сира сон” (151-бет) – бугун: “тартиб сон”; Фитратда: “ҳол” (153-бет) – бугун: “равиш”; Фитратда: “туриш белгилари” (177-бет) – бугун: “тиниш белгилари”; Фитратда: “тўлдирғич сўзлар” (181-бет) – бугун: “иккинчи даражали бўлақлар”; Фитратда: “қелишканлик” (196-бет) – бугун: “мослашув”; Фитратда: “эксик гап” (202-бет) – бугун: “тўликсиз гап” ва ҳоказо. Фитрат қўллаган терминларнинг бир қатори бугун янада фарқли шаклларда ишлатилади. Тилшунослик фанининг ўша даврдаги ҳолати билан мазкур фанининг бугунги даражаси қиёсланганда, терминларнинг такомил даражаси тил илмидаги тараққиётнинг қўлами ва сифатидан, тилшуносликдаги илмий қарашларнинг нечоғлик янгилашиб бораётганидан ҳолис гувоҳлик беради.

Бугунги глобаллашган дунёда фан ва техника беҳад жадал суръатлар билан ривожланиб бормоқда. Дунё тилларининг деярли барчасида ана шу тараққиётга мувофиқ равишда махсус терминларнинг миқдоран ўсиб бораётганлиги ҳам сезиларлидир¹⁷. Шунинг учун ҳам бошқа тилшуносликларда бўлгани каби ўзбек тилшунослигида ҳам терминологик тадқиқотларга бўлган эҳтиёж янада ортиб бормоқда. Терминологияни, хусусан, турли билим соҳаларига оид терминларни тартибга солиш, терминнинг илмий матндаги таносиби ва такомил

© 2020 йилдаги маълумотларнинг ҳаққонлиги ва аниқлиги таъминланган.

¹⁶ Қаранг: Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 2006, 175–176-бетлар (Фитратга кейинги ҳаволаларда матида фақат айни маъбанинг саҳифаси кўрсатилади).

¹⁷ Бу ҳақда яна қаранг: Амитрова М.В., Гусарова Ю.В. и др. Специальная терминология и различные подходы к её классификации // XXI век: итоги прошлого и проблемы настоящего плюс. Серия: социально-гуманитарные науки. №01(23)/2015. Том 2. – Пенза: ПензГТУ, 2015. С. 179.

тамойилларини тайин этиш мазкур шароитларда янада долзарблик касб этиб бормокда.

“Терминология” терминининг ўзини олиб кўрайлик. Мазкур термин, тадқиқотчиларнинг кўрсатишларича, дастлаб ғарбда XVIII асрларда пайдо бўлган, хусусан, “терминология” сўзи Германияда биринчи марта профессор Шютц томонидан 1786 йилда қўлланган, француз тилида ҳам бу сўз XVIII асрда пайдо бўлган, инглиз тилида эса Катта Оксфорд луғатидаги маълумотга кўра, биринчи марта 1801 йилда қайд этилган¹⁸. Бу сўз термин сифатида бир неча тушунча ифодаси учун истифода этилган. Рус терминшуноси С.В.Гриневанинг қайд этишича, рус тилшунослигида “терминология” термини яқинларгача учта тушунчани ифодалаш учун қўлланилиб келган, яъни: 1) “муайян билим соҳасининг терминлар тизими”; 2) “тилдаги терминларнинг яхлит жами”; 3) “терминларни ўрганувчи фан”; рус тилшунослигида 1989 йилдан муайян билим соҳасига оид махсус сўзларнинг жамини “терминология” деб номлаш, терминларни ўрганадиган фан номини эса терминшунослик (“терминоведение”) деб аташ барқарорлашди¹⁹. Ўзбек тилшунослигида ҳам “терминология” ва “терминшунослик” терминларини ана шу тарзда фаркли тушунчалар ифодаси учун қўллаш мақсадга мувофиқ.

Шуни ҳам айтиш керакки, ривожланган илмий терминологиянинг факат 60 атрофидаги тилда мавжуд эканлиги ва бу тиллардаги терминология 300 га яқин касбий-предмет майдонини ўз ичига олиши эътироф этилади²⁰, холбуки, ер юзида етти мингга яқин тил борлиги расман қайд қилинган. Албатта, ўзбек тили ана шундай илмий терминологияси ривожланган тиллар сирасидан ҳақли равишда жой олганлиги сир эмас. Ўзбек терминшунослиги илмий матнда терминнинг фаол ҳаракати ва мунтазам тақомили жараёнларидаги ўзига хосликларни, терминнинг тушунча ифодаси билан уйғунлиги ва илмий фикр билан теран таносиб тамайилларининг теран тадқиқи борасида жадал саъй-ҳаракат кўрсатмоққа бугунги давр олдида бурчлидир.

РЕЗЮМЕ. Мақола матн ва термин ҳақидаги қарашлар тахлили, ўзбек тилидаги илмий матн таркибида терминнинг ўрни ва тақомили муаммоси тадқиқига бағишланган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена анализу научных суждений о тексте и термине, исследованию роли и термина в научном тексте и его совершенствованию.

RESUME. The article is devoted to the analysis of views on the text and the term, the study of the role and improvement of the term in the scientific text of the Uzbek language.

Таянч сўз ва иборалар: илмий матн, термин, терминология, нутқ, услуб, система, таносиб, тақомил.

Ключевые слова и выражения: научный текст, термин, терминология, речь, стиль, система, таносиб, совершенствование.

¹⁸ Қаранг: К у х н о И.Ю. Кўрсатилган мақола, 42–43-бет.

¹⁹ Батафсил қаранг: Г р и н е в С.В. Введение в терминоведение. – М.: Московский лицей, 1993.

²⁰ Қаранг: К у х н о И.Ю. Кўрсатилган мақола, 46-бет.

Key words and word expressions: scientific text, term, terminology, speech, style, system, proportion, perfection.

Ёркинжон ОДИЛОВ

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА УНИНГ ЭТНОМАДАНИЙ ЗАНГИНЛИГИ

Тилшунослик тарихидан яхши маълумки, инсоният тарихининг ҳар бир ривожланиш даври тилга кучли таъсир ўтказиши, тарихий шароит тилдаги ўзгаришларнинг алоҳида бир босқичини юзага келтиради. Масалан, қадимги туркий тилнинг шаклланишида ғарбий ва шарқий турк ҳоконликларининг марказлашган давлат сифатида шаклланиши муҳим роль ўйнаган бўлса, эски туркий тилнинг қарлук, қипчоқ, ўғуз, қисман, уйғур сингари катта туркий элатлар ҳамда бошқа майда қабилалар адабий тили сифатида шаклланиши ва ривожланишида қорахонийлар давлатининг таъсири катта бўлган. Ана шу даврдан эътиборан эски туркий тилда й-лашиш жараёни бошлангани ҳам қорахонийлар давлатида қарлук қабила вакилларининг таъсири кучайгани, шу қабила тилининг расмий иш юритиш тили мақомини олгани билан боғлиқ, албатта.

Тарихшуносликка оид тадқиқотлар ҳам бу туркий уруғларнинг XI – XII асрларда алоҳида этнос сифатида шаклланиб бўлгани, шунинг учун XIII аср биринчи ярмидаги мўғул истилолари ва XIV аср бошларида Ўрта Осиёга шайбонийларнинг кириб келиши туркий халқ таркибининг асосини ўзгартириб юбормаганлигини, балки мўғул ва шайбоний уруғлари жуда секинлик билан бўлса-да, **маҳаллий халқ таркибига сингиб кетганлигини** (*таъқид бизники – Ё.О.*) тасдиқлайди¹. Шундан келиб чиқиб, ўзбек (туркий) этносининг шаклланишида қорахонийлар даври тили – фанда “эски туркий тил” деб аталадиган тил алоҳида ўрин тутган дейиш мумкин. Шундай экан, “тарих саҳнасида бугун ўзбек номи билан танилган этнос”² ҳамда унинг тилининг ғарблик тарихшуносу тилшунослар томонидан “Чигатой улуси” ва “Чигатой тили” дейилиши ҳам тарихий ва лингвистик ҳақиқатга зиддир.

Биз мўғул ва шайбоний уруғларининг маҳаллий туркий уруғлар таркибига сингиб кетиши ҳақидаги қарашларни маъқуллаймиз. Аммо бу жараёнгача бўлган даврда бу катта ҳудуддаги туркий этносни маҳаллий туркий ва қадим суғдийлар шакллантирган, туркий адабий тил ҳам туркий ва қадим суғдийлар тиллари асосида ҳосил бўлган³ деган қарашга қўшилмаймиз. Бизнингча, суғдий қабилалар туркий қавмнинг маълум бир таркибинигина ташкил этади ва улар туркий этнос таркибига сингиб кетган, буни тил материаллари ҳам тасдиқлайди. Яъни суғд тил унсурлари худди арабий элементлар сингари туркий тил қонуниятларига мослашган

¹ Асқаров А. Ўзбек халқи этногенези ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий-методологик масалалари // “Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар, этногенетик ва этник тарих” мавзусидаги илмий-назарий семинар материаллари. – Тошкент, 2004, 7-бет. Этногенез масаласида яна қаранг: Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Тошкент: Шарқ, 2001; Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015.

² Турдимов Ш. Этнос ва эпос. – Тошкент: Ўзбекистон, 2012, 77-бет.

³ Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи.

муайян таркибий қисмгина холос. Қарлук, кипчок, ўғуз, қисман, уйғур сингари катта туркий элатлар ҳамда бошқа майда қабилалар ўртасида этник яқинлик, маданий муштарақлик бўлгани учун ҳам бир этнос сифатида бирлашишган. Ўзаро таъсирларда ғолиб келган этник уюшманинг номи асосий этноним бўлиб қолган.

Тил этник ўз-ўзини англашда муҳим ўрин тутати. Этник ўз-ўзини англашнинг биринчи белгиси – этник таркибга мос этнонимнинг танланишидир. Иккинчи белгиси – этнос тилининг расмий тил сифатида тан олинishi, унинг ривож учун шарт-шароит яратилишидир. Этник ўз-ўзининг англашнинг бошқа белгилари, масалан, этник анъаналарга содиқлик, маданий-маънавий кадриятларни асраб-авайлаш қабилар ҳам миллий тил орқали авлодлар онгига сингдирилади. Ўзга тилда бийрон сўзлаш, фикр ифодалаш мумкин, аммо этник ўзига хосликлар чет тилда она тилидагидек тушун(тир)илмайди, этномаданий инжаликлар бутун намоён бўлмайди. Жадид маърифатпарварлари она тилининг айни имкониятини ХХ аср бошидаёқ англаган, она тилига ўзликни англаш ва тафаккурни ривожлантириш омили деб қараган, она тилига муҳаббатни ватанга муҳаббат деб билган эдилар.

В.фон Гумбольдт қарашлари ва “янги гумбольдтчилик”даги барқарор назарияга кўра, ҳар бир миллат дунёни она тилида кўради ва танийди. Аммо тилшунос О.Н.Трубачев кизик фикрни келтиради: “этносда ўз-ўзини англашнинг икки хил йўсини ҳам бўлиши мумкин. Масалан, Кирилл ва Мефодий даврида болгар халқи ўзини ҳам болгар, ҳам славян ҳисоблаган”⁴. А.Н.Тихоновнинг фикрича, бугунги чувашлар ўзларини ҳам чуваш, ҳам рус санайдилар, рус маданиятини ўз маданияти деб билдилар⁵. Шу муносабат билан арман, грузин ва озар тилларида шеър ёзган Саят-Нованинг оламни уч хил тарзда англаган демокчи бўладилар ва бу фикрга Саят-Нова ҳаётининг асосий қисми Тифлис (ҳозирги Тбилиси)да ўтгани, Тифлис эса ўша пайтда Кавказортининг ягона маданият марказига айланганини илова қилдилар⁶. Табиийки, бу – “киши нечта тилни билса, оламни ҳам шунча тилда идрок этиш мумкин” деганидир. Бизнингча, инсон уч тилда эмас, олти тилда ҳам сўзлаши, ёзиши мумкин, бироқ битта тил киши учун асосий бўлади ва шу тил билан оламни танийди; оламга муносабат, хоҳлаймизми-йўқми, кишининг биринчи тили (кўпинча бу она тили бўлади) призмасидан ўтади.

Шу ўринда “Мақсуд Шайхзода оламни қайси тилда идрок қилган? Оламга озарча нигоҳ билан қараганми ёки ўзбекча?” деган савол туғилиши табиий. М.Шайхзоданинг она тилиси озар тили бўлгани сабабли оламни озарча билишга одатланган, дунёга озарча нигоҳ болалигидаёқ шаклланиб бўлган. Ўзбекистонга келгач, ўзбек халқи ичида яшагач, ўзбек урф-одатларини кўрган ва оламга ўзбекона боқишни ҳам ўзлаштирган. Албатта, бунда озарлар ва ўзбекларнинг қадимда этник келиб чиқиши ва тили умумий бўлгани, бир динга эътиқод қилгани ҳамда урф-одатларининг яқин ва муштарақлиги М.Шайхзоданинг ўзбек тилида ҳам

⁴ Трубачев О.Н. Этногенез и культура древних славян. – М., 2002.

⁵ Тихонов А.Н. Языковая личность (на примере полингва) // Этническое и языковое самосознание. – М., 1995. С. 148.

⁶ Хроленко А.Т., Бондалетов В.Д. Теория языка. 3-е изд., стер. – М.: Флинта, 2012. С. 236.

баракали ижод килишига, демакки, оламни ўзбекона идрок эта билишига имкон берган. Шу муносабат билан отаси дат, онаси немис бўлган В.Далнинг куйидаги фикрини келтириш ўринли: “На исм, на эътикод, на насл-насаб кишини бирор миллатга мансуб қила олади... Ким қайси тилда ўйласа, у шу халққа мансуб...”⁷.

Ўзбек тили ўзбек этносининг она тили сифатида ўзида шу этносга хос энг қадимий хусусиятларни, этномаданиятимизнинг нодир намуналарини ўзида сақлаган, ворисийлигини таъминлаган. Шу маънода туркий маданиятнинг қадим намуналари тошбитиклар, тарихий-бадий ёзма манбалар, фольклор асарлари ҳамда миллий анъана ва урф-одатлар ўзбек тилининг кумулятив вазифаси туфайлигина мавжуд. Сўз ва иборалар, мақол ва маталларнинг маъновий мундарижасини таҳлил қилиш орқали ҳам тил этнос маданиятининг нечоғли ифодачиси эканини билиб олиш мумкин. Таҳлиллар шуни кўрсатдики, ўзбек тилидаги ақсар сўзлар семантикасидаги этномиллий жиҳатлар ўзбекларнинг турмуш тарзи, касб-кори, урф-одати, иқлим шароити билан боғлиқ ўринларда қабарик ифодаланган. Масалан, *алак, атлас, адрас, банорас, беқасам, бўз, олача, сўзана, жияк, дўппи, чопон, тўн* каби сўзлар миллий газламатилик ва кийиниш маданиятига; *айрон, атала, гўжа, кулчатой, норин, палов, сомса, тандир, ҳалим, ҳолва* каби сўзлар пазандалиқ маданиятига; *кирювди, маслаҳатоши, савзиарчар (савзитўғар), бешиккертти, супраочар, кўённавар, келинсалом, чарлари, юзқўрди (юзочди), отақўрди, отаюпатар* каби сўзлар этнографик маданиятига; *Бахрин, Жалойир, Қалтатой, Найман, Қанғил, Қатагон, Қўнғирот, Қирқ, Юз, Минг* каби этнонимлар этник келиб чиқишга доир тушунчаларнинг лисоний ифодаларидир.

Таъкидлаш лозимки, бу бирликлар шунчаки лисоний ифодалар эмас, балки ўз семантик структурасида луғавий маъно билан бирга этнос турмуш тарзи ва миллий-маданий қадриятларига ишораларни жамлаган лингвокультуремалардир. Зеро, ўзбек этносининг оламга этноспецифик муносабатини кўрсатувчи айни ассоциатив ишораларсиз бу сўзларнинг семантикаси қуруқ ва ғарибдир. Мазкур сўзлар орасида бир тушунчанинг икки номи бўлган сўзлар (*савзиарчар, савзитўғар; юзқўрди, юзочди*) учрайди. Уларни келтиришдан мақсад бир тушунчанинг икки номи борлигини кўрсатиш эмас, балки турли ҳудуд кишилари битта тушунчани турли томондан кўришини таъкидлашдир. Диккат қилинса, муайян ҳудуд вакиллари сабзининг пўстини арчиш жараёнини, бошқа ҳудуд вакиллари сабзини тўғраш жараёнини фаоллаштирган ҳолда битта маросимга ном бермоқда. Ёки келинни совға бериб кўриш ва кариндош-уруғ билан таништиришдан иборат маросимни бир ҳудуд вакиллари келинни кўриш жараёнини назарда тутиб *юзқўрди* тарзида, бошқа ҳудуд вакиллари эса юзини очишни эътиборга олган ҳолда *юзочди* деб номламоқда. Мана шу номлаш жараёнида тил эгасининг оламга этноспецифик муносабати ҳам иштирок этади. Инсондаги она тилига яқинлик туйғуси шу ва бошқа кўплаб этномаданий ассоциацияларда намоён бўлади.

Борликдаги нарса-ходисаларнинг иборалар орқали аталиши маълум. Сўз билан номланиши мумкин бўлгани ҳолда аташ вазифасининг иборага

⁷ Иқтибос куйидаги манбадан олинди: Н и к и т и н О.В. К 150-летию Словаря В.И. Даля // Русская речь, 2006. № 6. С. 105.

юкланиши эса тил соҳибининг муайян нарса-ходиса, белги-хусусият ёки ҳаракат-ҳолатни миллий-маданий коннотация билан “тўйинтириш” орқали образли ифодалаш эҳтиёжи туфайлидир. Ўзбек тилидаги аксар ибораларда этномаданий хусусиятлар жамулжам бўлган. Хусусан, этник тарих, манший турмуш, касб-кор, урф-одат ва анъана сингари омиллар билан боғлиқ билимлару тажрибалар пировардида этномаданий ўзига ҳосликни таъминлайди. Масалан, ўзбек тилида “астойдил, жон-жаҳди билан” деган маъно билдирадиган *енг шимариб* ва “астойдил эмас, истар-истамас; шунчаки, юзаки” маъносини билдирадиган *қўл учид*а иборалари бор ва бу турғун бирикмаларнинг юзага келиши этноснинг кийиниш маданияти билан боғлиқ. Маълумки, аввал энги калта кийим кийиш урф бўлмаган, айниқса, ўзбек аёллари кийимларининг энги шаръий қоидаларга кўра қўл бармоқлари бошланадиган жойгача бўлган. Шу сабабли бирор юмуш бажаришдан олдин кийим энги шимариб олинган. Баъзан энгил-елпи юмушлар энг шимармай, қўл учида ҳам қилинган. *Енг шимариб* ва *қўл учид*а ибораларининг юзага келишида ана шу амалий жараён сабаб бўлган. Бунда *енг шимариб* ва *қўл учид*а бирикмалари лексемалашув жараёнига тортилган ва кўчма маънолар касб этган. Шундай бўлса-да, ҳар икки иборада этноснинг аввалги турмуш тарзи билан боғлиқ семантика сақланиб қолган.

Яна шундай иборалардан бири *бел боғламоқ* бўлиб, у “астойдил киришмоқ” маъносини билдиради. Мазкур иборанинг сўз шаклидаги муқобилларидан биринчи фарқи “астойдил” семасига эгаллиги, иккинчи фарқи этномаданий ва гендер ҳосланганлигидир. Азалдан ўзбек эркаклари тўн ёки яқтак устидан белбоғ боғлаган, шунинг учунми мард ва лафзиҳалол йигитлар *белида белбоғи бор* деб сифатланган. Табиийки, алоҳида эътибор ва жисмоний куч талаб қиладиган юмушни бажаришдан аввал кишилар уст-бошини ишга мослаб олган. Албатта, бунда белбоғ ҳам маҳкам боғланган. Шундай хатти-харакатнинг лисоний ифодаси сифатида *бели боғламоқ* бирикмаси қўлланган. Кейинчалик ушбу бирикмада лексемалашув жараёни юз бериб, кўчма маъноли бирикка айланган. Тил эгалари эркин бирикмадаги “астойдиллик” тушунчасини фаоллаштириб, ҳар қандай ишга жон-жаҳди билан киришишга нисбатан қўллай бошлаган. Бора-бора эркин бирикмадан узоклашиб, “астойдил киришмоқ” маъносини ифодалашга ўтган. *Бел боғламоқ* бирикмасидан англашиладиган хатти-харакатнинг фақат эркакларга хос бўлгани (белбоғ боғлаб юриш) кейинчалик айни иборанинг фақат эркаклар бажарадиган юмушга нисбатан қўлланишига сабаб бўлган.

Ибораларда этноснинг воқеликка муносабати ҳайратланарли даражада аниқ ва мантиқан расо акс этадики, бизнингча, бу халқнинг ўз кўрган-кечирганлари асосида ҳулосага келгани – “етти ўлчаб бир кесгани”дан. Ўзбек тилидаги *подадан олдин чанг чиқармоқ* ибораси этнос синчилиқ салоҳиятининг ана шундай намунасидир. Физикага доир билимлардан маълумки, чанг энгил бўлгани сабабли ҳавога тез кўтарилади ва тарқалади. Пода ўтаётганда ҳам юзлаб туёқлар остидаги чанг зарралари атрофга тутундек тарқалади, пода кўринмаса ҳам чанг-тўзонни узокдан кўзга ташланади. Одамлар пода келаётганини осмонга ўрлаган ана шу чанг-тўзондан билиб олган. Бу жараёни доим кўриб, кузатиб юрган зийрак кишилар “рўёбга чикиши аниқ бўлмаган бирор иш, воқеа ҳақида вақтидан илгари гапириб юриш”ни *подадан олдинги чанг-тўзон*

кўтарилишига киёслашган⁸. Бугун аини ибора кўчма маънода қўлланса-да, унда кишлоқ аҳли турмушига хос жиҳат ўз изини қолдирган.

Бир пул, уч пул, бир пуллик, уч пуллик, бир пул қилмоқ, уч пул бўлмақ иборалари семантикасида ҳам этномаданий ишоралар мавжуд. Маълумки, ўтмишда *пул* бугунги кундагидек “олди-сотди ёки тўлов муносабатида нарх, киймат ўлчови бўлган металл ёки қоғоз белги” эмас, “баъзи ерларда ярим тийинга, баъзи ерларда бир тийинга тенг ўлчов бирлиги”⁹ бўлган. Вақт ўтиши билан бир пул ёки уч пулнинг киймат даражаси ўта пастлаб кетган: бир ёки уч пулга арзигулик махсулот сотиб олишнинг имкони камайган. Бу ҳолатни кўриб-кузатиб юрган кишилар “ҳеч нарсага арзимайдиган, аҳамиятсиз, кадр-кимматсиз” деган тушунчани ифодалаш учун зикр этилган бирликларни қўллаш бошлаган.

Ўзбекистон Қаҳрамони О.Шарафиддинов мақолаларидан бирда ўзбек тилидаги бир ибора тарихи ҳақида шундай ёзган эди: “Раҳматли бувим оддийгина кишлоқи аёл бўлган бўлсалар-да, жуда чечан, ҳар гапга бирон матал ёки мақол қўшиб гапиргувчи эдилар. Баъзан мени койиб қолганларида: “Бувижон, нега ҳадеб койийверасиз, ахир неварангизман-ку?” десам, “Неварам бўсанг нима? Гўримга ўт калармидинг?” дер эдилар. Мен бу гапга тушунмасдим, саволимга гўрнинг, унга ўт қалашининг нима дахли борлигини билолмасдим. Шу зайлда йиллар ўтди. Олтмишинчи йилларда хиндларнинг буюк дохийси Жавоҳарлаъл Неру оламдан ўтди. Унинг дафи маросими матбуотда батафсил ёритилди. Маълум бўлдики, хиндийлар ҳозир ҳам ўлган одамнинг жасадини гулханда ёндириб, кулини Ганга дарёсига сепаиб юборишар экан. Нерунинг васиятига кўра, унинг жасади ёнадиган гулханга энг сеvimли невараси ўт қўйибди. Бирдан бувимнинг ўша нақлини эсладим: демак, бир замонлар бизда жасад ёқилган экан-да, демак, гулханга ўт қўйиш невару учун энг фахрли иш бўлган экан-да? Бундан чиқадики, ўша ибора камида 2,5 – 3 минг йиллик тарихга эга”¹⁰. Шу маънода иборанинг шаклий-маъновий тузилишини ўрганиш орқали унинг қачон қўллана бошлагани, халқнинг турмуш тарзи қандай бўлгани ҳақида хулоса қилиш мумкин бўлади. Ўзбек тилшунослигининг деярли барча соҳалари бўйича тадқиқотлар олиб борган устоз тилшунос А.Нурмонов *қозонни осмоқ* ибораси ҳақида фикр юритар экан, шундай дейди: “Масалан, *қозонни осмоқ* ибораси бор. Ҳозирги кунда қозоннинг осилмаслиги, балки ўчоқ ёки газ плитаси устига қўйилиши маълум. Бу иборанинг маъносини тушунтириш жамиятнинг қадимги кўчманчилик ҳаёт тарзи ҳақидаги тасаввуримизни кенгайтиради. Қадимда ўтроқлашмаган жамият аъзолари турли жойларда овқат

⁸ Биз *подадан олдин чанг чиқармоқ* иборасидаги *чанг* сўзи “товуш” маъносида қўлланмаганимиз деб ҳам тахмин қилдик. Чунки, одатда, подани бошлаб борадиган серка бўйинига қўнғирок тақиб қўйилади ва қўнғирок жиринглаб, пода овоз ортидан эргашади, у пода олдида овоз чиқариб боради. Ушбу иборанинг пайдо бўлишига шу жараён ҳам асос бўлган бўлиши мумкин. Эски ўзбек тилига доир лугатларда *чанг* сўзининг “товуш, овоз” маъноси қайд қилинмаган. “Ўзбек тилининг изоҳли лугати”да ҳам ушбу ибора катнашган жумла “гард” маъносидаги *чанг* сўзи изоҳида берилган.

⁹ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 3-жилд. – Тошкент: ЎМЭ, 2007, 319-бет.

¹⁰ Ш а р а ф и д д и н о в О. Тилда ҳикмат кўп // Тавланган асарлар. – Тошкент: Шарк, 2019, 452-бет.

пишириш учун тагидан ўт ёкиладиган мосламага масаллик солинган идишни илганлар”¹¹. Демак, айни иборага асос бўлган ҳаётий жараён аждодларимизнинг бир жойда муқим яшамаган, қозонни ўрнатиб эмас, осиб қўйиб овқат пиширган пайтлари бўлганидан дарак беради.

Ўзбек тилида “тарафдорлигини, хайрихоҳлигини билдирмоқ” маъносини билдирадиган қўл кўтармоқ, овоз бермоқ; “яқдиллик билан, ҳамжихатлик билан” маъносини англатадиган бир овоздан, бир оғиздан иборалари эса тилимизнинг қадим давларида эмас, нисбатан яқин тарихида юзага келган. Яъни бирор масала юзасидан ҳолис ҳулосага келишни овозга қўйиб аниқлаш амалиёти ўзбек турмуш тарзида ХХ аср бошларида пайдо бўлган. Ш.Раҳматуллаев келтирган иллюстратив мисоллар ҳам ушбу ибораларнинг қўлланиш даврига аниқлик киритади. Кузатинг: “*Ўўқ! Муносибмас*” – дейишди улар бир овоздан (Ҳақим Назир. Кўкорол чироқлари). *Ҳамма бир овоздан тақлифни маъқуллади.* (Саид Аҳмад. Узун тил) *Умумий йиғилиш янги ер очиб тўғрисида бир оғиздан қарор чиқарди-ку.* (Ш.Рашидов. Бўрондан кучли)

Ф.Мусаеванинг *кетмони учмоқ* ибораси ҳақидаги фикри ҳам қизик. Унинг қайд қилишича, *кетмони учмоқ* бирикмаси “Абдуллажон” фильми намойиш этилганидан кейин иборага айланган¹². Эсингизда бўлса, мазкур юмористик фильмда кишлоқдаги кетмонлар учиб хусусиятига эга бўлиб қолади. Кишилар кетмонга миниб, бозорга, далага ҳам борадилар. Демак, *кетмони учмоқ* бирлиги фильмда эркин бирикма сифатида қўлланган. Фильм намойишидан маълум вақт ўтиб, “омади чопмоқ”, “иши юришмоқ” кўчма маъносини касб этган.

Иборанинг лисоний табиати ҳақидаги тавсифларда унинг бирор тушунчани сўзга нисбатан очикроқ, ёркинроқ намоён этиши айтилади ва бу жуда тўғри. Лекин бир тушунчанинг номи бўлган сўз ва ибораларни қиёслашдан шу маълум бўлдики, баъзан сўз иборага қараганда тушунчани очикроқ ифодалаш мумкин экан. Масалан, “севиб қолган” маъноси *севган* сўзидан ҳам, *қўнгли бор, қўнгли қўйган* ибораларидан ҳам аниқлашади. Диккат қилинса, *севган* сўзи ошқиклик тушунчасини иборага нисбатан очикроқ ақс эттирмоқда. Хўш, сўзда шундай имконият бўла туриб, нега унга муқобил ибора ижод қилинган? Бизнингча, бунга ўзбек менталитетида кимнидир севиб қолганликни очик-ошқор айтиш жўяли саналмаслиги, бу туйғуни баралла айтиш эмас, сир тутиш ёки бир қадар “пардалаб” билдириш тарбияланганлик белгиси ҳисобланиши сабаб бўлган. Айни ибораларнинг зиди *қўнгли йўқ, қўнгли бўлмади* ҳам “қимдандир совиған”ликдек субъектив муносабатнинг “пардаланган”, “юмшатиған” ифодаларидир.

Этнос тафаккурининг кенглиги қиёслаш, ўхшатиш асосида ҳосил қилинган ибораларда янада очик намоён бўлади. Масалан, *ҳамирдан қил суғургандай, пашшадан фил ясамоқ* ибораларида икки предметнинг қиёси орқали, *ораларидан қил ўтмайди, зигир ёғдай қўнглига урмоқ, оғзига*

¹¹ Нурмонов А. Танланган асарлар. 1-жилд. – Тошкент: Akademnashr, 2012, 174-бет.

¹² Мусаева Ф. Мустикалик даври лексикасида иборалашув жараёни // Тил ва адабиёт таълими, 2016, 3-сон, 39-бет.

қатик *ивитмоқ*, *ёғ тушса ялағудек* (варианти: *мой тушса ялағудек*)¹³ ибораларида ҳаракатни нарса воситасида ўхшатиш билан муайян ҳолат ифода топган.

В.И.Даль “Мақоллар улардан англашиладиган тушунчаларга қараб жойлаштирилса, халқ руҳиятининг чинакам очерки вужудга келади” деганида мутлақо ҳақ эди. Зотан, мақоллар мазмунан ўз яратувчисининг аклий-руҳий дунёси, менталитети, жуғрофий жойлашуви, касб-кори, бир сўз билан айтганда, олам ва одамга муносабатидан ташқарида шаклланмайди. Этносининг олис ва яқин тарихи айрим мақолларда “бор бўйи” билан намоён бўлса, айрим мақолларда бир қадар “пардаланиб” нишона беради.

Ўзбек тилида “Андишанинг оти – кўрок” деган мақол бор. М.Содиқова ушбу иборани рус тилига “Деликатность именуют трусостью” тарзида ўтирган¹⁴, демак, бу тилда мақолнинг мазмунан мос муқобили йўқ. Бошқа халқларда шундай мазмундаги мақол борлигини билмадик-ку, аммо унинг яратилишига ўзбекона сермулоҳазалик сабаб бўлган. Мақолдаги ўзак нукта *андиша* сўзида бўлиб, у рус тилида “хушмуомалалик”, “назокатлилик” маъносига “деликатность” билан ифодаланган. Аммо *андиша* фақат хушмуомалалик, назокатлилик эмас¹⁵. “Ҳикматнома”да ушбу мақолнинг “нафсониятга тегиб айtilган гапга яраша аччиқ жавоб қайтаришининг, қаттиқ-курум гапиришининг, койиб ташлашнинг ўрни келган бўлса ҳам, узок-яқинни, орқа-ўнгини ўйлаб индамаслик, ўзини тийиш, андиша қилиш” мазмунини англантиши қайд этилган¹⁶. Рус тилидаги “деликатность” сўзида ана шу этномаданий сема – “юз-хотир қилиш”, “кейинини ўйлаб индамай кўя қолиш” йўқки, бу менталитетнинг фарқлигидандир. Агар ўзбекнинг феъл-атвори шундай бўлмаганда, андишалиликнинг ўзбек менталитетида фазилат саналиши болаликдаёқ кулоққа қуйилмаганда, мазкур мақол ҳам ижод қилинмас эди. “Балчиққа тош отсанг, бетингга сачрайди”, “Тупрокни чангитсанг, кўзингга уради” мақолларида ҳам ўзбекнинг олам ва одамга бўлган миллий-ментал муносабати намоён бўлади.

Тилни тирик ва доим ҳаракатдаги “организм” сифатида тушунган ва тилга берилган таърифларга “жон киритган” атоқли тилшунос Н.Маҳмудов тилни алоқа воситаси сифатидагина тушуниш бу бениҳоя мураккаб ва мухташам ҳодисани, энг ками, жўнлаштиришдан, аниқ тил миллий қиёфа ёки миллий-руҳий заминдан мосуво бўлган сунъий тилга (масалан, эсперанто каби) тенглаштиришдан, йўл ҳаракатини тартибга солиш мақсадида яратилган шартли “тил”га бараварлаштиришдан бошқа

¹³ *Ёғ тушса ялағудек* ва *мой тушса ялағудек* иборалари – ўзаро вариант. Маълумки, Фаргона, Андижон ёки Наманганда *ёғ*, Сирдарё, Жиззах ёки Самарқандда *мой* сўзи ишлатилади. Демак, иборанинг қайси варианты қўлланишига қараб нутқ эгасининг ҳудудий келиб чиқиши ҳақида ҳулоса қилиш мумкин бўлади.

¹⁴ Содиқова М. Қисқача ўзбекча-русча мақол-маталлар луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993, 10-бет.

¹⁵ Биз бу ўринда мақолнинг рус тилидаги таржимаси муваффақиятли чиқмаган, демокчи эмасмиз, зеро, у тилда “деликатность” сўзидан бошқа мақбул муқобили йўқ.

¹⁶ Шомақсудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. – Тошкент: ЎСЭ, 1990, 18-бет.

нарсa эмаслигини таъкидлар экан, тилнинг дунёни билиш, билим – тажрибаларни тўплаш, сақлаш ва кейинги авлодларга етказиш, миллий-рухий муносабатларни акс эттириш, гўзаллик категорияларини воқелантириш каби бир қанча вазифаларни бажаришини асослаб беради¹⁷. Тилнинг дунёни билишдаги гносеологик вазифаси, билим – тажрибаларни тўплаш ва сақлашдан иборат кумулятив вазифаси, миллий-рухий муносабатларни акс эттиришдек репрезентатив вазифаси, бизнингча, ҳеч бир тил бирлигида мақоллардагидек бир бутун ҳолда акс этмайди. “Аямажуз – олти кун, қаҳри келса, қаттиқ кун”, “Тўксон – бир кунимча йўксан” мақолларида уч ой давом этадиган кишнинг охирги кунлари жуда совуқ бўлиши, яъни киш чилласининг бир совитиб кейин чекиниши ҳақидаги ёки “Бир одам омоч билан, еттовлон чўмич билан” мақолида бир отанинг етти жонни боқиси борасидаги ихчам хулосаларида тилнинг зикр этилган вазифалари “ишга тушган”.

Мақолдаги бирор сўз (ибора) ёки мақолнинг специфик мазмуни айна мақолнинг яратилиш вақти, ўрни, сабаби, яратувчининг касб-кори ва бошқалар ҳақида ахборот беради. Чунончи, “Бир кўнгил иморати – минг Макка зиёрати”, “Ҳаёсизга ҳар куни ҳайит” мақолларидаги *Макка*, *ҳайит* сўзлари айна мақолларнинг аждодларимиз Ислоҳ динини қабул қилгандан кейин ҳосил бўлганини кўрсатади. “Чикқан киз чийдан нари” мақолидаги *чий* (ўтовга ташқари томондан қопланадиган қамиш тўсик) сўзи мазкур мақолнинг ўзбеклар ўтов тикиб яшаган даврларда ижод этилган дейишга имкон беради. *Ўтов*, *чодир* сўзлари қатнашган бошқа халқ мақолларининг юзага келиш вақти ҳақида ҳам шундай хулоса бериш мумкин.

Мақол таркибидаги диалектизмлардан шу мақолнинг яратилиш ўрни ёки дастлаб қайси ҳудуд кишилари нутқида қўлланганини билиш мумкин. Чунончи, “Тор ерга тана боши сиғмас” мақолидаги *тана* (икки ёшли қорамол) диалектизм бўлиб, қўпинча Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудлари аҳолиси нутқида қузатилади. Шунга кўра ушбу паремиологик бирик асосан чорвачилик билан шуғулланадиган жанубий ҳудудларда ижод қилинган дейиш мумкин. “Яхши келса хут – кади-кади сут” мақолидаги *кади* сўзи ҳам диалектизм бўлиб, “Ўзбек халқ шевалари луғати”да унинг Жиззах аҳолиси нутқида хоёлиги қайд этилган. Аммо Бухоро ва Самарқандда ҳам бу диалектизм “қовок” маъносига ишлатилади. Демак, ушбу мақол айна ҳудудларнинг бирида ижод қилинган.

Ўзбек мақолларининг қаттагина қисми соҳавий характерга эга. Масалан, “Темирнинг бир боши иссиқ бўлса, бир боши – совуқ” мақолининг темирчилар нутқида юзага келганини унинг специфик мазмунидан билиш мумкин, яъни темирга ишлов берилаётганда, чиндан, бир учи совуқ, бир учи иссиқ бўлишидан темирчиларгина яхши хабардор. “Сигирнинг сути – тилида”, “Кўйни ўт ичидан ўтказма, ўтни қўй ичидан ўтказ”, “Гулсиз ҳашак – ёғон хўрак” мақоллари эса чорвадорлар тилида пайдо бўлган, чунки “сигир чимхўрлик қилмай, ем-ҳашакни есагина серсут бўлиши, бунинг учун унинг тили қасалланганми-йўқлигидан хабар олиб туриш зарур; “Кўйларингни наридан бери ўтлатиб, ҳайдаб ўтиб кетма, яхши ўтли ерда обдан тўйдириб, ундан кейин нари ҳайда”; “Ўт-ҳашак гулсиз бўлса, қўйнинг танасига юкмайди. Гулли бўлса, дони бўлиб,

¹⁷ Махмудов М. Нутқ маданияти ва тилнинг эстетик вазифаси // Филология масалалари, 2006, 2-сон (11), 47–51-бетлар.

кўйга ем ҳисобида юкиб, семиртириши”дек¹⁸ тажрибадан чорвадорлар яхши хабардор.

Демак, тил этнос шаклланишининг барча босқичларида этник ўз-ўзининг англашнинг бирламчи омили сифатида иштирок этади. Этномаданий хусусиятларнинг ворисийлигини таъминлаш, тўплаш ва саклаш, уларни авлодлар онгига сингдиришнинг энг самарадор тарзи ҳам тилдир. Ўзбек тили ана шундай вазифаларни бекаму кўст бажариб келаятган тил сифатида ўзида этник тарихимизнинг барча жабҳаларини жамлаган. Ўзбек тилидаги аксар сўз ва иборалар, мақол ҳамда маталлар мазмуний мундарижасида олис ва яқин этномаданий анъаналар сакланган бўлиб, уларни ўрганиш миллий юксалиш йўлидаги энг зарур юмушлардандир.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақола ўзбек этномаданиятига хос хусусиятларнинг ўзбек тилида ифодаланишини ўрганишга бағишланган.

РЕЗЮМЕ. Данная статья посвящена изучению выражения особенностей узбекской этнокультуры в узбекском языке.

PESUME. This article is devoted to the study of the expression of the features of the Uzbek ethnic culture in the Uzbek language.

Таянч сўз ва иборалар: тил, этнос, этномаданият, олам ва одамга муносабат, этнографизм, лексемалашув, паремиологик бирликлар.

Ключевые слова и выражения: язык, этнос, этнокультура, отношение к миру и человеку, этнографизм, лексемализация, паремиологические единицы.

Key word and words expressions: language, ethnos, ethnoculture, attitude to the world and man human, ethnographism, lexemalization, paremiological units.

¹⁸ Шомаксудов Ш., Шорахмедов Ш. Кўрсатилган манба, 430-бет.

ФУРҚАТНИНГ НАСРИЙ МЕРОСИ

Ўзбек мумтоз адабиётининг улкан вакили, атоқли шоир Зокиржон Фуркат ўзининг бетакрор лирик шеърлари билан адабиётимизни бойитди. Унинг шеърлари ўз даврида ҳам, ундан кейин ҳам машҳур бўлган ва Фуркат кучли, истеъдодли лирик шоир сифатида эътироф этилган. Айни пайтда у насрий асарлар ҳам ёзган. Тўғри, шоирнинг насрий мероси унча катта эмас, лекин у Фуркат ижодида ҳам, ўзбек насри ва унинг ривожига ҳам муайян аҳамиятга эга.

Фуркат насрининг қиммати ва аҳамияти ҳақида тўлиқ тасаввур ҳосил қилиш учун уни ўзбек насри тараққиёти контекстида қўриб чиқиш лозим. Гап шундаки, мумтоз адабиётимизда назм ва насрнинг ўрни ва роли турлича бўлган. Бизда анъанавий равишда шеърят етакчилик қилиб келган, насрнинг ривожига ҳамма вақт назмга қараганда суст бўлган. Алишер Навоийга қадар адабиётимизда санокли насрий асарлар бор эди. Навоий бу бўшлиқни тўлдирди ва ўзбек адабиётини қатор насрий асарлар билан бойитди. XVI аср бу борада нисбатан самарали бўлди. “Бобурнома” яратилди, Хожанинг “Гулзор”, “Мифтоҳ ул-ади” асарлари дунёга келди. Хусусан, “Бобурнома”нинг яратилиши ўзбек насри тарихида муҳим воқеа бўлди ва адабиётимизни дунё миқёсига олиб чиқди, ўзбек адабиётида насрнинг мавқеини кўтарди.

Лекин кейинги асрларда яна эски изга тушиб олинди ва шеърятнинг адабиётдаги яққаҳоқимлиги мисли кўрилмаган даражада кучайди. Бу ҳол, хусусан, адабиётимиз тарихида нисбатан жонланиш, кўтарилуш даври бўлган XIX аср адабиётида ҳам яққол кўзга ташланди. Мазкур асрнинг биринчи ярмида Амирий даври адабий муҳитини, қанчадан-қанча ижодкорлар етишиб чиққанини ҳаммамиз яхши биламиз. Лекин “Зарбулмасал” муаллифи Гулханийни истисно қилганда, уларнинг барчаси шеърый ижод соҳасида фаолият кўрсатди. XIX асрнинг иккинчи ярмида Муқимий бошлиқ адабий ҳаракатда ҳам шу ҳолни кўрамиз. Муқимий, Завқий, Нисбат, Муҳаййир ва бошқа ижодкорлар, асосан, лирик шеърлар яратдилар. Шеърятнинг яққаҳоқимлиги насрни, ҳатто у анъанавий тарзда катта ўрин тутиб келган жанрлардан ҳам сиқиб чиқара бошлади. Масалан, илгари мактублар, асосан, насрда ёзилган, “Муншаот”лар тузилган бўлса, бу даврга келиб уларни ҳам кўпроқ шеърый шаклда ёзиш тамойили юзага келди. Ана шундай шароитда Фуркатнинг ўз ижодида насрга ҳам мурожаат қилгани, насрда ҳасби ҳол (автобиографик асар), публицистик мақолалар, рисоалар (гарчи уларнинг барчаси кичик, мўъжаз асарлар бўлса-да) ёзгани катта аҳамиятга эга бўлди. Бу билан шоир, бир томондан, ўзбек насри ривожига, публицистикамиз тараққиётига, адабиётшунослик, этнография илмларига ҳисса қўшди.

Фуркатнинг бизга маълум насрий мероси қуйидаги асарлардан иборат:

I. “Хўқандлик шоир Зокиржон Фуркатнинг аҳволоти. Ўзи ёзғони” номли автобиографик-мемуар асар. Бу асарни турли олимлар турлича

атаганлар: “Фуркатнома”, “Хотира”, “Автобиография”, “Эсдаликлар” “Саргузаштнома”.

II. “Туркистон вилояти газети”да босилган публицистик маколалар.

III. Рисолалар:

1. “Тўй тавсифи”.
2. “Тап таърифида”.
3. “Аза тавсифи”.

IV. “Илми шеърнинг коидан авзони”.

V. “Қавонди Чин ва умуроти сиёсий”.

Юкорида тилга олинган асарларнинг барчаси мазмуни ва соҳасидан қатъи назар, ўша давр ўзбек насрининг, публицистикасининг, тилининг намуналари сифатида муайян аҳамиятга молик. Лекин улар орасида “Хўқандлик шоир Зокиржон Фуркатнинг аҳволоти. Ўзи ёзғони” номли ҳасби ҳол асари айрича бир қимматга эга. Биринчидан, у мемуар-автобиографик жанр намунаси, иккинчидан, шоир ҳаёти ва фаолияти тўғрисида маълумот берувчи манба, учинчидан, шоир яшаган давр, ундаги ижтимоий ва адабий ҳаётни ўзида акс эттирган асар ўлароқ аҳамиятлидир. Энг муҳими, Фуркат мана шу кичкина асарида ўзининг шахс ҳамда ижодкор сифатида шаклланиш жараёнини, ўз онги ва дунёқарашида юз берган ўзгариш ва эврилишларни тасвирлаб бера олган, бинобарин, асар адабнинг ижодий эволюциясини муайян даражада акс эттиради.

Асар марказида муаллиф шахси туради. Шу билан бирга унинг кўплаб замондошларининг қиёфалари ҳам ўз аксини топган. Ана шу тасвирларда, шунингдек, муаллифнинг ўзи билан боғлиқ воқеалар, унинг ички кечинмалари ўз ифодасини топган саҳифаларда муаллифнинг насрдаги маҳорати намоён бўлади, хусусан, шоирнинг болалик хотиралари акс этган қисмларда жонли, ҳаётий манзаралар мавжудлигини кўриш мумкин. Унинг мактабга бориши билан боғлиқ воқеалар тасвири ана шулардан биридир. Етти ёшлик Зокиржон ота-онаси уни мактабга бериш ҳақида маслаҳат қилаётганликларини эшитиб қолади ва ғамгин бўлиб юради, мактабга боришни истамайди. Бир куни отаси уни мактабга олиб боришини айтади ва нон солинган барқашни дастурхонга ўраб, унинг қўлига тутқазади. Бола отасидан олдин кўчага чиқиб, дастурхонни ташлаб қочиб қолади. Кун бўйи бошқа маҳаллаларда ўйнаб юради ва кечкурун секин уйига кириб келади. Лекин ота-онаси ниятларидан қайтмайдилар. Отаси уни кейинги ҳафтада мактабга олиб боради. Бу сафар у қочиб кетмаслиги учун ўғлининг қўлидан маҳкам ушлаб олган эди. Ўзининг ўша пайтдаги ҳолатини муаллиф қатлга ҳукм қилинган ва ўлдириш учун олиб кетилаётган одамнинг ҳолатига ўхшатади ва шундай ёзади: “Мен йўлда йиғлаб борур эрдим. Ул ҳол менга гўёки вожиб ул-қатл кишини ўлдурмоққа олиб борган каби саҳт кўрунур эрди”¹.

Орадан сал ўтмай, кейинги саҳифаларда биз болани бутунлай бошқача кайфият ва қиёфада кўрамиз. Ўқишга, мактабга нафрат билан қаровчи бола энди йўқ, у энди билимга чанқок, дарс тайёрлашни яхши кўрадиган, мутолаадан завқ оладиган ўқувчига айланган: “Чун андак замонда Курьони шарифни хатм қилиб, “Чор китоб” ибтидо қилдим... ва

¹ Фуркатнома, 132-бет.

хат машқини ўзумга лозим кўруб, эртадин киёмгача китоб ўқуб, андин намози асрга тегру машқи хат қилур эрдим”².

Фақат ўзини, ўз кечинмаларини тасвирлашда эмас, ўз атрофидаги бошқа кишиларнинг киёфаларини гавдалантиришда ҳам Фуркат сунъийликдан қочади. Биз бу ўринларда примитив усулларни, жумладан, киёфаларнинг бир хилда тасвирланишини кўрмаймиз. Шунингдек, у ўша давр жамиятидаги одоб-ахлоқ туфайли такозо этилган ва таомилга кириб қолган одатлар, масалан, устоз ҳақида гап кетганда фақат ҳурмат билан, унинг ижобий томонларинигина гапириш лозимлиги сингари мулоҳазаларни кўнглига келтириб ўтирмайди, борини ёзади. Асарда Фуркат ўқиган мактабдаги домла шахсининг турли киёфада тасвирланиши, унга бир-бирига бутунлай тескари хусусиятларнинг нисбат берилиши бунинг яққол мисолидир. Аввалига у китобхон кўз ўнгида раҳмсиз, жоҳил инсон сифатида гавдаланади: унинг олдида доимо узун калтаклар, учи тугилган қамчилар туради, у болаларни арзимаган айби учун шафқатсиз жазолайди. Фуркат буларни ўз асарида батафсил тасвирлаган: “Ул мактабдор мулла Муҳаммад Олим ном бир лағ киши эрди, ҳузурда узун ёғочлардин фаровон ва учига гирех тушган тозиёналардин бепоён ва сиёсатидин жангари болалар ювош ва зобитасидин ул ювошлар кўзида ёш эрди. Андак жарима қилгон шогирдга кўп жазолар раво кўрар эрди ва баъзи болаларни аёғидин боғлаб, ўз бўйинига солиб ва баъзисини бошини ерга қилиб, оёғидин осиб зарб қилур эди ва баъзини ерга ётқузуб, оёғига бир фалак ном бўғов ёғочни солиб, икки одамга ул ёғочни икки учини кўтартуруб, оёғини остига тахта ёғоч бирлан уруб ва устара билан тилиб қўюб юборур эрди. Ул вақтда бизларга халифа Аҳмадохун номлик бир каттарок бола эрди. Ул мактабдин қочган хусусида топтуруб келиб, оёғига темурдин кишан солиб, бир коронгу уй ичига хиёс қилиб, бир кеча-кундуз таом берилмагандур”³.

Ана шу жаҳлдор, кўнгли каттик, шафқатсиз инсон кейинги саҳифаларда ўзгача киёфада намоён бўлади. Биз энди унинг меҳрибон, самимий, дуоғўй устоз сифатидаги тасвирини кўрамиз. Ўша пайтда энди саводи чиккан Фуркат бир байт битади:

*Менинг мактаб аро булдуру муродим,
Хатимдек чиқса имлою саводим.*

Бу байтни устозига кўрсатади. Устоз унга таҳсинлар айтиб, яхши дуолар қилади: “Чун бу байтни устодим назарига еткурдим, кўп истехсонлар айлаб, ҳакимда дуои хайрлар қилди”.

Ўша пайтда бола бир туш кўради. У бир гўзал бўстонда юрган эмиш ва бир йигит уни ўша ерда ўтирган уламолар мажлисига таклиф қилибди. Зокиржон унинг ортидан боради ва бир супани, унда ўтирган одамларни, тўрида фариштасифат нуруний кишини кўради. Улар болани даврага таклиф қилиб, таҳсили ҳақида саволлар берадилар. Бола Навоий девонини ўқиётганини айтади. Унинг олдида Навоийнинг “Чор девон”ни очиб кўядилар, кўлига қоғоз ва қалам берадилар. Шундан сўнг ўтирганларнинг ҳар бири бир байтдан шеър айтадилар, Зокиржон уларни ёзиб олади. Даврадагилар қўл очиб, уни дуо қиладилар.

² Ўша асар, 134-бет.

³ Ўша ерда, 133-бет.

Бола тушини домласига айтади ва бу ўринда ҳам биз домлани олижаноб, гўзал бир ички дунёга эга инсон киёфасида кўрамиз. У ўқувчисининг хикоясидан беҳад таъсирланади ҳамда унинг пешонасидан ўпиб, тушини эзгу туш сифатида таъбир қилиб, у тушида кўрган одамларнинг шоирлар эканини, тўрда ўтирган фариштасифат киши Амир Алишер Навоий эканини, унга ана шу азизлардан мадад етганини, улар болага шоирликдан башорат берганликларини айтиб, шогирдини қутлайди: “Мақтабга кириб устодим хазратида бу воқеадин баён айладим. Ул киши муборак таъбирлар айтиб дедиларким: “Эй фарзанд, ул юкорида ўлтурғон азиз Амир Алишер Навоий ва ўзгалари сойир шуаролар бўлғай. Сенинг зотингга алардин мадад етиб, илми ашъордин башорат бермишлар, муборакнинг ўлғай, зихи майманатмаоб хоб кўрмишсен”, деб жабинимдин бўса айлади. Бу каломи фарҳатанжомдин кўнглумга тоза масарратлар юз кўйди”.

Бу тасвирлар билан биз юкорида қайд қилиб ўтган ва домла ҳақида дастлабки тасаввурни берган лавҳалар ўртасидаги фарқ шунчалик каттаки, гўё гап икки бошқа-бошқа шахс хусусида бораётгандек туюлади.

Асарда муаллиф шахсида, унинг онгида юз берган ўзгаришлар тасвирини кузатиш ҳам жуда марокли. Фуркат тоғаси уни Янги Марғилонга чақирганда аввал бу таклифни рад этади. Сабабини эса шундай изоҳлайди: “Менинг бир тоғам ул мавзёга бориб, дўкондор бўлиб турғон эди. Мени ўз ҳузурига талаб қилди. Мен Русия халкидин эхтироз айлаб, бормокни ихтиёр қилмадим, чунким ул вақтларда Русия халкидин бирор одамни бозорда кўрсам, қочиб йироқдин ўтуб кетар эрдим. Ҳатто ўрус бирла сўзлашган одамни ёмон кўрар эрдим”.

Кейинги саҳифаларда эса биз бутунлай бошқа инсонни кўрамиз. Яқиндагина русларни кўрса қочиб кетадиган, уларни ёмон кўриб юрган киши энди улар билан борди-келди қилади, ҳамкорлик ўрнатади, русларнинг тили, маданияти, адабиёти билан кизиқиб ўргана бошлайди. Бу билан ҳам чекланмай шеърларида, ижодида акс эттиради ва бир сўз билан айтганда, рус маданиятининг тарғиботчисига айланиб, халқни ана шу маданиятни ўрганишга, уни эгаллашга даъват қилади.

Шоир онгидаги мана шу улкан эврилиш, ижодий эволюция “Аҳволот”да ўз аксини топган. Муаллиф мўъжаз бир асарда буни кўрсатиб бера олган.

Шу ўринда бир нарсани ҳам таъкидлаб ўтиш зарур: ижодкор онгидаги ўсиш ва ўзгаришлар, албатта, кейинчалик ҳам давом этган, лекин улар, афеуски, мазкур асарда акс этмаган, зеро, асар Фуркат ҳаёти ва ижодининг маълум бир давринигина камраб олади. Лекин биз шоир шахсияти ва ижодидаги кейинги ўзгариш ва эврилишлар жараёнини унинг бошқа асарлари орқали кузатиш имконига эгамиз. Бунда бизга Фуркатнинг чет элларда яратган асарлари ҳамда публицистикаси маълум даражада ёрдам бера олади. Шоирнинг “Туркистон вилоятининг газети”да эълон қилинган мақолалари ўзбек публицистикасининг илк намуналари бўлиши билан бир қаторда, айна пайтда Фуркат ижодий онгининг эволюциясини кўрсатиши нуктаи назаридан ҳам муҳимдир. Улар шоир онгида, ижодида юз берган ўзгаришлар ва юксалишнинг қанчалик улкан ва хайратомуз эканлигини намоиш этади. Яқиндагина Қўқондан Тошкентга келиб, бу ерда кўрганларидан хайратга тушиб юрган шоир энди дунё кезиб, бу томони Греция ва Болгариягача, у томони Ҳиндистону

Хитойгача кўриб, дунёдаги воқеалар, сиёсий ҳаёт ва ижтимоий тартиблар билан қизиқиб, улар ҳақида мулоҳаза юритади, нафақат мулоҳаза юритади, балки матбуотга кўтариб чиқади. У энди глобал микёсда фикр юритади. Рус-япон уруши дейсизми, инглизларнинг Афғонистондаги босқинчилик сиёсати, афғон халқининг босқинчиларга қарши кураши, инглизлар кўл остидаги Ҳиндистонда диний масала, инглиз-буллар уруши – буларнинг барчаси Фуркатнинг мақолалари ва шеърларида ўз ифодасини топади. Ўша даврда Туркистонимизда бу даража ва микёсда фикрлайдиган яна бошқа бир сиймо бўлгани бизга маълум эмас. Шу маънода Фуркат тарихимизда нодир бир ходисадир.

Фуркат насрий меросининг таркибий қисми бўлган публицистик асарлар ҳақида сўз кетганда бир масалага ҳам тўхталиб ўтиш жоиз. Тадқиқотчилар мазкур асарларнинг ўзбек публицистикасининг дастлабки намуналари сифатидаги аҳамиятини қайд этар эканлар, уларни хабар, мақола деб атаганлар. Бу ўринда мазкур мақолаларга хос бир жиҳат уларнинг эътиборидан четда қолган: мақолаларнинг кўпчилиги мактуб (асосан, муҳаррир номига) тарзида ёзилган, бинобарин, улар жанр нуктаи назаридан ҳам ўзига хосликка эга.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Фуркатнинг насрий мероси тасниф қилиниб, автобиографик асари таҳлилга тортилади ва публицистикаси хусусидаги мулоҳазалар илгари сурилади.

РЕЗЮМЕ. В статье приводится классификация прозаического наследия Фурката, проанализированы автобиографические произведения и приведены размышления исследователя о публицистике поэта.

RESUME. The article classifies Furkat's prose legacy, analyzes his autobiographical work, and puts forward his views on journalism.

Таянч сўз ва иборалар: наср, публицистика, жанр, тасвир, маҳорат.

Ключевые слова и выражения: проза, публицистика, жанр, изображение, мастерство.

Key words and word expressions: prose, journalism, genre, image, skill.

Дилнавоз ЮСУПОВА

ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ АРУЗШУНОСЛИГИ МАНБАЛАРИ

Темурийлар даври арузшунослиги шу даврда аруз илмига доир яратилган асарлар ва улар муаллифларининг назарий қарашлари тизимини ўз ичига қамраб олади. Бу асарлар сирасига Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” (1336/1337), Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” (1492), Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз” (XV асрнинг иккинчи ярми), Атоуллох Хусайнийнинг “Бадойиъу-с-санойиъ” (1493), Сайфий Бухорийнинг “Арузи Сайфий” (1490/1491) ва Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг “Аруз рисоласи” (1524–1525) каби рисоалари қиради. Муаллифлар рисоаларнинг муқаддимаси ва турли ўринларида ўзлари истифода этган ва таъсирланган манбаларнинг номларини айтиб ўтганлар. Бу манбалар орасида Махмуд Замахшарийнинг араб тилида яратилган “Ал-қистос”, форсигўй олимлар Шамс Қайс Розийнинг “Ал-муъжам” ва Насируддин Тусийнинг “Меъёр ул-ашъор” асарлари алоҳида ўрин эгаллайди. Айнан мана шу манбалардаги асосий тушунчалар, унсурлар ва талқинлар бу давр арузининг шаклланишида бош мезон бўлиб

хизмат қилган. Шу боис, ушбу манбалар билан теурилар даври рисоалари орасидаги таъсир масалаларини ўрганиш аҳамиятли бўлиб, бу оркали форсий ва туркий арузнинг такомили ва ривожини аниқлаш имконияти пайдо бўлади. Арузшуносликда ҳалигача ушбу рисоаларнинг ўзидан кейинги рисоаларга таъсири масалалари ўзaro киёсий жиҳатдан ўрганилмагани мазкур рисоалар тадқиқининг заруратини оширади.

Маҳмуд Замахшарийнинг “Ал-қистос” асари муқаддима ва турли ҳажмдаги беш фасл, баҳрлар тавсифи ва кичик хотимадан иборат. Муқаддима мусулмон Шарқидagi анъанага кўра, ҳамд ва наът билан бошлангач, рисолаи тартиб бериш билан боғлиқ сабабларга тўхтаб ўтилади. Замахшарий асарнинг муқаддимасида адабий илмлар таснифини келтирар экан, уларни 12 синфдан иборат деб билади: 1) луғат илми, 2) амалий илм, 3) иштиқок илми, 4) эъроб (флексия) илми, 5) маоний илми, 6) баён илми, 7) аруз илми, 8) қофия илми, 9) наср яратиш илми, 10) шеър айтиш илми, 11) китобат илми, 12) муҳозара (нотиклик) илми¹. Олимнинг фикрича, шеършунослик илмини яхши эгаллаш учун юқоридаги илмлардан хабардор бўлиш зарур. Ушбу тасниф кейинчалик Ажам олимлари томонидан жузъий ўзгартиришлар билан қабул қилиниб, мазкур адабий илмлар шеършуносликда асос² вазифасини адо этган.

Маҳмуд Замахшарийгача яратилган арузга доир асарларда аслий рукнлар таркибида содир бўлувчи ўзгаришлар зиҳоф ва иллатларга ажратилар эди. Агар аслий рукндаги ўзгариш сабабнинг таркибида содир бўлса, уни *зиҳоф* деб атаганлар, ватад ва фосила таркибидаги ўзгариш *иллат* деб номланган³. Лекин “Ал-қистос”да барча ўзгаришлар умумийликда зиҳоф номи билан кўрсатилиб, ҳар бир аслий рукндан ҳосил бўлувчи тармоқ рукнлар таҳлил қилинган. Бундай ёндашув туркий шеършуносликга доир илк назарий манба – Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” асарида ҳам кузатилади. У зиҳофга таъриф берар экан, солим рукнлар таркибида содир бўладиган ўзгаришлар: ҳарфларни орттириш, қискартириш, ташлаб юбориш билан боғлиқ барча ҳодисалар зиҳоф эканлигини таъкидлайди. Бу ҳолат кейинчалик барча рисоалар учун анъана тусига қиради.

Рисолада баҳрлар масаласи алоҳида фаслда таҳлил қилинган. Баҳр бу рукнларнинг бирикувидан ҳосил бўлувчи ритмик бўлак бўлиб, “Ал-қистос”да 16 та баҳр тавсифланганини кузатиш мумкин: 1) *Тавил*; 2) *Мадид*; 3) *Басит*; 4) *Вофир*; 5) *Комил*; 6) *Ҳазаж*; 7) *Ражаз*; 8) *Рамал*; 9) *Саръ*; 10) *Мунсариҳ*; 11) *Хафиф*; 12) *Музоръ*; 13) *Муқтазаб*; 14) *Мужтасс*; 15) *Мутақориб*; 16) *Ракз (Мутадорик)*⁴.

¹ Маҳмуд Замахшарий. Ал-Қистос ал-муствақим фи илм-ил-аруз. – Байрут: Мактабат ул-маориф, 1989, 15–16-бетлар.

² “Ғиёс ул-луғот” асарининг муаллифи Муҳаммад Ғиёсуддин адабий илмларга қуйидаги 12 та илми киритади, уларнинг аксарияти Замахшарий таснифи билан мос келади: 1) сарф илми; 2) иштиқок илми; 3) луғат илми; 4) баён илми; 5) маоний илми; 6) бадеъ илми; 7) наҳв илми; 8) қофия илми; 9) аруз илми; 10) танқидчилик илми; 11) ишшо илми; 12) китобат илми.

³ Ч а ф а р Э. Өруун нэзэри эсаслары вэ Азэрбэйжан арузу. – Бақы: Елм, 1977, 71-бет.

⁴ Ракз ёки мутадорик баҳри арузшуносликка Халил ибн Аҳмаддан кейин унинг издоши ва шоғирди Абдулҳасан Аҳфаш Балхий томонидан (ваф. 830/833) киритилган.

Замахшарий бахрларни икки қисмга ажратиб тасниф қилган: 1) муттафиқ ул-аркон (бир хил аслий рукнлардан ташкил топган бахрлар). Буларга *Комил, Вофир, Ҳазаж, Ражаз, Рамал, Мутақориб, Ракз (Мутадорик)* бахрлари киритилган; 2) мухталиф ул-ажзо (турли аслий рукнларнинг такроридан ҳосил бўладиган бахрлар). Буларга *Тавил, Мадид, Басит, Сарий, Мунсариҳ, Хафиф, Музориъ, Муқтазаб, Мужтасс* бахрлари киради. Бахрларни бу тарзда тасниф қилиб ўрганиш уларнинг ўзига хос хусусиятлари (қандай рукнлардан таркиб топгани)ни ўзлаштиришга ёрдам беради. Айнан шу тасниф ҳам кейинчалик Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” асарида қўлланган. Тарозий ҳам бахрларни икки катта гуруҳга ажратиб, тасниф қилади: 1) *муттафиқ ул-ажзо* – фақатгина бир аслий рукндан, яъни муаллиф таъбири билан айтганда, аркони солимадан ташкил топган бахрлар. Масалан, *фаувлун* рукни байтда саккиз марта такрорланиб келса, бу айнан муттафиқ ул-арконга кирувчи *Мутақориб* бахридир; 2) *мухталиф ул-ажзо* – турли аслий рукнларнинг такроридан ҳосил бўлган бахрлар. Масалан, *фаувлун мафойилун фаувлун мафойилун*. Кўриб турибмизки, икки солим рукн ўзаро алмашиб, янги бахрни ҳосил қилмоқда. Шайх Аҳмад Тарозий бир нуктага алоҳида ургу беради: “*Ва шарт улдурким, ул икки жузвниким, таркиб этиб, бахр қилурлар, бир-бирининг ухти* (опа-сингил – Д.Ю.) *керак. Агар бегона бўлса, бу тоифанинг қошинда раво эрмас*”⁵.

Бу ўринда шайх Аҳмад Тарозий эътибор қаратган нукта шуки, икки солим рукни алмаштириб қўллаш натижасида мухталиф ул-ажзога кирувчи бирор бахр ҳосил қилинса, ундан кейинги бахр унинг аксини такрорлаши лозим, агар бу шарт адо этилмаса, у бахр сифатида тан олинмайди. Буни муаллиф мухталиф ул-ажзонинг биринчи ва иккинчи бахри сифатида келтирган бахрларнинг рукнларига диққат қилиш орқали янада яхшироқ тушуниб олиш мумкин. Биринчи бахр *Муқорин* деб номланиб, тактеъи куйидагичадир: *фаувлун фоилун фаувлун фоилун*. Энди иккинчи бахрга эътибор қаратамиз: бу бахр *Мувофиқ*, деб номланиб, унинг тактеъи куйидагича намоён бўлади: *фоилун фаувлун фоилун фаувлун*. Кўриб ўтилганидек, *Муқорин* бахридаги рукнларнинг ўрни алмашиниб такрорланса, *Мувофиқ* бахри ҳосил бўляпти. Бу эса шайх Аҳмад Тарозий таъкидлаганидек, *ул икки жузвнинг ухти*, яъни *опа-сингил бўлаётганини* билдиради. Демак, Шайх Аҳмад Тарозий “Ал-кистос”даги бахрлар таснифини ўз рисоласи учун асос қилиб олар экан, унга ижодий ёндашади: бахр ҳосил қилишда “ухти” тамойилини асос қилиб оляптики, бу тамойил Замахшарийда мавжуд эмас эди.

Туркий арузунослик учун назарий асос сифатида хизмат қилган манбалардан яна бири форсий арузуносликка доир илк рисола Шамс Қайс Розийнинг “*Ал-мўъжам фи маъойири ашъор ул-ажам*” (қисқача “Ал-мўъжам”) асаридир. Умар Родуёнийнинг “Таржумон ул-балоға” асарида маълумот берилишича, форс арузи ва қофиясига доир илк асар ёзган олимлар Абул Аълоий Шуштарий ва Абу Юсуф (X асрлар бўлиб, афсуски, бу асарлар бизгача етиб келмаган)⁶. Шунингдек, Низомий Арузий

⁵ Шайх Аҳмад ибн Худойдол Тарозий. Фунун ул-балоға (Бодлиан кутубхонасида сақланувчи Elliott. №127-рақамли қўлёзма). 78-бет.

⁶ Муҳаммад ибн Умар Родуёний. Таржумон ул-балоға. – Душанбе: Адиб, 1987. С. 11.

Самаркандий (вафоти – 1160) ҳам ўзининг “Чаҳор мақола” асарида Абулҳасан Али Баҳром Сарахсий (вафоти – 1106) аруз илмига доир “Ғоят ул арузайн” асарини ёзгани ҳақида маълумот беради⁷, лекин бу асар ҳам ҳали-ҳануз топилгани йўқ. Шу маънода замонавий арузшуносликда “Ал-мўъжам” асари форсий тилдаги илк маъна сифатида эътироф этилади.

“Ал-мўъжам” муқаддима, икки асосий қисм ҳамда хотимадан иборат. Асарнинг аввалги қисми аруз илми таҳлилига бағишланган. Иккинчи қисм эса илмлар учлигининг кейинги икки тармоғи: қофия ҳамда бадий санъатлар талқинидан иборат. Муаллиф аруз билан боғлиқ масалаларни тўрт бобда баён қилади. Дастлабки боб арузнинг маънолари, рукнлар шарҳи ҳамда арузий истилоҳлар ҳақида бўлиб, муаллиф дастлаб наср ва назм тушунчаларини фарқлар экан, арузга шундай таъриф беради: “Билгилки, мансур сўз мезони наҳв (синтаксис) бўлганидек, манзум сўз мезони аруздир”. Аруз дейилишига сабаб сифатида муаллиф қуйидаги фикрни келтиради: “У шунинг учун ҳам аруздирки, шеърни унга арз қиладилар”⁸. Рисоладаги анъанага кўра, олим бирор истилоҳ хусусида сўз юритганда, аввал унинг луғавий, кейин эса истилоҳий маъносини келтириб ўтади. Масалан, байт ва унинг тузилиши ҳақида сўз борар экан, унинг арабча “уй” экани, бу тушунча қадимги арабларнинг чодирини билан боғлиқлигини таъкидлаб, сўнгра садр, ибтидо, аруз ва зарб тўғрисида маълумот беради. Ёки сабаб – *арқон*, ватад – *ёғоч қозиқ*, фосила – *икки этак ораси* маъноларини билдиришини айтиб ўтар экан, ушбу тушунчаларнинг аруз фанида кейинчалик истилоҳ кўринишига эга бўлганини асослайди. Бундай ёндашувни кейинроқ Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” асарида қузатамиз. Навоийнинг ёзишича, Халил ибн Аҳмад яшаган ҳудуд яқинида “Аруз” деган водий бўлган ва бу водийда араблар чодирдан уйлар тикиб, уларни безатиб сотган эканлар. Уйни “байт” деб аташар экан. Байтнинг мавзун-номавзун (ваззли-вазнсиз) эканини аруз фанининг ўлчовига солиб кўришганидек, безатилган уйлар ҳам баҳога солиб, ўлчаб кўрилар экан. Шу тарихи мазкур илм ушбу водий номи билан “Аруз” деб атала бошланган⁹.

Арузга доир қисмнинг иккинчи боби рукнлар таркибидан ҳосил бўлувчи жузв ва вазнлар таҳлилига бағишланган. Муаллиф дастлаб ҳар бир рукннинг ёлғиз ўзидан таркиб топган байтларни келтирар экан, бундай байтлар таъбага маъқул ва хушоҳанг эмаслигини таъкидлайди. Хусусан, факат сабаби хафифдан таркиб топган байт:

То кай моро дар зам дорӣ

*То кай бар мо орий хорӣ?*¹⁰

(Мазмуни: Қачонгача бизни ғамда ушлайсан, қачонгача бизга хорлик келтирасан?)

⁷ Низомий Арузий Самаркандий. Нодир ҳикоятлар (Форсийдан М.Хасаний таржимаси). – Тошкент: Ғ.Ғулом номида Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985, 29-бет.

⁸ Шамси Қайси Розий. Ал-мўъжам (Муаллифи сарсухану тавзеҳот ва ҳозирқундан чоп У.Тоиров). – Душанбе: Адиб, 1991. С. 31.

⁹ Алишер Навоий. Мезон ул-авзон // Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. 10-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2011, 534-бет.

¹⁰ Шамси Қайси Розий. Ал-мўъжам, 45-бет.

Бир рукннинг ўзидан матбуъ шеър ҳосил бўлмаслиги билан боғлиқ бундай фикр “Ал-мўъжам”дан кейин ёзилган арузга доир деярли барча рисолаларда анъанага айланди. Алишер Навоий “Мезон-ул авзон” (“Вазнлар ўлчови”) асарида фақат *сабаблардан таркиб топган байт сифатида куйидаги мисолни келтирса:*

*Эй ой, келжим, ёрингдурмен,
Фурқат шони зорингдурмен¹¹.*

Бобур эса “Рисолаи аруз” асарида “Ал-мўъжам”да келтирилган байтни айнан келтиради¹².

Учинчи боб асллар таркибидаги ўзгаришлар (зиҳофлар) ва улардан пайдо бўлувчи фуруълар (тармок рукнлар) таҳлилига бағишланган. Шамс Қайс Розий ушбу бобда юқорида келтиргани 10 та аслдан вужудга келувчи зиҳофларга тўхталиб ўтади. Муаллифнинг фикрича, уларнинг сони ўттиз бешта бўлиб, йигирма иккитаси араб арузига, қолган ўн учтаси ажам арузига хос. Араб арузига мансуб зиҳофларга муаллиф куйидагиларни киритади: *қабз, қаср, ҳазф, хаби, кафф, шакл, харм, харб, шатр, қатъ, ташъис, тайй, вақф, кашф, салм, муоқабат, садр, ажз, турфон, муоқабат, исбоғ, анола¹³*. Ажам арузига эса куйидаги зиҳофлар киритилган: *жадъ, ҳатм, жаҳф, таҳниқ, салх, тамс, жабб, залал, наҳр, рафъ, рабъ, батр, ҳазаз*. Темурийлар даври рисолаларида ушбу истилоҳлардан 28 таси зиҳоф сифатида қабул қилинган.

“Ал-мўъжам” биринчи қисмининг тўртинчи боби қадим ва ҳадис (янги) баҳрлар зикри, доиралар накши, байтлар тактеъи ва баҳр жузвларини бир-биридан фарқ қилиш тўғрисидадир¹⁴. Ушбу бобда Шамс Қайс Розий баҳрларнинг вужудга келиш усуллари ва уларнинг доираларга бирлашиши ҳақида сўз юритар экан, даставвал араб арузида 15 та баҳр борлигини, улар беш доира таркибига киритилганини айтади. Ҳар бир баҳрнинг луғавий ва истилоҳий маънолари, доираларнинг номларини батафсил изоҳлайди. Бу изоҳлар кейинчалик Сайфий Бухорийнинг “Арузи Сайфий” асарига ўзгаришсиз ўтади. Ушбу баҳрлардан бештаси (*Тавил, Мадид, Басит, Вофир ва Комил*) араб шеърини учун хос бўлиб, Ажам шоирлари фақат ўз маҳоратларини кўрсатиш учунгина уларда шеър битганларини, ушбу баҳрлар солим таъбдан йирик эканлигини кўрсатиш учунгина улардан намуналар келтиришини таъкидлайди. Кейинги фаслларда қолган баҳрлар (форсий арузшунослар томонидан кейинчалик киритилган баҳрлар билан бирга 14 та) мисоллар билан батафсил изоҳланади, улар киритган тўрт доира таҳлил қилинади. Бу ҳолат темурийлар даври арузшунослардан Абдурахмон Жомийнинг рисоласида

¹¹ Алишер Навоий. Мезон ул-авзон, 535-бет.

¹² Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Мухтасар (Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов). – Тошкент: Фан, 1976, 17–18-бетлар.

¹³ Ушбу истилоҳлардан муаллиф гарчи муоқабат, садр, ажз, турфон, муоқабатни зиҳофлар каторида санаб ўтса-да, лекин аслий рукнларнинг зиҳофини келтиришда уларга тўхталиб ўтмайди, бу истилоҳларни алоҳида фаслда “лақаби дигар” (бошқа номлар) номи билан изоҳлайди. Дарҳақиқат, ушбу санаб ўтилган истилоҳлар зиҳоф бўлмасдан, байт ва унинг таркибига тегишли ҳодисалардир.

¹⁴ Шамс Қайси Розий. Ал-мўъжам. С. 63.

хам кузатилади: у араб баҳрларининг батафсил таҳлилидан воз кечиб, 14 баҳрга ғўхталиб ўтган ва ушбу баҳрларни тўрт доирада кўрсатиб берган.

Шамс Қайс Розий ушбу бобда, шунингдек, илк форсий арузшунослар Баҳром Сарахсий ва Бузургмехр Қойинийлар томонидан кашф этилган 21 мустаҳдас (янги) баҳр ҳамда уларни бирлаштирадиган уч доира ҳақида ҳам маълумот беришни лозим топади. Ушбу баҳрлардан *Сарим, Кабир, Бадил, Калиб, Ҳамид, Сағир, Асамм, Салим, Ҳамим* баҳрлари “Доираи мунъакиса”; *Қотъ, Муштарак, Муаммам, Мусаттар, Муайян, Боис* баҳрлари “Доираи мунғалата”, *Маснуъ, Мустаъмал, Аҳрас, Мубҳам, Муҳмал, Маъкус* баҳрлари “Доираи мункатика” таркибига киритилган¹⁵.

Кўринадики, темурийлар даври арузшунослиги учун Шамс Қайс Розийнинг “Ал-мўъжам” рисоласидаги баъзи тамойиллар: арузий атамаларнинг луғавий маъноларини ҳам изоҳлаш, жузвлар мохиятининг байтлар асосидаги талқини, баҳрларга ёндашув ва доиралар миқдори билан боғлиқ баъзи ўринлар назарий асос вазифасини ўтаган. Бу кўпроқ Абдурахмон Жомий, Сайфий Бухорий ҳамда Бобур рисолаларида кўзга ташланади.

Насируддин Тусийнинг “Меъёр ул-ашъор” асари ўзидан кейин яратилган форсий ва туркий шеършуносликка доир рисоалар: Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз”, Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон”, Атоуллох Ҳусайнийнинг “Бадойиғу-с-санойиғ”, Заҳириддин Бобурнинг “Аруз рисола”си учун назарий асос вазифасини ўтаган. Асар муқаддима ҳамда икки йирик қисм: илми аруз ва илми қофияга доир бобларни ўз ичига олади. Муқаддима ўз навбатида яна уч фаслга бўлинади – унда шеърнинг мохияти, уни вужудга келтирувчи унсурлар, вазн ва қофия, уларнинг истилоҳий ва луғавий маънолари ҳақида сўз боради.

Арузга доир бўлм нисбатан катта бўлиб, ўн фаслдан иборат. Биринчи ва иккинчи фаслларда мутаҳаррик ва сокин ҳарфлар, уларнинг ўзига хос жиҳатлари ҳақида фикр юритилади. Учинчи фасл эса ушбу мутаҳаррик ва сокин ҳарфлардан пайдо бўлувчи бирликлар, яъни *жузвлар* таҳлилига бағишланади. Тусий жузвларни тасниф қилишда уларни *сабаб, ватад* ва *фосила*га ажратиб, ушбу жузвларнинг ҳар бири яна икки қисмга бўлинишини таъкидлайди. Шу ўринда Тусийнинг масалага ёндашишда форсий тил қонуниятларини алоҳида ҳисобга олганини таъкидлаш керак. Муаллифнинг фикрича, форсий сўзлар фақат *сабаб* ва *ватад* каби жузвларнигина ўз ичига олади, *фосила* эса арабий калималарга хосдир ва форсий аруз учун аҳамиятга молик эмас¹⁶. Муаллиф бунда кичик фосила (VV –) нинг сабаби сақил (VV) ва сабаби хафиф (–) дан, катта фосила (VVV –) нинг эса сабаби сақил (VV) ва ватади мажмуъ (V –) дан таркиб топганлигини асослайди ҳамда сабаб ва ватаднинг ўзи руқн ясашда етарли эканлигини, аруз илмида фосилага эҳтиёж йўқлигини таъкидлайди. Бу фикр кейинчалик темурийлар даври арузшунослигида Атоуллох Ҳусайний, Сайфий Бухорий томонидан қисман, Бобур томонидан тўлалигича қабул қилинган.

¹⁵ Ўша асар, 148–150-бетлар.

¹⁶ Насируддин Тўсий. Меъёр ул-ашъор (Ҳозиркунандаҳи чоп У.Тоиров, М.Абдуллоев, Р.Жалол. – Душанбе: Ориёно, 1992. С. 24.

“Меъёр ул-ашъор”нинг тўртинчи фасли ушбу жузвлардан пайдо бўлувчи рукнлар ҳақидадир. Муаллифнинг фикрича, ҳар жузвнинг такроридан аслий рукнлар ҳосил бўлади ва улар таркибига кўра *ҳумосий* (беш ҳарфли) ёки *субъий* (етти ҳарфли) бўлади. Аслий рукнлар араб арузида суратда ўнга, ҳақиқатда эса саккизтадир. Ушбу саккизта рукндан иккитаси, яъни *фаулун* ва *фоилун* ҳумосий, қолганлари эса субъийдир. Форсий арузда эса аслий рукнлар ҳақиқатда еттита, суратда эса бештадир. Ушбу беш аслий рукн (*фаулун*, *мафойлун*, *фоилотун*, *мустафъилун*, *мафъувлоти*) шеърятда мустаъмал, яъни кенг истеъмолда бўлиб, *мафоилатун*, *мутафоилун* номуустаъмал, яъни кенг қўлланмаган.

Бешинчи фаслдан бошлаб, баҳрлар ва улардан ҳосил бўлувчи доиралар тавсифига ўтилади. Муаллиф араб арузига хос бўлган беш доирани келтириб ўтади. Булар “Доираи мухталифа”, “Доираи мўъталифа”, “Доираи мужталиба”, “Доираи муштабаха” ва “Доираи муттафика” бўлиб, рисолада ушбу доираларга мансуб бўлган баҳрлар йигирма иккита эканлиги айтилади. Шулардан 10 таси (*Ҳазаж*, *Ражаз*, *Рамал*, *Сариъ*, *Қариб*, *Мунсариҳ*, *Хафиф*, *Музориъ*, *Мужтасс*, *Мутақориб*) форсий шеърятда кенг қўлланилиши таъкидланади. Қолган баҳрлар эса, муаллифнинг фикрича, зихофлар орқали ифодаланади. Шунингдек, арабларга тақлидан ёзилган баъзи шеърлар ҳам бор, лекин улар форсий шеърятнинг асосий баҳрларига мувофик эмас. Араб арузига хос бўлган *Тавил*, *Мадид*, *Басит*, *Вофир* ва *Комил* баҳрлари эса оҳанг жиҳатдан чиройли бўлмай, форсий тил қонуниятларига ҳам мувофик келмайди¹⁷.

Олтинчи фасли рукнлар ва улардан ҳосил бўлувчи зихофлар ҳақида. Маълумки, аслий рукнлар шеър таркибида турли ўзгаришларга учрайди ва бу ўзгаришлар *зихофлар* деб аталади. Зихофга учраган рукнларни *музоҳаф* ёки *фаръий* рукнлар деб аташ қабул қилинган. Ўзгариш деганда, рукнга бирор ҳаракатли ёки сокин ҳарфларни қўшимча қилиш ёки аксинча, бир ёки бир қанча ҳаракатли ёки сокин ҳарфларни камайтириш назарда тутилади. Муаллифнинг фикрича, рукнда икки хил ўзгариш юз бериши мумкин. Агар бир хил ўзгариш рўй берса, *муфрад* ўзгариш, агар ўзгариш икки ёки ундан зиёд бўлса, бу *мураккаб* ўзгариш деб аталган. Бундай тасниф кейинчалик Бобур томонидан ҳам қабул қилинган ва “Аруз рисоласи”да қўлланган.

Асарда жами ўттиз тўртта зихоф келтирилган. Муаллифнинг таснифига кўра, улардан йигирматаси муфрад (*махбун*, *матвий*, *мақбуз*, *макфуф*, *музмар*, *маъсуб*, *мавқуф*, *макишуф*, *мақсур*, *мақтуъ*, *маҳзуф*, *ахазз*, *аслам*, *мушаъас*, *аслам*, *аҳрам*, *аъсаб*, *мусаббағ*, *музол*, *мурафғал*), ўн тўрттаси эса мураккаб ўзгаришга учраган (*машқул*, *махбул*, *маъқул*, *манқус*, *мактуф*, *мавқус*, *мажзул*, *абтар*, *асрам*, *аштар*, *аҳраб*, *ақсам*, *ажам* ва *аъкас*) музоҳафлардир.

Тусий рисоласининг еттинчи фасли “Ҳар бир баҳрнинг мустаъмал вазилари тафсили” деб номланиб, унда муаллиф дастлаб араб арузига хос баҳрларни келтиришни маъқул топади ва бунда Халил ибн Аҳмад изидан бориб, ҳар бир вазнга у келтирган мисолни, кейин эса форсий адабиётдан мисол беришни лозим деб ҳисоблайди. Баҳрлар улар мансуб бўлган доиралар билан бирга келтирилади. Бунда дастлаб “Доираи мухталифа”га мансуб *Тавил*, *Мадид*, *Мақдуби Тавил*, *Басит*, *Вофир*, *Комил* каби жами

¹⁷ Ўша асар, 33-бет.

олти баҳр мустаъмал вазнлар билан боғлиқ ҳолда таҳлил қилинади. Дикқатга сазовор жиҳати, *Мақдуби тавил* (ариз) баҳри форсий арузшунослар томонидан кашф этилган бўлиб, араб манбаларида учрамайди. “Доираи мужталиба” баҳрларига форсий шеърятда етакчи бўлган *Ҳазаж, Ражаз, Рамал* баҳрлари ва улардан ҳосил бўлувчи вазнлар киритилган. “Доираи муштабаҳа”га *Сарий, Қариб, Мунсарих, Хафиф, Музорий, Муқтазаб, Мужтасс* баҳрлари, “Доираи муттафика”га эса *Мутақориб* ва *Ғариб* (Мутадорик) баҳрлари киритилган.

Рисоланинг саккизинчи фасли рукнларга дахли бўлмаган ўзгаришлар тадқиқига, тўккизинчи фасл баъзи форсий истилоҳлар тавсифига бағишланган. Биринчи бўлимнинг сўнги – ўнинчи фасли аруз илмининг манфаати ва фойдалари ҳақида. Муаллиф ушбу фойда ва манфаатларни мисоллар билан асослашга ҳаракат қилади.

Кўринадики, Насируддин Тусийнинг “Меъёр ул-ашъор” асаридаги баъзи ўринлар: фосила билан боғлиқ фикрлар, зихофлар таснифи, маклуби тавил (ариз) баҳрига доир қарашлардан кейинчалик темурийлар давридаги рисолаларда фойдаланилган.

Биз темурийлар даври арузшунослиги учун асос бўлган назарий манбаларни ўрганиш асосида қуйидаги хулосаларга келдик:

1. Бу давр рисолалари учун арабнавис олим Махмуд Замахшарийнинг “Ал-китос”, форсигўй арузшунослар Шамс Қайс Розийнинг “Ал-мўъжам”, Насируддин Тусийнинг “Меъёр ул-ашъор” асарлари назарий асос вазифасини ўтаган. Эътиборли жиҳати, ҳар учала олим ҳам асли туркийлардан бўлиб, ўша давр анъаналари ва фаолият юритган мухитлари мезонлари асосида ўз асарларини араб ва форс тилларида яратганлар.

2. Махмуд Замахшарийнинг “Ал-китос” асари Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға”сида, Шамс Қайс Розийнинг “Ал-мўъжам” рисоласи эса Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз”, Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон”, Атоуллох Хусайнийнинг “Бадойиъ ус-санойиъ”, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Аруз рисола”сида; Насириддин Тусийнинг “Меъёр ул-ашъор” асари эса Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға”, Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” ва Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Аруз рисоласи” асарларида тилга олинади.

3. Темурийлар даври арузшунослиги учун Махмуд Замахшарийнинг “Ал-китос” асарида келтирилган баъзи тамойиллар: зихофлар талқини, баҳрлар таснифи билан боғлиқ ўринлар назарий асос вазифасини ўтаган бўлса (Шайх Аҳмад Тарозий, Бобур асарлари мисолида), Шамс Қайс Розийнинг “Ал-мўъжам” рисоласидаги арузий атамаларнинг луғавий маъноларини изоҳлаш, жузвлар моҳиятини байтлар асосида талқин қилиш, баҳрларга ёндашув билан боғлиқ жиҳатлар “Арузи Сайфий”, “Рисолаи аруз” ва “Аруз рисоласи” учун муҳим аҳамият касб этган. Насируддин Тусийнинг “Меъёр ул-ашъор” асаридаги баъзи ўринлар: фосиланинг мустақил жузв эмаслиги билан боғлиқ фикрлар, зихофлар таснифи, маклуби тавил (ариз) баҳрига доир қарашлардан Бобур рисоласида фойдаланилган.

4. Бу давр арузшунослари гарчи баъзи асар номларини ўз рисолалари мукаддималарида махсус тилга олмасалар-да, лекин асар таркибида баъзан арузга доир муайян рисола ҳақида йўл-йўлакай фикр

билдириб кетадиларки, бу асарлар бевосита бўлмаса-да, билвосита теурий даври арузшунослиги учун аҳамият касб этади. Навоий “Мезон ул-авзон”да тилга олган Дарвеш Мансурнинг “Аруз”, Бобур “Рисолаи аруз” асариди эслаб ўтган Исфаҳонийнинг “Меъри Нусратий”, Вахид Табризийнинг “Жамъи мухтасар” асарлари шулар жумласидандир.

5. Баъзан теурийлар даври рисолалари ўз ичиди бир-биридан таъсирланган манбаларни кузатиш мумкин. Хусусан, Алишер Навоий “Мезон ул-авзон”ни, Сайфий Бухорий “Арузи Сайфий”ни ёзишда Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз”идан, Бобур “Аруз рисоласи”да Шайх Аҳмад Тарозийнинг “Фунун ул-балоға”, Абдурахмон Жомийнинг “Рисолаи аруз”, Алишер Навоийнинг “Мезон ул-авзон” асарларидан хабардор бўлганликлари кузатилади.

6. Юкоридаги ҳолатларнинг барчаси туркий арузшунослик учун фазат форсий манбалар эмас, балки бевосита араб тилидаги манбалар ҳам нақат асос вазифасини ўтаганлигини кўрсатади.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада теурийлар даври арузшунослиги учун асос бўлган назарий манбалар таҳлил қилинган. Бу давр арузшунослари ўз рисолаларини яратишда араб ва форс тилида яратилган арузга доир манбалар: Махмуд Замахшарийнинг “Ал-кустос”, Шамс Қайс Розийнинг “Ал-мўжам”, Насируддин Тусийнинг “Меъёр ул-ашъор” асарларидан фойдаланганлар. Мақола муаллифи теурий арузшуносларнинг аруз илмидаги издошлиги ва кашшофлигини ўрганиш учун бевосита бу давр рисолаларини ушбу манбалар билан қиёсан ўрганиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайди. Мақолада бундай таҳлил арузга доир бирликлар: жузв, асл рукн, зихоф, баҳр ва доиралар мисолида амалга оширилган.

РЕЗЮМЕ. Настоящая статья посвящена сравнительному анализу теоретических источников арузоведения эпохи Темуридов. Арузоведы этой эпохи при создании своих научных трактатов ссылались на арабско- и персидскоязычные трактаты: “Аль-Кустас” Махмуда Замахшари, “Аль-Муджам” Шамса Кайса Рази, «Мейор аль-аш’ор» Насируддина Туси. Автор данной статьи предполагает целесообразность сравнительного изучения трактатов эпохи Темуридов и вышеприведенных источников для выявления преемственности и новаторства арузоведов. Подобранный анализ в данной статье осуществлен на базе единиц аруза: джузв, асл рукн (основная стопа), метр, такти (парадигма), доира (концентрические круги).

RESUME. This article is devoted to a comparative analysis of theoretical sources, which became the basis for aruz studies during the Temurids. The historians of this era, when creating their scientific treatises, used sources in Arabic and Persian, such as: “Al-Kustas” Makhmud Zamakhshari, “Al-Mu’jam” Shams Kais Razi, “Me’yor al-ash’or” Nasiruddin Tusi. The author of this article believes that it would be advisable to directly study the treatises written during the Temurids period in comparison with these sources in order to study the consistency and innovation of our classics in the science of aruz. In the article, this analysis is based on the example of rhythmic units such as: juzv, asl rukn (main foot), meter, tactics (paradigm), doira (concentric circles).

Таянч сўз ва иборалар: аруз, жузв, рукн, сабаб, ватад, фосила, вазн, тактиъ, байт, мисра.

Ключевые слова и выражения: аруз, джузв (элемент), рукн (стопа), сабаб, ватад, фасила, стихосложный размер, такти' (парадигма), двустиише, строка.

Key words and word expressions: aruz (prosody), juzv, rukn (foot), sabab, vatad, fasila, simple size, tactics (paradigm), couplet, string, doira (concentric circles).

НАВОИЙ ТАХАЛЛУСЛАРИ ВА ТАНОСУБ САНЪАТИ

Тахаллус шунчаки адабий ном эмас: унда ижодкор маслаги, орзу-умид ва мақсад-муддаолари ҳам муайян даражада ўз аксини топади. Тахаллуснинг асар бадий тўқимасида тутган ўрни ҳам бекиёс. Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр”да ёзишча, тахаллус, аввало, шоирнинг ўз асарига босган “тамғоси”¹ – муҳридир. Тахаллус нафақат “тамғо”, шу билан бирга, маҳорат намойиши учун алоҳида имконият ҳам. Навоий бу соҳада ҳам ўз юксак истеъдодини намойиш қилган шоирдир. “Хамса”, айниқса, “Хазойин ул-маоний” таркибида Навоий тахаллуси билан яратилган юзлаб етуқ ва бетакрор байтлар бор. Бу байтлар “наво” ёки “Навоий санъати” деб аташ мумкин бўлган янги ва алоҳида бир санъатнинг юзага келишига сабаб бўлган. Навоийнинг уқтиришича, ҳар бир асар таносуб асосига қурилиши, бадийлик унсурлари ўзаро, шу билан бирга, асар ғоявий мазмуни билан ҳам шакл, ҳам маъно жиҳатидан алоқадор бўлиши лозим. Бу қоида тахаллусга ҳам тааллуқлидир. Маълумки, шоир ўзбекча асарларида Навоий, форсча асарларида эса Фоний тахаллусини қўллаган. Аммо “Лисон ут-тайр” бундан мустаснодир. Аслида, шоирнинг ўзи алоҳида таъкидлаганидек, дoston “туркий услуб” бўлгани, яъни туркий тилда ёзилгани учун унда тахаллус Навоий бўлиши лозим эди. Қолаверса, “Лисон ут-тайр” қушлар ҳақидаги асар. Бу жиҳатдан ҳам Навоий унга мос тушар эди, чунки *наво қушлар тили алҳони* – ёқимли сайрашидир. Аммо, шундай бўлса-да, шоир дostonга Навоий эмас, Фоний деб “тамғо” босади. Бу, албатта, ғайриоддий, қутилмаган бир ҳол эди. Шунинг учун шоирнинг ўзи бу ҳолга махсус изоҳ беради: аввало, асардаги бош масала *маржаъ ва маод майли* – руҳнинг асл манба, Ҳаққа қайтишидир: *Ким бу дафтар назмидин қулли мурод, Чунки маржаъ майли эрдио маод*. “Маржаъ” ва “маод” фанодир, бинобарин, фоний бўлмай “маржаъ” ва “маод”га қайтишнинг иложи йўқ: *Мунда фоний бўлмай ши ўлмас тамом*. Иккинчидан, *Шайхи маънавий*, яъни Фаридиддин Аттор маснавийсида тасвирланган етти водийдан охиригисининг номи ҳам “фано”дир. Шунинг учун бу икки таносуб: “фано” холию “фано” мақомига Навоийдан кўра Фоний “ансаб” – муносиброқ эди:

Гарчи бу икки таносуб ёр эди,

Назмима ҳам бу тахаллус бор эди.

Гар тахаллус мунда Фоний айладим,

Бу таносублардин они айладим.

Шундай қилиб, шоирнинг таъкидлашича, тахаллус асардаги етакчи тимсол ва тушунчалар, энг аввало эса, ғоявий мазмун билан юксак даражада таносуб ҳосил қилмоғи лозим. Гарчи “Лисон ут-тайр”да қушлар навоси (саргузашти) тасвирланиб, *наво* ва *Навоий* бу жиҳатдан бир-бирига мос тушса-да, бу мослик бирмунча юзаки бўлиб, *қулли мурод – фано* тасвирига муносиб эмас: *фано – Навоий*. Фоний эса *маржаъ майлию маод*нинг бевосита акс садоси, балки мўъжаз ифодасидир: *фано – Фоний*.

¹ Алишер Навоий. Лисон ут-тайр (Насрий баён билан). – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991, 263-бет.

Шоир тилга олган таносуб якка бир санъат эмас, у нафақат жинсдошлик, балки ўзақдошликни ҳам ўз ичига олган кенг тушунчадир. Акс ҳолда, шоир *фано* ва *Фоний*, *наво* ва *Навой*ни таносуб деб атамаган бўлар эди. Дарҳақиқат, улуғ шоир ижодида таносуб биргина иштиқоқ эмас, шу билан бирга, ташбех, истиора, тазод ва ҳатто тажнис ва ийҳом каби санъатларни ҳам ўз ичига олувчи услубий ҳодисадир. Бу санъатлар таносуб қонуниятлари асосида уйғунлашиб, бадний тафаккурнинг алоҳида кўриниши тарзида юзага чиқади. Назарий жиҳатдан асосланиб, амалий жиҳатдан ҳадди аълосига етказилган бу услубни *юксак мутаносиблик* деб айтиш мумкин².

Юксак мутаносиблик нафақат “Лисон ут-тайр”, балки Навоий тахаллусли бошка асарларда ҳам бор латофат ва нафосати билан намоён бўлган. Улуғ шоир “Лисон ут-тайр”да “фано”га Фонийни таносуб қилган бўлса, уларда Навоийга “наво”ни ҳамоҳанг айлаб, рангин ва сержило, бемисл ва бетакрор бир санъат яратди:

Куйи азмида Навоийга наво етса не тонг –

Ким, қилур булбул наво оҳанги гулзор айлабон. (НШ, 482)

Байтдаги етакчи таносублар, албатта, *Навоий* ва *наво*. Биринчи мисрада шоир Навоий ва наво қаторига “куй” ва “азм” сўзларини қўшади: *Навоий – наво – куй – азм*. “Куй”нинг бу ўриндаги маъноси *кўча, маскан*, “азм”нинг маъноси эса *ният, қасд*. Иккинчи мисрада бу тимсолларга маънодош бўлган мажозий тимсолларни келтиради: *булбул – наво – гулзор – оҳанг*. “Оҳанг”нинг бу қатордаги маъноси “азм” каби *ният, қасд*. Байтда тамсил санъати етакчи бўлиб, *булбул* Навоий, *наво* наво, *гулзор* куй, *оҳанг* эса азмдан тамсилдир. Тамсиллар тили билан шоир шундай дейди: ёр куйи гулзор, Навоий булбул, унинг навоси эса булбул навосидир. Шундай экан, *булбул гулзор томон қасд айлаган чоғ наво қилганидек, Навоий ҳам ёр куйига азм айлаганда (булбулдек) наво қилса, ажабланарли эмас!*

Байтнинг “наволар” олами шундангина иборат эмас, байт мазмунида “куй” ва “оҳанг” сўзларининг ҳам алоҳида ўрни бор. “Куй”нинг бир маъноси *кўча* бўлса, бир маъноси *оҳанг*; “оҳанг”нинг бир маъноси *қасд* бўлса, бир маъноси *куй*. Аммо, аслини олганда, *куй* ҳам, *оҳанг* ҳам *наводан* ўзга нарса эмас. *Куй* ва *оҳанг* *наво* қаторида келиб, навога айланиш баробарида, “наво”нинг ўзини ҳам, қолаверса, байтнинг “наво”сини ҳам беҳад баланд ва сероҳанг қилган: *Навоий ёр куйига* (оҳанги, навосига) *азм айлаган чоғ унга наво (куй, оҳанг) етса, ажабланарли эмас, зеро, булбул ҳам гулзор оҳанги (куйи, навоси) қилган чоғ наво қилади-да!* Байтдаги таносуб сўзлар: *Навоий – наво – куй – булбул – оҳанг – гулзор*.

Нафақат ўзаро алоқадор, балки мутлақ “бегона” сўзларнинг ҳам бир-бирига бу тарзда мос ва муносиб бўлиб қолиши, айни чоғда, навонинг ўзидан ҳам ўзгача наво таралиши қуйидаги байтда ҳам ўзгача оҳанг билан намоён бўлган:

Навосидин фано чун ҳосил ўлди, қилгасен, эй ишқ,

Навоий риштайи жонин музанный удининг тори. (ФС, 625)

² Бу ҳақда тўлароқ маълумот олиш учун қаранг: К у р б о н о в А. “Фарҳод ва Ширин”

сарлавҳалари бадияти. – Тошкент: Meriyyus, 20161 – 41-бетлар.

Муғанний нағмагар, чолғучи, уд эса мусика асбобидир. Уднинг устма-уст тортилган торлари бўлади, бу торлар чертилганда, улардан майин ва ёкимли наво таралади. Шоир ҳам ташбеҳи акс, ҳам ташбеҳи тасвият санъатини ишга солиб, ўз жонининг риштасини уд торларига, уд торларини эса жон риштасига қиёс қилади, чунки жон риштаси уд торлари, уд торлари жон риштасидек нозик ва ингичка. Байтда айтилишича, муғанний уди торларидан таралган наво фано боисидир. *Эй ишқ*, – дейди шоир ишққа мурожаат қилиб, – *муғанний удининг тори навосидан фано ҳосил бўлар экан, шунинг учун Навоий жонининг риштасини ҳам уд тори қилгайсан* (токи унинг жон торида ҳам уд риштасидек фано навоси таралсин).

Фано, улуғ шоир ўз тахаллусини изохлаган бобда таъкидлаганидек, Ҳақ йўлининг ниҳояси бўлиб, бу мақомда жон қуши Ёр (Ҳақ) васлига ошно бўлади. Ёрга ошнолик ўз-ўзидан ҳосил бўлавермайди, бу йўлда Худхуд каби бир пири доно ҳам керак, токи у жон қушини фано йўлларида хабардор қилсин. “Муғанний” ана шундай ориф пирдир. Фано йўллари ранго-ранг бўлса-да, улар орасида барчасидан махбуб ва марғуб бир йўл борки, бу ишқ йўлидир. Бу жиҳатдан байтда шоирнинг фанодан умидвор бўлиб, ишққа мурожаат қилиши ҳам бесабаб эмас.

Шундай қилиб, “муғанний” *пир* бўлса, “наво” *ишқ*, “ишқ” эса *фанога етказувчи йўлдир*. Фаноталаб шоир ишққа мурожаат қилиб, дейдики: *Эй ошиқларни фано, яъни Ҳақ васлига ошно қилувчи ишқ, муғанний удининг навосидан, яъни пири комилнинг сўзларидан фано ҳосил бўлар экан, Навоийнинг жон риштасини ҳам уд тори қилгайсан, яъни уни ҳам мажлис аҳли қаторига қўшгайсан* (токи у ҳам фано навосига ошно бўлсин).

Кўринадики, байтда икки мазмуний қатлам бўлиб, уларга мувофиқ икки қатлам таносублар қатори бор: 1) зохирий (адабий): *муғанний – уд тори – наво – фано*; 2) ботиний (тасаввуфий): *пири комил – жон риштаси – ишқ – фано*.

Куйидаги байтда *наво*, *май*, *наво нақши* ва *мутриб* маънолараро боғланиш, *наво* ва *май* билан *бенаволик* эса зиддият ҳосил қилган:

Навоий бенаволик бирла дойим май ичар, бир кун

Наво нақшини даврон мутриби базмида чолгай деб. (ҒС, 62)

Гарчи *мутриб* ҳам *муғанний* сингари чолғучи бўлса-да, унинг сози ва овозида шодлик оҳанглари устувор. Уни муғаннийдан фаркли ўларок, “шодлик куйини чалувчи созанда” деб таърифлаш мумкин. Байтдаги “наво нақши” ҳам шу маънога далолат қилади. “Нақш” ҳам “наво” сингари куй, ammo “наво”га караганда бирмунча енгилроқ куй. Шу билан бирга, “наво нақши” алоҳида куйнинг номи ҳам. *Даврон мутриби бир кун тараб (шодлик) базмида наво нақшини чалади деб, Навоий бенаволик билан доимо май ичади*, – дейди шоир байтда бенаволикдан шикоят қилиб.

Байтда *мутриб*, *наво нақши* билан бирга, *бенаво* ва *май* мафҳумлари ҳам Навоий “наво”сига жўр бўлган. “Бенаволик” “наво”нинг зидди, бинобарин, уни *навосизлик* ёки *навонинг йўқлиги* деб осонгина изохлаш мумкиндек туюлади. Албатта, сўз мазмуний мундарижасида шундай маъно ҳам йўқ эмас. Хусусан, шоир навоси ўзга қушлар (шоирлар) навоси билан қиёсланиб, фахрия усули: ўз ишқи ва истеъдоди беҳад баланд эканлиги, шу тўғрисида чексиз ифтихор туйғуларини туйиш руҳи билан

суғорилган куйидаги байтда “наво” алхон (куш сайраши) ёки назм, “бенаволик” эса *навосизлик* (*жим қолиш*) ёки *хижил* маъносида келган:

Бу гулшан қушларига бенаволик келтурур лаҳни,

Навоий ҳар қачон ўз гулрухин истаб наво чекса. (ҒС, 562)

Аммо “наво” ҳамма вақт *наво* бўлмаганидек, “бенаволик” ҳам бенаволик эмас. “Наво”нинг мажозий маъноси, аввалги байтлардан маълум бўлганидек, *ишқ* ёки *васл*. Зикр этилган байтда ҳам шу маъноларда келган: *Наво нақшини даврон мутриби базмида чолгай деб*. Шундай экан, у чоғда “бенаволик”нинг мажозий маъноси, “наво”га зид ўлароқ, *ишқсизлик*, яъни “ҳажр” бўлади. Байтда “май” бежиз “бенаволик”ка қарши кўйилмаган: “бенаволик”, яъни “ҳажр” давоси “май”дир. Бу жиҳатдан “май”нинг “наво”дан фарқи йўқ, унинг мажозий маъноси ҳам *ишқ* ёки *васл*. Куйидаги байтда бу ҳолат янада аниқроқ кўзга ташланади:

Ҳажрдин ўлди Навоий, соқий, тут жоми май,

Эй муганний, сен наво оҳангида қўбса³ қўбуз. (ҒК, 205)

Байт тамсил санъатининг юксак намунаси бўлиб, унда ўзаро жуфтлик ҳосил қилувчи тимсоллар бор: *соқий* – *муганний*; *май* – *наво*. Бу тимсоллар бири иккинчисининг маъносини аниқлаб-тўлдириб келади. Шоир биринчи мисрада соқийга мурожаат қилиб дейдики: *Эй соқий, Навоий Ёр ҳажрида ўлди, унга жом тўла май тут*, (токи уни ичиб, қайта тирилсин, яъни Ёр васлига етсин). Иккинчи мисрада ҳам шу ҳолат, шу мурожаат ифодаланган, аммо унда “соқий” ўрнида *муганний*, “наво” ўрнида эса *май* келган: *Эй муганний, (Навоий Ёр ҳажрида ўлди), сен наво оҳангида қўбуз чал*, (токи уни эшитиб, қайта тирилсин, яъни Ёр васлига етсин).

Шундай қилиб, “бенаволик”, маълум бўладиги, ҳажрдир. Байтнинг мазмунини яхшироқ англаш учун “ҳажр” мафҳумининг сўфиёна маъносига ҳам назар ташлаш лозим. “Ҳажр (деб) хоҳ зоҳир, хоҳ ботин юзидан бўлсин, дилнинг Маҳбуби ҳақиқийдан ўзга нарсаларга илтифот ва таважжух кўрсатишига айтилу⁴”, – деб ёзади номаълум муаллиф “Миръоти ушшок” номли сўфиёна истилохларнинг изоҳли луғатида. *Наво* ва *май* *ишқ* ёки *васл*, *бенаволик* эса *ишқсизлик* ёки *ҳажр* эканлигидан келиб чиқилса, байтда шоир аслан шундай дегани маълум бўлади: *Навоий ҳажр аро қолган бўлса ҳам, даврон мутриби, яъни Маҳбуби ҳақиқий охир-оқибат бир кун ўз васлига восил қилади деб, умрини муттасил васл умиди билан ўтказади*. Байтдаги таносублар: *Навоий* – *бенаво* (*ҳажр*) – *май* (*ишқ*) – *наво нақши* (*васл*) – *мутриб* (*Маҳбуб*).

Куйидаги байтда Навоий хижрон ҳолатини яна бир рангин тимсол билан ифода этади:

Чу кетти баргу гул, булбул наводин қолди, кўргилким,

Навоийдек эмиш ул доғи бебаргу наво бўлгач. (БВ, 96)

Булбул иши гул ва гулга оро берган гулбарг шавқида туну кун тинмай наво қилиш. Аммо, байтда айтилишича, булбул наводан қолган, чунки гул ҳам, наво боиси гулбарг ҳам гулшанни тарк этган. Лекин “наводан қолган” бир булбул эмас, шоирнинг ўзи ҳам

³ Қўбса(моқ) ва қўбуз сўзларининг ўзакдошлиги эътиборни тортади.

⁴ Миръоти ушшок // Б е р т е л ь с Е.Э.. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука, 1965. С. 177.

булбулдек бенаво, балки бепарг: *Навоийдек эмиш ул доғи бепаргу наво бўлгач*. Дастлабки қарашда “бепарг”нинг маъноси *баргсиз, япроқсиз*, чунки у биринчи мисрада гулга таносуб бўлган: *баргу гул*. Бироқ *барг* келиб, булбулнинг наводан қолиши иштибоҳ уйғотилади, зеро, *барг* гул каби булбул билан бевосита алоқадор эмас. Бунинг устига, Навоий ҳам ўзини *бепаргу наво* деб атайдики, унинг бепарглигини ҳатто тасаввур қилиш имкони ҳам йўқ. Чунки бепарглик гулга хос, Навоий ёки булбулга эмас. Демак, *барг барг эмас, бепарг бепарг* эмас. *Барг* кўп маъноли сўз бўлиб, бир маъноси *гулбарг*, бир маъноси эса *куй ва наво*. Демак, *барг* қўш маъноли сўз, бинобарин, *барг* билан *гул*, *булбул* ва *наво* ўртасида бир эмас, икки тарафлама алоқадорлик бор экан: у *гулбарг* маъноси билан гулга, *наво* маъноси билан ҳам булбул, ҳам навога таносуб бўлган: 1) (*гул*)*барг* – *гул*; 2) *барг* (*наво*) – *булбул* – *бенаво* (булбул наводин қолди).

“Барг”нинг байтдаги поэтик вазифаси бундан кўра ҳам кенгрок. Агар “барг” бўлмаганда эди, “наво” иккинчи мисрада “бепаргу наво” бўла олмас, бинобарин, ҳижрон туйғуси бу қадар таъсирчан ифодаланмас эди. “Бепаргу наво” ўз навбатида *бенаво булбул* учун кўзгу ҳам бўлган. Бу кўзгуда акс этган булбул нафақат *бенаво*, балки Навоийдек *бепаргу наво* ҳам. Хуллас, булбул ва Навоий бир-бирига кўзгу бўлганидек, “бепарг”у “бенаво” ҳам бир-бирига кўзгу бўлиб, бу кўзгуда бепаргу наволикнинг навоийвор манзаралари бор рангу оҳанги билан намоён бўлган. Чунончи, булбул *бепаргу бегул* бўлганидек, Навоий ҳам *бепаргу бегулдир*; Навоий *бепаргу бенаво* бўлганидек, булбул ҳам *бепаргу бенаводир*; булбул *бепаргу бенаво* бўлганидек, Навоий ҳам *бепаргу бенаводир*, чунки *баргу гул* Навоий боғини қандай тарк этган бўлса, булбул боғини ҳам шундай тарк этган.

Қуйидаги байтда “бенаво”лик талқини бутунлай ўзгача, у аввалги байтлардаги каби *ишқсизлик* ёки *ҳажр* эмас:

Хирқайи зухдин Навоий қилди раҳн, эй майфуруш,

Қўйма ҳуш илгида они, бенаво тутқил қадаҳ. (НШ, 106)

Байтда “май” “зуҳд”га, “бенаво”лик “ҳуш” (акл)га зид қўйилган. Зухд май каби ишқ ёки васл йўли эмас, аксинча, ишқдан беҳабарлик. Шунинг учун ҳақиқий ишқ аҳли зухдни рад этади, ундан халос бўлишга интилади. *Хирқа* – зухд аҳлининг маҳсус либоси, у *нафс* ёки *ўзлик*⁵ пардасининг рамзидир. *Раҳн қилмоқ* – гаравга қўймоқ, *майфуруш* – май сотувчи, у ҳам муғанний ёки мутриб сингари пири комил. *Эй майфуруш, зухд хирқасини гаравга қўйдим*, – деб унга мурожаат қилади Навоий, – *энди мени ҳуш қўлида қолдирма, бенаво бўлсин деб бир қадаҳ май тут*. Агар “бенаво”нинг аввалги маъноларидан келиб чиқилса, байтнинг мазмуни *Эй майфуруш, зухд хирқасини гаравга қўйдим, энди Навоийни ҳуш қўлида қолдирма, ҳижронга гирифтор бўлсин деб бир қадаҳ май тут*, бўладики, бу на ошиқ орзу-интилишлари, на улуғ шоирнинг ишқ фалсафасига тўғри келади.

⁵ *Ўзлик* ҳақида тўлароқ маълумот олиш учун қаранг: Курбанов А. Навоий ижодида фано тушунчаси \ \ Ўзбек тили ва адабиёти, 2015, 3 -сон, 32–38-бетлар.

Шоир фалсафасига кўра, *ақлу хуш* ҳам *зухд* каби васл йўли эмас, балки бу йўлдаги ортикча юкдир. Шунинг учун май ичиб, “хуш илки”дан кутулмоқ керак. “Хуш илکیدан кутулмоқ” расво бўлмоқ, расво бўлмоқ девоналик, девоналик эса ишқ аҳли эришмоғи мумкин бўлган энг улуғ маком – фано ёки васлдир. Маълумки, “Ашрақат...” нафақат шоир девони, балки унинг ғоялар оламига олиб кирувчи эшикнинг ҳам калитидир. Ғазал байтларидан бирида майпараст ошиқ, балки шоирнинг ўзи соқийга илтижо қилиб ундан жами май сўрайдики, дайр аро тарки хуш айлаб, девона бўлсин:

*Дайр аро хуш аҳли расво бўлгали, эй муғбача,
Жами май тутсанг, мени девонадин қил ибтидо. (ҒС, 1)*

Энди байт мазмунини шундай баён қилиш мумкин: *Эй пири комил, ўзликни тарк айлаб, ишқ йўлини тутдим, мени нафс илкида қолдирма, ишқдан сабоқ бер, токи Ҳақ васлига етай.*

Шундай қилиб, “хуш илکیدан кутулмоқ” *бенаволик*, “бенаволик” эса *ишқ тариқининг ниҳояси – васл ёки фанодир*. Шундай экан, ҳақиқий ишқ эгалари учун навосизлик наво билан баробар. Қуйидаги байтда бу фикр ошиқ тилидан катъий эътироф бўлиб жаранглаган:

*Наво маъшукдин гар тутса ушшоқ,
Навоййга навосизлиг⁶ – наво бас. (ҒК, 164)*

Албатта, наво бенаво, бенаво наво бўлишининг ўз сабаблари бор. Эътибор берилса, байтда Навойй ўзини “ушшоқ” – *ошиқлар хайлига* зид кўйган: *ушшоқ* маъшукдан наво – висол истайди, аммо Навоййга бенаволик бас, чунки Навойй учун бенаволик наводир. Шубҳа пайдо бўладики, ё ушшоқ ушшоқ эмас, ёки бенаволик юкоридагидек ишқ ёки васл эмас. Бенаволик ишқ ёки васл, аммо *ушшоқ* чин *ошиқлар* эмас. *Ушшоқ* “Махбуб ул-қулуб”да таърифланган ошиқларнинг биринчи гуруҳига мансуб: *авом*. Авом Ҳақ ишқи ва маърифатидан беҳабар ошиқлар хайли, бинобарин, ушшоқнинг навоси бенаволик эмас, аксинча, байтда айтилганидек, *наво*, бу наво эса бу тоифага хос “лаззати жисмоний ва шахвати нафсоний”дир⁷. Хавос авомнинг зидди, бинобарин, унинг навоси “лаззати жисмоний ва шахвати нафсоний” эмас, балки “пок кўзни пок назар била пок юзга солмоқ ва пок кўнгул ул пок юз ошубидин кўзгалмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ошики покбоз Махбуби Ҳақиқий жамолидин баҳра олмоқ”⁸. Шундай экан, *Навойй наволи* бўладими ёки *бенаво* – фарқи йўқ, чунки Ҳақ ошиқлари учун, байтда айтилганидек, *навосизлиг наво бас*. Ушшоқ, яъни авом ошиқларнинг улуғ шоир ижодида номлари кўп, *барча эл, халойиқ, улус, жаҳон аҳли, заган(лар), гайр, аҳли ишқ* деб аталган хайл ҳам *ушшоқдир*.

Навойй ва наво таносуби таҳлилидан шундай хулосаларга келиш мумкин:

1) фано ва Фоний таносубида *бош гоя фано* бўлса, Навойй ва наво таносубида *бош гоя наводир*. Аммо уларнинг юзага чиқиши турлича. Агар *фано* – *Фоний* силсиласида шоир ғояга мос тахаллус танлаган бўлса, *Навойй* – *наво* силсиласида, аксинча, Навоййга *наво*,

⁶ Нашрда *навосозлиқ* бўлиб кетган – хато.

⁷ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йиғирма жилдик. 14-жилд. – Тошкент: Фан, 1998, 67-бет.

⁸ Ўша ерда.

навое, бенаво, навосиз каби сўзларни таносуб қилиб, тахаллусга мос гоյ яратади;

2) *наво* аксарият ҳолларда икки маънода келади: 1) *қуй, оҳанг*; 2) *сайраш*. *Қуй оҳанг* бўлганда, *Навоий* – *наво* силсиласининг учинчи халқаси қолғучи бўлади: *Навоий* – *наво* – *пири чанг* (*муғанний, мутриб*). *Сайраш* бўлганда эса, учинчи халқа қушдир: *Навоий* – *наво* – *қуш* (*булбул, заған*);

3) гарчи муайян байтда “наво”нинг бир маъноси устуворлик қилса-да, кўпинча иккинчи маъно ҳам назардан қочирилмайди. Шунингдек, “наво”нинг тасаввуфий маъноси ҳам бор: *ишқ ёки васл*. Байтда бундай маъноларга ишора қилувчи бир ёки икки сўз бўлади: *қуй, оҳанг, барг; фано, пири чанг, жон риштаси*. Бундай байтларда таносуб ийҳом санъати билан вобаста ҳолда юзага чиқади;

4) *бенаво* сўзининг маъноси *навосизлик*, аммо у мажозан “ҳажр”, шу билан бирга, “ҳажр”га мутлақ зид маъноси ҳам бор: *васл*. Бу ҳолда “бенаво” “наво”га, “дарду ҳажр эли” “ушшок”қа қарама-қарши қўйилади. “Ушшок” авом, “дарду ҳажр эли” ҳавосдир, ҳавос учун эса “навосизлик” “наво” билан баробар.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Навоий тахаллуслари таносуб санъати нуқтан назаридан таҳлил доирасига тортилиб, улуғ шоир ижодида таносуб биргина иштиқок эмас, шу билан бирга, ташбеҳ, истиора, тазод ва ҳатто тажнис ва ийҳом каби санъатларни ҳам ўз ичига олувчи услубий ҳодиса эканлиги асослаб берилди.

РЕЗЮМЕ. В статье псевдонимы Навои проанализированы с точки зрения поэтической фигуры таносуб и обосновано, что в творчестве великого поэта таносуб является особым стилистическим явлением, охватывающим не только поэтическую фигуру иштиқок, но и сравнение, метафору, контраст, и даже тажнис и ийҳом (основанных на омонимии).

RESUME. The article analyzes Navoi's nicknames from the point of view of the art of tanosub, arguing that in the great poet's work tanosub is not only a passion, but also a methodological phenomenon that includes such arts as tasbeh, istiora, tazod and even tajnis and iyhom.

Таянч сўз ва иборалар: Навоий, Фоний, тахаллус, дoston, ғазал, таносуб, тасаввуф, фано, наво, маъно, маҳорат.

Ключевые слова и выражения: Навои, Фаний, псевдоним, дастан, газель, таносуб, суфизм, небытие, мелодия, смысл, мастерство.

Key words and word expressions: Navoi, Phony, pseudonym, story, ghazal, proportion, mysticism, fano, melody, meaning, skill.

ИЛМИЙ-АДАБИЙ МУЛОҚОТ

ЁЗУВЧИ, ЗАМОН ВА ҚАҲРАМОН ҲАҚИДА

Шоира ДОНИЁРОВА: – Сизни нафакат ўзбек, балки жаҳон адабиёти анъаналарини ҳам кенг ўрганган ижодкор ва адабиётшунос сифатида биламиз. Албатта, бадий асар яратиш ўрганиб ёзиш эмас, калб ва рух эҳтиёжи. Бироқ ижодкор ҳам бир китобхон сифатида ўқийди, таъсирланади. Шу маънода, кимларнинг асарларини кўпроқ мутолаа қиласиз ва таъсирланасиз?

Улуғбек ҲАМДАМ: – “Мутолаа маданияти” деган тушунча бор. Бундай маданияти бор ижодкор мутолаа маданияти камрок бўлган бошқа бир ҳамкасбидан анча-мунча илгарилаб кетади. Йўқ эса, Оллоҳ берган истеъдод билан маълум жойгача, масалан, 30–35 ёшгача боради-да, тўхтайти. Шунинг учун ҳам ижодкорки бор, бир умр ўқиши, ўз устида ишлаши, изланиши керак бўлади. Албатта, ҳар доим ҳам ўқиш, ўқилгани мушоҳада тарозисида тортиб яшаш осон эмас. Сўзни “Мутолаа маданияти” деган иборадан бошлаганим бежиз эмас. Ҳар турли фойдали адабиётларни мутолаа қилишни маданият даражасида ўз шахсимизда камол топтиришимиз керак, деб биламан. Шундагина ёшимиз 50 ва 60 дан ошганда ҳам, то тирик эканмиз ўқиймиз, ўрганамиз, завқланамиз.

Мен Шарк адабиётидан “Калила ва Димна”, Хайём, Аттот, Румий, Навоий, Бобур, Машраб, Ғарбдан Эзоп, Камю, Кафка, Америка адабиётидан Хемингуэй, рус адабиётидан Пушкин, Лермонтов, Чехов, Толстой, Достоевский, японлардан Акутагава, яна уларнинг хокку ва танка жанрларида битилган шеърятини, ўзбек жадид адабиётидан Фитрат, Чўлпон каби ижоддорларни тез-тез ўқиб тураман. Албатта, бу дегани араб, эрон, хитой, лотин америкаси каби қатор чет эл, айни дамда, кўпдан-кўп мумтоз ва замонавий ўзбек адабиётини кам ўқийман, дегани эмас. Бу борада менинг шиорим шундай: истеъдод билан ёзилган ҳар қандай бадий асарни ўқиш керак! Чунки бадийятни айнан истеъдод белгилаб беради.

Ш.ДОНИЁРОВА: – Сиз насрда ҳам, назмда ҳам ижод қиласиз. Сизни ўртаган дард шеър ёки наср бўлиши қандай содир бўлади? Асарнинг яралишида нимага эътибор берасиз?

У.ҲАМДАМ: – Асар битта сабаб билан ҳам, бир неча сабаб билан ҳам ёзилиши, айни дамда, миллионга сабаб билан ҳам ёзилмай қолиши мумкин. Бунга ҳаётим, ижодим мобайнида жуда кўп бор дуч келганман. Ичимда шундай бадий ғоялар яшайдики, неча йиллар, йиллар нимаси, чорак асрдан бери ёзилмайди. Чунки керакли шаклини тополмайман. Қидираман, кутаман, лекин тополмайман. Шунда ҳам ғоядан воз кечмайман, омадим қулиб, ҳаёт ўша мазмунга энг мос шаклни тақдим қилиб қолади, деб умидланаман, кутаман. Туғилган фикр, бадий ғоя ёки шеърый туйғуни қоғозга туширишда меҳнатдан ташқари ижодкорга омад ҳам керак. Мени қийнаган дард ўз шаклини билан туғилса, кўлимга калам оламан, йўкса, ёзишга уринмайман ҳам. Уринганингиз билан кўнгилдагидек чиқмайди, ўртамиёна бир матнга айланади-қолади.

Асарнинг яратилишида илк эътибор берадиганим – кўнгилдагини кўнгил истагандек қоғозга тушириб олиш бўлади. Такрор айтаман: асосий

бадий ғояни, кечинма ё туйғуни сўз ёрдамида тутиб олиш – бирламчи вазифа! Кейин матн сайкалига, ўқувчининг асарни қандай қабул қилиш масаласига келаман.

Ш.ДОНИЁРОВА: – Ижодкор услуби ва бадий маҳорати борасида сизнинг бир адабиётшунос ва ижодкор сифатидаги фикрларингиз қандай?

У.ҲАМДАМ: – “Услуб бу – инсон”, деган тушунча бор. Яъни инсон қандай бўлса, унинг у ёки бу фаолиятдаги иш услуби ҳам шундай бўлади. Бу фикр юз фоиз тўғри бўлмаса-да, ҳар ҳолда, унда жон бор. Чунки қозонда бори чўмичга чиқади-да! Айтайлик, Қодирийнинг услуби тўлиб-тошиб оқаётган дарёни ёдга солади. Қаҳҳорники эса, аксинча, сиқик, лўнда. Уларнинг таржимаи ҳолларига назар ташласак ҳам, феъллари асарларига ўхшашлигига гувоҳ бўламиз. Демак, ижодкор табиатан юмшоқ ё каттик бўлса, унинг услубида ҳам феълдаги мана шу хислатлар акс этади. Лекин, айти пайтда, шундай истеъдодлар борки, ҳаётда шайтон қилмайдиган ишни қилатуриб, ижодда фаришталик ролини қойилмақом қилиб ўйнаб кўяди, ўйнаб кетади ҳам. Албатта, бу энди ижодкор шахсияти, ўзига хос дунёси, ижоднинг сирли мазмун-моҳияти билан боғлиқ масала. Нима бўлганда ҳам, айтмоқчиманки, истеъдодли ижодкор у ёки бу услубга шундай таклид қилиши мумкинки, ундаги сохтакорликни ажратолмай қоласиз. Чунки у истеъдодли! Демак, ҳар доим ҳам ижодкор қандай инсон бўлса, унинг услуби ҳам шундай бўлавермайди. Бошқа томондан, бир умр катта истеъдодларнинг услубига таклид қилиб ўтиб кетадиган майда ижодкорлар ҳам каланиб ётибди... Қатъи назар, ижодкор табиатан жуда ҳам кучли бўлса, у кўпинча, ўз услубини албатта яратади.

Маҳорат эса тажриба билан, ўқиб-ўрганиш ва меҳнатнинг орқасидан секин-аста келадиган натижа. Албатта, истеъдодли билан истеъдодсизни маҳорат бобида тенглаштириб бўлмайди. Истеъдоднинг ўзи ярим маҳоратдир. Лекин меҳнат қилинмаса, ярим маҳорат билан дунёни бус-бутун ҳолда олиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам ижодкорнинг доимо изланишда бўлиши яхши самаралар беради.

Ш.ДОНИЁРОВА: – “Мувозанат” романини ёзиш учун катта бир юрак ёки журъат керак эди. Сиз буни удаладингиз. Бирок адабиётшунослар романинг асосий ғоясини бугунги кунда тўла англаб етдилар, дея оламизми? Шу ўринда, асарга билдирилган муносабатлар ҳақида фикрлашсак.

У.ҲАМДАМ: – “Мувозанат” ҳақида кўп ёзилди. Уларга бир-бир тўхтаб ўтирмайман. Ўзимиздан, қўшимиз Қирғизистондан, қардошимиз Туркиядан тортиб, олис Америкагача роман ҳақида турли-туман фикр-мулоҳазалар билдирилди. Бу ҳол ижодкор сифатида мени қувонтиради, албатта. Лекин кузатишимча, хали “Мувозанат” тўлиқ тушунилган, энига ва бўйига батафсил таҳлил қилинган эмас. Мисол учун, романда жуда кўп рамзий эпизодлар мавжуд. Уларнинг аксари шундоқ юзада турибди. Тадқиқотчиларимиз, ҳозиргача, асосан, асарнинг умумий сюжети ва пафоси ҳақида сўз юритдилар, рамзлар маъносини очишга эса, кўп-да уринмадилар. Рамзлардан иккитасини санамайман:

Биринчи рамз: Юсуф бошкентдан қишлоғига келяпти. Йўлда эски деворни таъмирлаётган синфдоши Содикка кўзи тушади. Улар сўрашиб, ҳоллашишади-да, сўнг Юсуф ўз йўлига равона бўлади. Шу асно деворнинг бир парчаси “тап” этиб қулайди. Бу ўринда девор ниманинг рамзи? Ҳеч

ўйлаб кўрганмисиз? Эски тузумнинг, СССР деб аталган империянинг рамзи!.. Айтилмоқчики, уни тузатаман деб овора бўлма! Барибир бир куни кулайди. Ҳатто 60-йиллар авлоди бизга қолдирган адабий мерос ғоят кадрли бўлгани ҳолда, унинг битта заиф томони бор эди: у СССР деган империя тузумини ислох қилмоқчи бўлган!.. 70-йиллар авлоди эса, чўлпонлар каби уни йўқ қилиб, ўрнига ўз миллий давлатчилигимиз негизидаги тузум қуриш кераклигини орзу қилишган. Ана, уларнинг ижодларини энига ва бўйига ўрганиб чиқинг, сиз ҳам шундай хулосага келасиз. Ўшанчун ҳам Юсуф синфдош дўсти Содикка қараб, бу эски деворни бутунлай бузиб ташлаб, ўрнига янгисини қўтармасанг бўлмайди, дейди. Хўш, бузиб қуриш осонми? Асло! Айниқса, “қўли юпка”, кенг дунёни ҳали тузукроқ кўрмаган, билмаган Содик учун мутлақо осон эмас эди. Аммо бошқа йўл борми?.. Йўқ: янгисини қуриш керак, тамом-вассалом!.. Содик бу ерда ўзбекларнинг, ўша пайтдаги ўзбекистонликларнинг рамзи бўлиб келмоқда...

Иккинчи рамз: Юсуф отасининг уйига кириб келганда, Одил ака бошқа ўғиллари билан бирга токни бир томондан бутунлай бошқа томонга – 180 даражага буриб, тарамокчи бўлиб туради. Бундай кескин бурилишдан узум дарахти узунасига тарс ёрилиб кетади. Шунда отадан сўрайдилар: яшаб кетадими? Кўпни кўрган Одил ака: яшаб кетади, яшаб кетиши керак, деб жавоб беради. Хўш, бу ерда узум дарахти ниманинг рамзи? Ўйлаб кўрганмисиз?.. Ўзбек жамиятининг, қурилмоқчи бўлаётган янги тузумнинг рамзи! Ўзбекистон ўз йўлини ўзи солиши шартлигига ишора бор бу ерда. Юсуфнинг “Нега узумни бошқа томонга тараяпсизлар?” деган саволига Одил ака кўшинининг баланд иморатини кўрсатиб, соя солиб қолди занғар, бундай кўланкада бизнинг узум яхши ўсмайди, мева тугмайди, билъакс, секин-аста эса, нобуд бўлади, қабилда жавоб беради. Хўш, ота нима демоқда? Қўшнинг баланд иморати, демокдами?.. У ниманинг рамзи? СССРнинг, империалистик Россиянинг эмасми!.. Буларнинг мағзини чақадиган, оддий ўқувчи эътиборига етказиб берадиган тадқиқотчиларни кўргим келади.

Ш.ДОНИЁРОВА: – Кейинги ҳикояларингиз чуқур рамзий тасвирларга йўғрилган – китобхонни ўйлашга, мушоҳада қилишга ундайди. Баъзан бир асарни бир неча марта ўқиб ҳам мағзини чақиш оғирлик қилиши мумкин. Бу борада ўзингиз нима дейсиз?

У.ҲАМДАМ: – Чиндан, кейинги пайтларда ҳар бир асарнинг чуқур рамзий маъно касб этишига тиришиб, бир неча ҳикоя ёздим. Ҳатто “Йўл” деган романи бошдан-оёқ рамзлар тўнига бурқаб қўйдим, чамаси. Энг мураккаб асарим шу бўлса керак, деб ўйлайман ўзимча. Шу маънода, асар мағзини чақиш ўқувчиларга бирмунча қийин бўладигандек. Бир уларгами? Ёзаркан, тўғриси, ўзим ҳам жуда қийналдим. Рамзлар баъзан ичидан чиқиш мушкул бўлган лабиринтга ўхшайди. Киришга қирасану чиқиш йўлини тополмайсан. Худди “Яхшиям, сен борсан!” ҳикоясидаги қахрамонлар ҳолига тушиб қолсан киши.

Кейинги ҳикоялар, сиз айтгандек, рамзий тасвирларга бой бўлди. Аслида, бу реализмдан қочиб, символизмдан паноҳ топишга уриниш эмас. Вокеликда ҳаммаси учун асос етарли. Қайтага реалистик асарларнинг ўқувчиси рамзий асарларникига нисбатан кўп бўлади. Шунга қарамай, вокеликни рамзлаштириш, моделлаштириш ижоднинг энг баланд чўққиси бўлса керак, деб ўйлайман. Майли, унинг ўқувчиси кам бўлсин, ахир,

тоғнинг чўккисига ҳамма альпинист ҳам етиб боролмайди-ку! Назаримда, ўқувчиси кам бўлса-да, рамзий асарлар яшовчан келади. Зеро, ҳар бир авлод ҳаётида у ўзининг янги маъно киррасини очиб бораверади. Рамзий асар мағзини чакиш ўқувчини “чарчатгани”дек, уни ёзиш ижодкорни ҳам толиктиради. Шунданми, “Ота” деган янги романимни анъанавий реалистик йўлда ёздим. Мавзунинг ўзи шуни такозо этди. Реализмни соғинган эканман, тўлиб-тошиб ёздим. Умуман, эса, ижодкор имкон қадар ўзини такрорламаслиги лозим. Такрорласа, бир асари иккинчисининг соясида қолиб кетади. Ҳатто кимсан буюк Қодирий ҳам “Меҳробдан чаён”да ўзининг “Ўткан кунлар” романи таъсирида бўлган. Шунинг учун ҳам биз кўпроқ “Ўткан кунлар”ни эслаймиз.

Рамзий асарлар мағзини чакиш учун ўқувчидан муайян тайёргарлик талаб қилинади. Дуч келган ўқувчи бундай асарни дархол тушуниб кетавермайди. “Рамзлар тили” деган тушунча бор. Бундан хабардорлик лозим бўлади. Яна ўқувчи дунё тарихи, адабиёт тарихини ҳам тузуккина билиши шарт. Ёзувчи унга калаванинг учини бир кўрсатиб яширади. Ўқувчи ўз кучига таяниб калавани қўлга олиши ва беркитилган “уч” қаерда қолганини топиши, сўнг уни чуваб ечиши шарт бўлади. Шунинг учун ҳам бундай асарлар, менинг назаримда, ўқувчини ҳам синайдиган, ҳам савайдиган асарлар сирасига киради.

Ш.ДОНИЁРОВА: – “Исён ва итоат”, “Сабо ва Самандар” романларининг яратилишида ҳаётий прототип деб кимларни кўрсата оласиз.

У.ҲАМДАМ: – Мен ва одамлар, одамлар ва мен...

Менинг бошимдан ўтганлар агар юрагимдан ҳам ўтса, шулар ижодий хамиртурушдир. Яна, одамларнинг бошидан ўтганлари агар менинг юрагимга таъсир қилса, шулар ҳам хамиртуруш бўла олади. Шунинг учун камина “ётволиб” бирон асарни бошдан-оёқ тўқимайди. “Бадий тўқима” деган тушунча бор, албатта. Унга қарши эмасман. Фақат тўқима ҳам меъёрида бўлса, ўрнига тушса, тузук. Ёзувчи тўқиган эртак билан ҳаёт ўртасида ҳеч қандай боғлиқлик бўлмаса, бундан ёмони йўқ. Шунинг учун ҳам “адабиёт ёлғон, аммо ҳақиқатга ишора қилади” дейишади. Айни дамда, шундай асарлар борки, мен улар тўғрисида ҳатто ҳазиллашиб ҳам “ёлғон” демаган бўлардим. Чунки уларда жуда катта ҳаётий ҳақиқатлар мужассам бўлади. Бўлганда ҳам, ҳамма замонларга тааллуқли ҳақиқатлар!..

Прототиплар масаласига келсак, масалан, “Исён ва итоат” романи бош қаҳрамони Акбарнинг портретини ўз укаларимга қараб туриб чизганман. Акбарнинг Россиядаги аччиқ қисматини Абдурахим тоғамнинг тақдиридан олганман. Акбарнинг исёну итоатлари эса, каминанинг доим ўйлаб юрадиган ўйларидан туғилган. Албатта, асарнинг айрим ўринларида меъёри сақланган ёки шунга уринилган бадий тўқима ҳам мавжуд. Буни инкор этмайман. Қатъи назар, асардаги ҳар бир образнинг ҳаётдаги прототиплари бор.

“Сабо ва Самандар” романига келсак, ундаги “Нодир билан Нилуфар киссаси”га болалигимда бизнинг кишлоқда содир бўлган сеvgи можароси асос бўлган. Албатта, романда бадий тўқима иштироки салмоқли. Хўш, у қай даражада? Ҳаётда отасининг қаршилигига дуч келган Нилуфар кишда ўша каналнинг музини ёриб, ўзини унинг ичига ташлайди. Чўпон уни кўриб қолиб, қутқаради. Кейин баджаҳл ота

ховуридан тушиб, севишганларнинг турмуш қуришларига изн беради: натижада ҳаётдаги Нодир билан Нилуфар бирга яшаб, ували-жували бўлишади. Романда эса, тўлиб-тошиб оқаётган сувда Нодир ҳам, Нилуфар ҳам оқиб кетишади...

Кўряписми, барибир, негизда ҳаётини воқеа йўлқўрсаткич бўлиб турибди.

Ш.ДОНИЁРОВА: – Навоий, Бобур, Машраб, Қодирий каби улуғларнинг асарлари каби асрлар оша ўкиладиган асарлар деб қайси асарларни айта оласиз?

У.ҲАМДАМ: – Ўз даврининг уриб турган томирига ташхис бармоғини кўйиб туриб маҳорат билан ёзилган асарки бор, яшайди. Чунки тарих бу – бўлиб ўтган воқеаларнинг ташки суврати бўлса, бадий адабиёт унинг ботиний кифасидир. Тарих “Туркистон мухторияти фалон йили бундай қилиб тузилди ва пистон йили бундай этиб бузилди”, дейди. Адабиёт эса, ўша мухторият тузилганда ва бузилганда инсонларнинг бошидан ва кўнглидан нималар ўтганидан хабар беради. Демак, у ўз даврининг ботиний солномаси сифатида яшайди. Энди ўзингиз бир мушоҳада қилинг: қайси асарлар ўз даврининг юксак даражадаги бадий солномаси бўла олади, ана ўшалар кейинги асрларга ҳам ўтади. Яна, инсон деган муқаррам ва мураккаб борлиқнинг сирини асрларини юксак маҳорат ила бадий талқин этилган асарлар ҳам яшаб қолади.

Улуғлар қаторида Қодирийни санадингиз. Яқинда (2019 йил, 26 декабрь) Абдулла Қодирий уй музейи, унинг номдаги боғда ижод мактаби очилди. Бу – яхши! Энди худди шундай ишни Бехбудий, Фитрат, Чўлпон, Ҳамзалар учун ҳам қилиш керак. Бу – бизнинг бурчимиз. Чунки миллат, адабиёт, маънавиятимиз олдида номлари зикр этилган улуғларнинг хизматлари Қодирийникидан асло кам эмас. Ҳатто жадидларнинг миллат учун қилган хизматларини Навоийнинг туркийлар учун қилган хизмати билан тенг даражада, ёнма-ён қўяман мен. Зеро, бугун биз деярли ҳамма соҳаларда жадидлар очган йўлдан юриб бораёпмиз. Ўйлашимча, бизнинг маънавий савиямиз жадидларникига етиб борганда, яна қанчадан-қанча бошқа асарларни ҳам тушуна борамиз ва бугун биз “асрлар оша ўкиладиган” асарлар рўйхатида кўшиб қўямиз. Айтилик, Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романи аҳамияти нуқтаи назаридан “Ўткан кунлар”дан сира қолишмайди. Чунки бу асар миллатни миллат сифатида кўриш қайғусида битилган энг кучли романимиздир. Биз миллатнинг нима эканлигини чинакамига англай бошлаганимиздагина “Кеча ва кундуз” ўзининг ҳақиқий юзини очади ва биз уни беихтиёр “асрлар оша ўкиладиган” асарлар рўйхатида ёзиб қўямиз. Яъни, демокриманки, бу рўйхат миллат ўқувчиларининг савияси билан ҳам боғлиқдир.

Ш.ДОНИЁРОВА: – Модерн адабиётига ва адабий танқидчиларнинг бу йўналишга нисбатан билдирган фикрларига сизнинг муносабатингиз қандай?

У.ҲАМДАМ: – Модерн адабиёт қадим ва навкирон адабиётнинг битта босқичи. Унга асло душманлик кўзи билан қарамайман. Модерн адабиёт – жамиятнинг битта қайфияти маҳсули. У ҳам дунёнинг қаериладир яшаб ўтилди, қаериладир энди ўтилмоқда. Ҳозирда илғор жамиятлар постмодерн қайфият кучоғида нафас олмақда. Ҳатто европалик бир дўстимиз Европада айрим адабий давралар “Астро даври”га қадам

босди, деган гапни айтиб қолди. Астро бу – юлдуз дегани. Демак, инсон ҳаётида осмон жисмларининг ўрни ва аҳамияти ортиб боришига ишора бор бу ерда. Яъни астрология соҳаси ривожланиб, юлдузларнинг, сайёраларнинг инсон ҳаётига, тақдирига бўлган таъсири ҳақида кўпроқ маълумотларга эга бўлиб бораётиб. Бадий адабиётда тасвирланаётган инсоннинг кўнгил холи, ҳаёт йўли фақат ердаги сабаб-оқибатлар билангина чегараланиб қолмайди энди. Қолаверса, олимларнинг космосдаги фаолияти ҳам тобора ривожланиб бормоқда. Бу эса космос ҳақидаги билимларнинг инсон тафаккур тарзига кириб келиши, деганидир. Хуллас, қайси томондан қараманг, бугунги инсон ўйлайдиган ўйнинг салмоғи ортгандан-ортмоқда. Ҳар ҳолда, астро даврини мен шундай тасаввур қиламан. Қолаверса, метамодернизм, метареализм деган оқимлар ҳам борки, улар реализм ва модернизм “дарактлари”нинг “шоҳлаган” тарзига айтилади. Демак, модерн адабиёт кадим Шарқдан, айтилик, “Билгамиш”дан бошланган жаҳон адабиёти йўлидаги битта бекатдир. Мен “Инсон ва постмодерн дунё” деган шеъримда бу борадаги фикрларимни бир қадар ифодалаганман.

Энди модерн адабиётига муносабат масаласига келсак, мустақилликнинг дастлабки ўн-ўн беш йили мобайнида уни ёқлаганлар ҳам, гўрига ғишт қаламоқчи бўлганлар ҳам топилди. Сўнгги беш-олти йил ичида эса, ёқлаб-алқаганлар ҳам, ерга кўммоқчи бўлганлар ҳам сал ўзларига келиб олдилар. Чунки модернизм ҳам жамиятнинг қонуний бир босқичи: келди, кетаяпти. Мен оқимларни осмонга олиб чиқиб мақташни ҳам, устига чиқиб тепалашни орзу қилганларни ҳам оқламайман. Улар ўзгаришлар қонуниятдан беҳабар бўлганликлари учун шундай қилишмоқда, деб қарайман.

Модернчилардан Кафка, Камю, Кортасар асарларини ёқтириб ўқийман. Жойс, Фолькнерларни кўпроқ танқидий ўқийман. Ўзбек адабиётига Б. Рўзимухаммад, Фахриёр, А. Саид, Г. Бегим, Ш.Субхон каби шоирларнинг, Х. Дўстмухаммад, Н.М.Рауфхон, Н.Эшонқул, Р.Раҳмат, И.Султон, Ш.Аҳмедов каби ёзувчиларнинг матнларида самарали изланишларни кўраман.

Ш.ДОНИЁРОВА: – Сиз “Йилнинг энг фаол ёзувчиси” унвонига муносиб кўрилингиз. Мукофот муборак бўлсин!

У.ҲАМДАМ: – Мукофотни мен муайян мақсад йўлида меҳнат қилиб бораётган инсонга “Ҳорманг!” деган бир далда сифатида қабул қиламан. Мукофотнинг қиймати ундан ортиқ бўлса ҳам, тақдирланувчи ортиғига маҳдиё бўлмаслиги, ҳеч нима содир бўлмагандек юриб бораётган йўлида давом этавериши керак, деб биламан. Акс ҳолда, тама деган бир аждаҳо туғилади. Ижодкорнинг нақ юрагида!.. “Даъво одами на муваффақиятида ва на мағлубиятида ўз позициясини ўзгартиради”, деган фикрни яхши кўраман. Шунинг учун ҳам уни талабалик вақтимда ўқиган бўлишимга қарамай, ҳалигача унутганим йўқ. Зеро, биз мукофот олиш учун яшамаймиз, мукофот олиш учун ижод қилмаймиз, биз шундай яшаб, шундай меҳнат қилишимизни қалб амримиз билан танлаганимиз учун ҳам шундай яшаб, шундай ижод қиламиз. Энг катта, энг олий мукофот, бу – чинакам, баланд дидли ўқувчиларнинг борлиги ва айнан улар томондан китобларининг ўқилиши, кадрланиши. Шундагина сенинг ғояларинг, туйғуларинг одамзод қалбига, унинг ҳаёт тарзига сингиб кетади. Асл мукофот шудир!.. Қатъи назар, каминанинг – яхшидир-ёмондир –

меҳнатини кадрлаб, “Хорманг энди, ёзувчим!” деганлари учун севиндим. Ўз навбатида мен ҳам: “Бор бўлинг!” дедим-да, шу чокқача юриб келаётганим йўлимда давом этмоқдаман.

ИЛМИЙ АХБОРОТ

Шаҳодатбону ИМОМНАЗАРОВА

Н.П.ОСТРОУМОВ – ЎЗБЕК ХАЛҚ ҚЎШИҚЛАРИ ТЎПЛОВЧИСИ СИФАТИДА

(Марказий давлат архиви материаллари асосида)

Ўзбек халқ оғзаки бадиий ижоди намуналарини ёзиб олиш, тўплаш ва оммалаштириш борасида XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларида маълум ишлар амалга оширилган бўлиб, бунда Туркистон ўлкасида шарқшунослик, ўлкашунослик, жугрофия, археология ва бошқа йўналишларда тадқиқот ишлари олиб борган олимлар, шунингдек, маърифатпарлик ва миссионерлик мақсадида келган кишиларнинг ҳам муайян хиссаси мавжуд. Улар ўзлари эшитган ёки ёзиб олган халқ афсоналари, ривоятлари, эртақлари, макол ва маталлари, қўшиқларини рус тилига таржима қилиб, кўпинча вақтли матбуот саҳифаларида чоп эттирганлар, ўзларининг илмий тадқиқотлари, адабий-публицистик асарлари ва йўлнама-сафарномаларига киритганлар. Халқ ижоди, хусусан, эртақ, макол ва қўшиқларни тўплашга ўз хиссасини қўшган мутахассислардан бири таникли рус миссионери, шарқшунос-ўлкашунос, тарихчи-этнограф Николай Петрович Остроумовдир.

Н.П.Остроумов 1846 йилнинг 2 ноябрь куни Тамбов губерниясининг Елатин уездига қарашли Сасово қишлоғида православ черковида хизмат қилувчи протоирей оиласида дунёга келган. У 1860–1866 йилларда Тамбовдаги диний семинарийда муваффақиятли таҳсил олганидан кейин Қозон диний академиясига ўқишга кирган. Академияда Н.И.Ильминский, Г.С.Саблуков каби таникли шарқшунос олимлардан сабоқ олган Н.П.Остроумов “миссионерлик мақсадида” туркий тилларни ва араб тилини чуқур ўрганишга жиддий эътибор қаратган. 1871 йилда Қозон диний академиясини битириб, магистр даражасини эгаллагач, ушбу академиянинг миссионерлик фаолиятини ўқитиш кафедрасида доцент сифатида ўз иш фаолиятини бошлаган. Шу билан бирга шаҳардаги маҳаллий семинарида туркий тиллар ва араб тили, тарих ва ислом таълимотидан дарс берган¹.

Устози Н.И.Ильминскийнинг тавсиясига биноан 1877 йилда Н.П.Остроумов ўз оиласи билан биргаликда Тошкентга кўчиб келган ва шундан унинг кўп йиллик маърифатчилиги ва ноширлик фаолияти бошланган. У аввалига Халқ билим юрти ноziри, 1879 йилдан ўқитувчилар семинарийси директори, 1889 йилдан Эрлар классик гимназияси раҳбари, кейинчалик муаллими бўлиб ишлаган². 1883–1916

¹ Файзрахманов Л. М. Н.П.Остроумов: основные этапы жизни и деятельности // История народов Поволжья и Приуралья: исследовательские традиции и инновации. – Казань, 2009. С. 333–337.

² Ўша ерда, 328–329-бетлар; Яна ўша Н.П.Остроумов и истоки этнографической науки в Средней Азии // Материальная и духовная культура народов Поволжья и Приуралья: история и современность. - Глазов, 2014. С.187– 190.

йиллар давомида у “Туркистон вилоятининг газети”га мухаррирлик қилган.

Насронийлик таълимоти ва қарашлари асосида тарбияланган Н.П.Остроумов ўзининг фаолияти давомида миссионерлик йўналишида кизгин тарғибот иши олиб борганлигига қарамай, адабиёт, фан ва маърифатни ривожлантиришга, жумладан, ўзбек ўқувчиларини рус адабиёти дурдоналари билан таништириш ҳамда ўзбек адабиёти ва фольклори намуналарини рус тилида оммалаштириш борасида ҳам самарали меҳнат қилган. Унинг раҳбарлиги ва бевосита иштирокида А.С.Пушкиннинг “Балиқчи ва балиқ ҳақида баллада”, Л.Н.Толстойнинг “Одам нима билан тирик?” асарлари, шунингдек, “Қадимги Мисрнинг қисқача тарихи”, “Колумб тарихи”, “Илмнинг фойдаси”, “Жугрофия ҳақида ҳикоялар” каби китоблар рус тилидан ўзбек тилига таржима қилинган. 1907 йилда Н.П.Остроумов Махтумқули шеърлари ва Муқимий “Девони”дан парчаларни рус тилига таржима қилиб чоп эттирган.

Н.П.Остроумовнинг ташаббуси билан 1893 йилда Тошкентда Туркистон хаваскор археологлари тўғараги ташкил этилган бўлиб, у мазкур илмий жамиятнинг асосчиларидан биридир. 1904 йилда у Ўрта ва Шарқий Осиёни ўрганиш бўйича рус қўмитасининг мухбир-аъзоси этиб сайланган. 1917–1921 йилларда Н.П.Остроумов ўзи туғилиб ўсган Сасово қишлоғида истиқомат қилган бўлса-да, 1921 йилда Тошкентга қайтиб келиб, яна ўқитувчилик билан шуғуллана бошлаган. Н.П.Остроумов 1930 йил 17 ноябрь куни вафот этган бўлиб, Тошкент шаҳридаги Боткин қабристонига дафн этилган.

Ўз фаолияти давомида ўлкашунослик ва шарқшунослик йўналишида анча самарали иш олиб борган Н.П.Остроумов томонидан тузилган “Татарча-русча луғат” 1876 ва 1892 йилларда икки марта нашр этилган. 1910 йилда эса унинг “Этимология сартовского языка” номли асари босилиб чиққан. “Сарты: этнографические материалы” (учинчи нашри, Тошкент, 1908), “Народные сказки сартов” (иккинчи нашри, Тошкент, 1906), “Пословицы и поговорки сартов” (1895) каби китобларида ўзбек фольклори материаллари оммалаштирилган.

Н.П.Остроумов ўзбек халқ кўшиқлари, эртақ, ривоят, афсона ва бошқа фольклор материалларини тўплаш борасидаги фаолияти натижаларидан Рус императорлик археологик жамиятининг Шарқ бўлимини хабардор қилиб турган. У ўзи ёзиб олган ёки тўплаттирган материалларидан бир қисмини мазкур жамиятга юборган. Хусусан, Рус императорлик археологик жамияти Шарқ бўлимининг 1887 йил 29 январь куни бўлиб ўтган йиғилишининг баённомасида Н.П.Остроумов “сарт халқ кўшиқлари тўпламининг қўлёзмаси”ни жамиятга юборганлиги қайд этилган³. Аммо бу тўпламдаги кўшиқларнинг ўзбек тилида ёки рус тилига қилинган таржимасими эканлиги ҳақида маълумот берилмаган. Шундай бўлса-да, ушбу кичик қайднома Н.П.Остроумов ўзининг миссионерлик-маърифатчилик фаолияти давомида ўзбек халқ кўшиқларини тўплаш билан изчил шуғулланганлигидан далолат беради. Мазкур жамият Шарқ бўлимининг 1887 йил 5 мартда ўтказилган навбатдаги мажлисида бўлим бошқаруви раиси барон В.Розеннинг берган ахборотида Н.П.Остроумов

³ Записки восточного отделения археологического общества. Т.2. императорского русского Вып.1-2. – СПб., 1887. С. 1.

Рус императорлик археологик жамиятига шаҳарларнинг вужудга келиши ҳақидаги халқ ривоятлари билан бирга турли-туман касб-хунарларнинг келиб чиқиши ҳақидаги рисолаларни юборганлиги айтиб ўтилган⁴.

Н.П.Остроумов томонидан юборилган фольклор материалларининг айримлари Рус императорлик археологик жамияти Шарқ бўлимининг илмий тўпламида чоп этилган. Масалан, масзур тўпламининг 1887 йилги 2-сонидан Н.П.Остроумовнинг “Худоёрхон ҳақида кўшиқ” (“Песня о Худаярхане”) номли кичик илмий ахбороти босилган. Унда ҳар бири беш мисралик тўққиз бандлик “Айридим” радифли кўшиқнинг ўзбек ва рус тилларидаги матни берилган. Муаллифи номаълум бўлган ушбу кўшиқ халқ орасида ашула сифатида эркаклар ва аёллар томонидан қуйланиши, унинг мунгли оҳанги тингловчиларга кучли ҳиссий таъсир кўрсатиши, матн Н.П.Остроумов томонидан рус тилига таржима қилинганлиги, Қўқоннинг собиқ қозиси Сатторхон Абдулғафоров исмли киши кўшиқни ўзбекчадан рус тилига ўгиришда кўмаклашиб турганлиги қайд этилган⁵. Бундан ташқари, Рус императорлик археологик жамияти Шарқ бўлимининг илмий тўпламида Н.П.Остроумовнинг Худоёрхон вафотидан кейин халқ тўқиган кўшиқлар, хоннинг ўғли Ўрмонбекнинг вафоти муносабати билан яратилган марсия матнларида доир ахборотлари, шунингдек, ўзбекларнинг аския ва кизикчилик санъати тўғрисидаги кичик қайдномаси ҳам чоп этилган⁶.

Шарқшунос Н.П.Остроумов ўзи ишлаган гимназия ва ўқитувчилар семинарияси муаллимлари ҳамда ўқувчилари кўмагида ўзбек фольклори материалларини тўплаш билан шуғулланган. У тўплаган материаллар бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архивидаги 1009 рақам билан белгиланган Н.П.Остроумов фондида сақланади. Бу фондда сақланаётган фольклор материаллари орасида байт-ғазаллар, лирик кўшиқлар, ёр-ёрлар, лапар ва ўланлар кўп учрайди. 184-папканинг 134-варағида қуйидаги байт-ғазал берилган:

*Қошганингни қорасига пайвастанман,
Ёрим сани бир кўрмакка ҳавасдаман.
Бориб сани кўрай десам кўролмайман,
Тўтиқушининг боласидек қафасдаман⁷.*

Маълумки, халқ орасида “байт-ғазал” ёки “байт” атамаси билан машҳур бўлган халқ кўшиғи кўпроқ Тошкент вилоятининг Охангарон, Пискент, Паркент туманларида кенг тарқалган бўлиб, асосан никоҳ

⁴ Записки восточного отделения императорского русского археологического общества. Т.2. Вып.1-2. – СПб., 1887. С. III.

⁵ Остроумов Н. П. Песня о Худаярхане // Записки восточного отделения императорского русского археологического общества. Т.3. Вып.1. – СПб., 1887. С.189-194.

⁶ Остроумов Н.П. Песня-плач по Урман-беке // Записки восточного отделения императорского русского археологического общества. Т.4. Вып.1-2. – СПб., 1889. С. 279-288; Я н а ў ш а. Пример острословие сартов // Записки восточного отделения императорского русского археологического общества. – Т.5. СПб., 1891. С.110; Я н а ў ш а. Вторая песня о бывшем Кокандском хане Саййид Мухаммад Худаяр // Записки восточного отделения императорского русского археологического общества. Т.7. Вып.1-4. – СПб., 1893. С. 51-62.

⁷ Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви. Ф.1009, опись I, д.184, 134-саҳифа.

тўйларида ижро этилган. Н.П.Остроумов фондидаги ушбу байт-ғазал намунаси ҳам Тошкент вилоятидан ёзиб олинганлиги эҳтимолдан холи эмас.

Н.П.Остроумов томонидан тўпланган халқ лапарлари намуналари эса лапар ва ўлан жанрига хос муҳим белгилардан бири – ижронинг йигитлар тарафидан бошланиши ҳақидаги каноник қоида ни далиллашга асос бериши билан аҳамиятлидир.

Н.П.Остроумов халқ кўшиқларини ёзиб олиш чоғида маросим айтимларининг ижро ўрни, маросимнинг этнографик тавсифини қайд қилишга алоҳида эътибор берган. Хусусан, “ёр-ёр” кўшиқларининг ижро ўрни ҳақида мазкур фонднинг 184-папкасидаги 86-варақда қуйидаги маълумот келтирилган: “Расм қилибдурким, сартия халқидин бирор киши агар хотун олса, ул одам аввал қизнинг атоси уйига тўй юборадур. Тўйнинг маъниси булким, беш-ўн тевага бугдой ва биринч, сабзи, пиёз, тузгача юклар ва аробаларга нон ортиб ва ҳам бир кишиларга ҳар хил мевалар ва сабадларга либослик матолар қўйиб юборадур. Тўй олиб борган одамларга қизнинг отаси тўн ва тўфи, рўмол бериб, зиёфат қилиб қайтарур. Андин кейин арода уч-тўрт кун ўтиб никоҳ бўладур... Баъзан ул хотун оладурғон йигит йигирма-ўттиз нафар ўртоқлари билан олдида сурнай солдириб борадур... Ош-нон тортилгандан кейин куёв йигитлар бирла чиқиб, тарқашиб кетодурлар. Буларнинг орқасидан қизнинг онаси ва қариндошлари ва бошқа тўйга келган хотунлар уч-тўрт аробага тушиб, қизни куёвнинг уйига олиб борадурлар... Ул вақтда куёвнинг эшигига етганда аробадан тушиб, ул хотунлар қизни ўртага олиб, бошларига фалак деган бир нарсани ёпиб, ёр-ёр айтиб ҳовлига қирадурлар:

Сочсин йигит қиз бошига дурри самин, ёр-ёр.

Кўрсин юзин ойдек юзин мундин келин, ёр-ёр.

Ҳай-ҳай ўлан, жон ўлан, мастона қиз, ёр-ёр.

Ҳеч кўрмаган одам билан ҳамхона қиз, ёр-ёр⁸.

Шарқшунос-миссионер Н.П.Остроумов томонидан тўпланган ва бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архивида сақланаётган бу каби материаллар тарихий-фольклорий жараённинг XIX аср охири – XX аср бошидаги ҳолати, хусусан, ўзбек маросим фольклори жанрлар таркибининг ривожланиш тамойиллари, кўшиқлар матнининг поэтик эволюцияси масалаларини тадқиқ этиш, шунингдек, ўзбек халқ кўшиқларини тўплаб, нашр этишда муҳим илмий аҳамиятга эга.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архивида сақланаётган ўзбек халқ маросим кўшиқлари асосида шарқшунос-миссионер Н.П.Остроумовнинг фольклористик фаолияти таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ. В статье на основе записей узбекских народных обрядовых песен, хранящихся в Центральном государственном архиве Республики Узбекистан, анализируется фольклористическая деятельность востоковеда-миссионера Н.П.Остроумова.

RESUME. The article, based on the records of Uzbek folk ritual songs stored in the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan, analyzes the folkloristic activities of the orientalist missionary N.P.Ostroumov.

⁸ Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви. Ф.1009, опись I, д.184, 86-саҳифа.

Таянч сўз ва иборалар: фольклор, ўзбек халқ кўшиклари, халқ оғзаки бадий ижоди, эртақ, афсона, макол, маросим фольклори, тарихий-фольклорий жараён, поэтик эволюция.

Ключевые слова и выражения: фольклор, узбекские народные песни, устное народное поэтическое творчество, сказка, легенда, пословица, обрядовый фольклор, историко-фольклорный процесс, поэтическая эволюция.

Key words and word expressions: folklore, Uzbek folk songs, oral folk poetry, fairy tale, legend, proverb, ritual folklore, historical and folklore process, poetic evolution.

Орзигул ҲАМРОЕВА

XX АСР БОШЛАРИДА ИЛМИ ҚОФИЯГА МУНОСАБАТ

XX аср бошларида Абдурахмон Саъдий¹ ва Абдурауф Фитрат² каби олимлар адабиёт назарияси оид карашларини матбуот орқали эълон қилиш билан бирга, назарий илмлар йиғинди бўлмиш дарсликларда қофиянинг ўзига хос кўринишларини XX аср ўзбек шеърлятидаги ижодкорлар мисолида асослаб берганлар. Абдурахмон Саъдий Фитратдан фарқли ўларок қофияни битим деб атайди. Фитрат қофияга таъриф берар экан, мисраларнинг охирида товушлар бир хил турли бўлган бўғум(бўғин)ларга нисбатан қофия сўзини ишлатади. А.Саъдий моҳиятан таърифни шу шаклда беради-ю, бироқ бўғин тушунчасини ҳижо тушунчаси билан алмаштиради. Биламизки, ҳижо тушунчаси аруз илмига оид атама бўлиб, бармоқ вазнида бўғин атамаси билан алмашган. Баъзи ҳолатда бармоқ вазнидаги бўғин ҳодисаси ҳижо атамаси остидаги ҳодиса билан айнан эмаслиги ҳам маълум.

А.Саъдий битим (қофия)ни тизмаларнинг муҳим шарти сифатида баҳолайди. Қофияга таъриф бериш асносида илми қофияни ўқувчига таништириш мақсади билан 4 мисралик тизмадан намуна келтиради.

Ҳар кимда бир шодлик, ҳар кимда бир руҳ...

Ҳар ким клуб қарар эмиш дунёга;

Ҳатто чол-боболар айтилармиш: Уҳ...

Чиқиб юрсак эди ёзга, ҳавога!³

А.Саъдий ушбу мисралар муаллифини келтирмайди. Мисрани таҳлил қилар экан, 1-ва 3-мисра (руҳ, уҳ) ва 2-ва 4-мисра (дунёга, ҳавога) ўзаро қофияланганини таъкидлайди. Фитрат “Адабиёт қондалари”да қофияга таъриф берар экан, намуна сифатида иккиликдан парча келтиради.

Адам адамдир, саждалар ортиқ,

Адам сўзлари адамга тортиқ.

Бордан тугар куч бунга бор шохид,

Ўйларинг тубсиз, самарсиз зоҳид⁴.

¹ Саъдий А. Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари. – Тошкент, 1923, 123-бет.

² Фитрат А. Адабиёт қондалари. Адабиёт муаллимилари ҳам хаваслилари учун қўлланма (нашра таяёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Х. Болтабоев). –Тошкент: Ўқитувчи, 1995, 17-бет.

³ Саъдий А. Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари, 123-бет.

⁴ Фитрат А. Адабиёт қондалари, 17-бет.

Ушбу мисралар Боту каламига мансуб бўлиб, Фитрат мисрадаги кофиядош сўзларни кўрсатар экан, бурунги шеърлар (мумтоз адабиёт)имизда кофиянинг жуда катта ўрни борлигини алохида таъкидлайди. Ҳатто вазн, кофияси бўлмаган шеърни шеър сифатида баҳолашмаганлигини эслатиб ўтади. Фитрат жанрни белгилаётганда кофиянинг ўрни борлигини эътироф этган ҳолда маснавий ва ғазал жанри асосида муносабат билдиради.

А.Саъдий ҳам бу икки жанрга алохида тўхталади. Маълумки, маснавийда ҳар икки мисра эркин кофияланади. Енгиллиги боис ҳам А.Саъдий айтганидек, масал ва дostonлар айнан шу шаклда ёзилади. А.Саъдий бундай асарлар сирасига “Шайбонийнома” асари ва “Хамса” дostonларини киритади. Фитрат ҳам “Адабиёт қондалари”да маснавийни изоҳлар экан, “Шайбонийнома”дан 3 байт келтиради. Ғазалнинг ўзига хос кофияланиши ҳақида муносабат билдирган олим “Ғунчадек кўнглум менинг” деб бошланувчи ғазални намуна сифатида келтиради.

Ғунчадек кўнглум менинг гулзор майли қилмагай,

Ғам билан буткан кўнгил гулгашт ила очилмагай....⁵

Келтирилган ғазал тўлиқ ҳолда эмас, унинг 4 байти келтирилган, холос. Ушбу ғазалда *қилмагай, очилмагай, қилмагай* (кофия қайтарилган: радд ул-кофия санъати), *санчилмагай, айрилмагай* сўзлари кофиядош сўзлар сифатида қўлланган.

Ҳар икки олим ҳам фикрий тадрижийлик асосида кейинги муносабатни тўртликларга қаратадилар. Бироқ фикрий муносабатда айричалик бор. А.Саъдий тўртликларнинг *аааб* тарздаги кофиясини эътироф этиб, А.Яссавий хикматлари ҳамда Элбекнинг “Иккинчиси” тизмаси айни шу шаклда ёзилганини таъкидлайди. Фитрат эса тўртликнинг кофияланишига кўра бошқа шаклини тушунтиришга ҳаракат қилади. Худди рубойи каби *ааба* тарздаги кофияланиш тартибига эга тўртликларни изоҳлар экан, 1-ва 2-мисралар ва 3- ва 4-мисраларнинг ўзаро кофияланишига асосланган тўртликлар ҳам мавжудлигини маълум қилади. Бундай кофияланиш, Фитрат таъкидлаганидек, эл адабиётининг ашула ва дostonларида учрайди. Бу каби кофияланиш тартиби катъий бўлмай, баъзан улар ўзаро алмашган ҳолда ҳам қўлланган.

А.Саъдий ҳам, Фитрат ҳам бугунги шеърятда (ўз даври шеърятини назарда тутган) кофиянинг йўқолиб бораётганлигини эътироф этадилар. Фитрат бундай вазиятни адабиётнинг эл адабиёти (халқ оғзаки ижоди адабиёти)га яқинлашиб, унинг йўлидан бораётгани билан изоҳлайди. А.Саъдий кофиясиз шеърни битимлардаги оҳангсизлик сифатида баҳолайди. Гарчи олим бу тушунчани атама сифатида баҳоламаса ҳам, матн ичидаги ички кофияни (саъб) оҳангдошлик сифатида кўрсатади. “Оҳанг ўлчовли сўзларнинг ўз ораларида кулоққа завқ ва лаззат берарлик бир равишда сайланиб тўплиншлари ва мусикийлик туғдиришларидан иборат”. Олим “*шошилиши, шошиши, кулишиши, сўзлашиши, чопишиши, шодлиқлик, тўғрилиқлик*” каби сўзларнинг оҳангдош (кофияси тўлиқ эмас) эмаслигини инобатга олиб, жумланинг оҳангини бузадиган восита сифатида муносабат билдиради. Демак, олим бармоқ вази урф бўлаётган бир даврда кофия айбларига ҳам қисман муносабат билдириб ўтган.

⁵ Ўша ерда.

Агарчи йўқдир “дерлик” талоши,
Эрур тош бўлса ҳам, чакмок тоши. *Алишер Навоий.*

Ёки

Куз қўшуни оғу тўлик ўкларни
Муни билгач, улар буни тушундилар.
Алданишга нега кўндилар? *Чўлпон.*

Кўриниб турганидек, гарчи *талоши* ва *тоши* сўзлари кофиядош саналса ҳам, кофия унсурлари ўртасида фарқ бор. Олим бу ҳолатни яхши иллаган. А.Саъдий Фулом Зафарийнинг “Ваннайчажон” асарини таҳлилга тортар экан, шеърдаги “*янграгар*” ва “*интилар*” сўзларининг битимдош (кофиядош) қилиниши оҳангни бузишини айтади. Олим Чўлпоннинг “Бокуга, Шарк қурултойиға кетганда” шеърда эса тўлик оҳангдошлик касб этган битимдош сўзлар келтирилганини оҳангдошликнинг ўзига хос хусусияти сифатида баҳолайди. А.Саъдийнинг фикрича, бу каби оҳангсизлик “тизманинг қўб ғазаллигин йўқотиш”га сабаб бўлади. Олим бундай шеърга намуна сифатида Элбекнинг “Тилак йўлида” тизмасига эътибор қаратади. Шеърни илмий таҳлил қилган олим битимларнинг оҳангсизлигини шеърнинг камчилиги сифатида баҳолайди.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, ўз даврининг йирик олимларидан А.Саъдий ва А.Фитрат биринчилардан бўлиб, ўз даври шеърятига мос равишда кофия илми ҳақида мухтасар тадқиқот яратдилар. Ҳар икки олимнинг бу йўлдаги илмий қарашлари ўз даври шеърятининг кофия тизимини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Абдурахмон Саъдийнинг “Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари” ҳамда Абдурауф Фитратнинг “Адабиёт қоидалари” асарлари таркибидagi илми кофияга бағишланган илмий хулосаларга эътибор қаратилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье фокусирует внимание на научных заключениях о рифмах произведения Абдурахмана Саади «Уроки практической и теоретической литературы» и «Правила литературы» Абдурауфа Фитрата.

RESUME. The article focuses on scientific rhymes in Abdurahman Sadi's "Lessons of Practical and Theoretical Literature" and Abdurauf Fitrat's "Rules of Literature".

Таянч сўз ва иборалар: поэтика, рисола, илми сегона (Илмлар учлиги), кофия, хуруфи кофия (кофия харфлари), кофия турлари.

Ключевые слова и выражения: поэтика, трактат, троица учений, рифма, буквы рифмы (буквы рифма), виды рифм.

Key words and word expressions: Types of poetry, brochures, science segregation (Trinity), rhyme, rhyming rhyme (rhyme letters), rhymes.

Йўлдош РАҲМАТОВ

МАКОЛ ВА ЭРТАК МУНОСАБАТИГА ДОИР

Ўзбек халқ эртақларида эртак ва мақол муносабатини қуйидаги аспектларда ўрганиш мумкин:

- мақолларнинг эртак сарлавҳасида қўлланиши;
- мақолларнинг эртак хулосасида қўлланиши;
- мақолларнинг эртакчи нутқида қўлланиши;
- мақолларнинг эртак қаҳрамонлари нутқида қўлланиши.

Биламизки, сарлавха асар поэтикасида алоҳида ўрин тутди. Сарлавҳага ҳатто асарнинг ғояси, мазмуни, образлар тизимини ўзида жамловчи митти асар сифатида баҳо берилган. Сарлавҳаларнинг митти асар бўлиш хусусияти тил бирликларидан кўпроқ мақолга мос келади. Мақолларнинг ихчам шаклда чуқур мазмун ифодалаши уларни сарлавҳа ўрнида ишлатиш имконини беради. Ўзбек халқ эртаклари орасида мақоллар билан номланадиган эртаклар алоҳида гуруҳни ташкил этади. Жумладан, “Тан сихатлик – туман бойлик”, “Бола – подшодир”, “Хунардан унар”, “Илоннинг иши захар солмоқ”, “Мактанма ғоз, хунаринг оз”, “Осмонга тупурсанг, бетингга тушади”¹ каби эртаклар мақол билан номланган. “Эртакларда сарлавҳа тарзида келган мақоллар муҳим тарбиявий роль ўйнайди. Бу турдаги мақоллар эртакнинг кон томирига сингиб кетган бўлади”², – деб ёзади М.Афзалов. Дарҳақиқат, бундай эртакларда мақолнинг ғояси бутун эртак мазмунига сингдирилади ва ибратли ҳукм мазмуни маълум сюжетли воқеа асосида очилади. Масалан, ўзбек халқ эртакларидан бири саломатликнинг кадрига етиш, шукроналик маъноларини ифодалаб келувчи “Тан сихатлик – туман бойлик” деб номланган. Мазкур эртак анъанавий эртаклардаги каби бошланма билан бошланади.

Ўтган замонда бир қашшоқ одам донишманд чолнинг олдига келибди:

– Ота, ейишига ноним йўқ, кийишига кийимим йўқ, жуда қийналдим, нима қилишимни билмай қолдим. Энди қаерга бориб дод десам экан? – дебди. Чол:

– Сен камбағалмисан? – деса, у:

– Ҳа, бола-чақаларим ва ўзим очман, кийим-кечагимиз йўқ, – деб ниҳоятда зорланибди.

Эртакда мақолнинг мазмуни шу жойдан сингдирила борилади. Кўришиб турибдики, кишининг тўрт мучаси соғ, ишлаб пул топишга яроқли, бироқ у меҳнат қилишни истамайди, ялқовлиги туфайли шу аҳволга тушган. Эртак давомида доно чол унинг тана аъзоларини бирма-бир сотишини сўрайди. Бироқ у киши бирор тана аъзосини сотишни истамайди.

Шунда чол йигитга:

– Кишининг тан-жони соғлиги – туман бойлиги-ку, – дебди.

Эртак мазмунида ялқовлик иллат эканлиги ифода этилиши билан бирга соғлом тан билан ҳар қандай муаммони ҳал этиш мумкинлигига ишора қилинади ва эртак хулосасида қуйидаги мақолга ҳамоҳанг бошқа бир мақол ҳам келтирилади: *Соғ танда – соғлом ақл*. Кўринадики, тўрт мучанинг соғлиги ҳам муаммоларни ҳал қилишда камлик қилар экан. Инсонда соғлом вужуд билан биргаликда соғлом ақл ҳам зарур экан.

Сарлавҳаси мақол бўлган эртаклар одатдаги эртакларга қараганда ҳажман кичик бўлади. Чунки бундай эртакларда мақол мазмунига сингдирилган ғоя кенгайтирилади ва ибратли хулоса чиқарилади.

¹ Ўзбек халқ эртаклари. Уч жилдлик. III жилд. – Тошкент: Ўқитувчи, 2012. Бундан кейин мазкур нашрга мурожаат қилинганда жилди ва саҳифаси қавс ичида кўрсатилди.

² Афзалов М. Ўзбек халқ эртаклари ҳақида. – Тошкент: Фан, 1964, 104-бет.

Сарлавҳаси мақол бўлган эртақлар мақол мазмунини тушунтириш, изохлашга қаратилгани боис уларни этимологик эртақлар деб номлаш мумкин. Бизнингча, бундай эртақларда изохлаш, шархлаш хусусияти устувор. Мақол катталарнинг кичикларга айтган сўзи, ўгити, панд-насихати саналаркан, бу ўгит (яъни мақол) мазмуни болага доим ҳам тушунарли бўлавермаган. Ёш бола мақол мазмунини тасаввур этолмагач, унинг маъносини аниқ тасаввур қилиш мумкин бўлган бирор воқеа асосида очиб бериш зарурияти юзага келган. Натижада бола учун мавҳум бўлган тушунчани ёритиб бериш учун маълум бир воқеа тўқилган ва бу воқеа мазмуни орқали мақол ифодалаган маъно осон тушунилган. Бундай эртақларнинг яратилиши бевосита бола психологияси, тафаккури билан боғлиқ дейиш мумкин.

Нутқ жараёнида баъзи мақолларнинг тарбиявий жиҳати тингловчининг ўзига хавола қилинади, яъни мақол ва дидактика параллел бўлади. Бирок баъзи мақоллар, хусусан, сарлавҳаси мақол бўлган эртақларда мақолнинг мазмунига хос хулосага келинади.

Ўзбек халқ эртақларининг аксарияти хулосаси мақол билан яқунланадиган эртақлар сирасини ташкил этади. “Бу турдаги эртақларда киссадан ҳисса тарзида фикр хулосаланади”³. Бундай эртақларда ибратомуз бирор ҳаётгий воқеа баён этилади ва мазкур ҳикоянинг тасдиғи сифатида халқ мақоллари хулоса ўрнида берилади. Жумладан, “Нурилла бойвачча”, “Золим подшо”, “Ямоқчи билан Шоғариб” каби эртақларнинг хулосаси мақол билан яқунланган. Айниқса, “Нурилла бойвачча” эртағида қўлланган мақоллар ўзининг мураккаб вазифасига кўра ажралиб туради. Ушбу эртақ учта мақол мазмунини очишга хизмат қилиб, эртақ сюжети шу мақоллар асосига қурилгандек кўринади. Эртақнинг киши бирор хунар эғаси бўлмасдан туриб, ҳаётда ўз ўрнини топа олмаслиғи ҳақидаги хулосаси мақол билан мустаҳкамланган.

Ўтган замонда Самарқанда бир катта бой ўтган экан. Унинг Нурилла деган ёлғиз ўғли бўлган экан. Қўнларнинг бирида бой:

– Эй ўғлим, мен ўлиб кетаман, менинг уч ерда дунём бор, – деб ҳаммасини кўрсатибди. – Ётиб еганга тоғ чидамайди, деганлар, – дебди (III.81).

Бой ўғлини ўзининг вафотидан сўнг ночор бўлиб қолишини истамайди. Шу боис ўғлининг бирор касб эғаси бўлишини хохлаб, ўғлига пул беради. Нурилла отасидан олган пуллар эвазига бир девонадан учта ибратли сўз сотиб олади. Бу ибратли сўзлар халқ мақолларига ҳамоҳанг: “Уйингга борсанг, хотинингни уйғотиб ётгин!”, “Ошиқ маъшукка яхши, ҳар кимнинг севгани ўзига яхши”, “Эрталабки насибадан қайтма”.

Воқеалар ривожига эртақ таркибида қўлланган мақоллар моҳияти бир-бир очилади. Чунончи, бой нутқида қўлланган **“Ётиб еганга тоғ чидамас”** мақолининг мазмуни Нурилла бойваччанинг отасидан қолган меросни ҳеч ўйламай сарфлаши ва ўғриларга олдириши билан асосланади. Бу эса халқнинг “Ота мулки бўлса ҳам аяб е”, “Ота бойлиги ерга сингар, меҳнат бойлиги – элга” каби мақоллари билан мазмунан бир. Эртақдаги мақол мазмунан меҳнатсиз топилган бойлик вафо қилмайди, бойлик отаники бўлса ҳам болага насиб этмаслиғи мумкин, текинга топилган

³ ўша ерда.

бойлик осон совурилади деган хулосани юзага келтиради. Қолган ибратомуз насиҳатлар ҳам ўрни билан Нурилла бойваччанинг кейинги ҳаёт йўлини топишига ёрдамлашади. Нурилла савдогарлар билан сафари чоғида девга йўликади:

– Менинг бир саволим бор. Шу саволга жавоб беролсанг, сув бераман, – дебди. Дев олдидаги сувнинг ичида бир қурбақа, унинг ёнида эса, бир пари бор экан. Пари девга қараб кулса, дев ҳеч қарамас, қурбақа вақилласа, дев хурсанд бўлиб кулар экан. Дев Нурилладан буларнинг қайси яхши эканлигини сўрабди.

У ҳозиржавоблик билан девонадан сотиб олган “Ошиқ маъшукқа яхши, ҳар кимнинг севгани ўзига яхши” деган иккинчи ҳикматни айтади. Қиссадан ҳисса эса, ҳаёт мураккаб, ақл соҳибигина бундай синовларга ечим топади тарзида чиқарилади. Девонанинг учинчи ибрати Нуриллани хиёнаткор подшоҳ хийласидан кутқариб қолади. Қиссадан ҳисса эса, халкнинг тонгда ризкни Оллоҳ улашади. Ҳатто у мушт бўлса ҳам, ундан кечиб бўлмаслиги ва шошилмасдан иш бажариш керак деган ақидаси чиқарилади. Бу мақол ўз ўрнида ҳадис таъсирида юзага келганлиги кўринади. Девонанинг биринчи айтган ибрати Нурилланинг сўнгги бор синовдан ўтишига асқотади. Ўн икки йил сафарга кетган Нурилла тунда уйига қайтади: *“Уйини ҳеч таний олмабди. Жуда ўзгариб кетган экан. Бир тўп қайрағоч бор экан, шундан танибди. Қайрағочдан осилиб тушса, хотини олдида бир йигит ухлаб ётганмиш. Нурилла бу йигитни ўлдирмоқчи бўлибди, аммо бир сўраб кўрай, деб хотинини уйғотибди. Бу йигит Нурилланинг ўғли экан”*. Шундай қилиб, эртақ сўнггида “Хотин уйнинг фариштаси”, “Ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига” “Эрталабки мушдан қайтма” каби халқ мақоллари билан ҳисса чиқарилади.

Мақоллар эртақда фақат “оддий сўзлашувдаги фикрни ифодалаб, тасвираб” ва “қиссадан ҳисса тарзида фикр хулосалаш” учунгина қўлланмайди. Эртақчи халқ мақолидан фойдаланар экан, мақол мазмунидан маълум бир мақсад кўзлайди. Тўғри, эртақдаги мақоллар идеал ғояни мантқан асослаш, салбий ҳаракат ва ҳолатни инкор этиб, эзгуликни маъқуллаш учун ишлатилиши, шубҳасиз. Бирок мақол муаллиф ёки қаҳрамон нутқида қўлланишига қараб, икки алоҳида-алоҳида вазифани бажаради. Эртақчи нутқида келадиган мақоллар унинг сўзлаётган воқеасига муносабат ёки фикрининг асосли эканини далиллаш учун хизмат қилса, қаҳрамон нутқида қўлланадиган мақоллар характер яратиш учун хизмат қилади.

Халқ орасида сўзга чечан, бадий тафаккури кенг бўлган кишилар бахши, эртақчи, қиссаҳон каби индивидуал ижрочи сифатида танилади. Улар ижро жараёнида асарларининг мазмуни мукамал, бадияти юксак бўлиши учун бор маҳоратини намоён этади. Хусусан, чечан эртақчиларнинг айтган эртақларида халқ мақолларини қўллаб учратиш мумкин. Эртақчи нутқидаги мақоллар нафақат эртақчи дунёқарашини, балки эртақнинг бадий қимматини оширади, дидактик хусусиятини чуқурлаштириш баробарида, эртақчи кашф этган воқеликнинг ҳаётгиллашига қўмақлашади ва воқеаларнинг табиийлигига далил вазифасини ўтайди. Мақоллар лексик бирлик сифатида барча эртақлар учун умумий бўлса ҳам, эртақчи нутқидаги мақоллар кўпроқ ҳаётгил-маиший эртақларда учрайди. Чунки маиший эртақдаги воқеалар бевосита халкнинг кундалик турмуш воқеаларига асосланади. Эртақчи эса, эртақини

хаётий қилиш учун ҳам қайта-қайта халқ мақолларига мурожаат этаверади. Жумладан, ўзбек халқининг машҳур “Қулса гул, йиғласа дур” эртагида эртақчи нуткида “Бермас қизнинг қалини кўп” мақоли келтирилади. Мақол ночор қолган ўтинчи чолнинг ҳолатини изоҳлаш мақсадида қўлланган. У мажозан бирор қимматли нарасини бировга бермаслик учун киши доим турли нарсани ваҳ-бахона қилишини ифодалайди. Эртақда мақол эртақчи айтмоқчи бўлган фикрни далиллаш ва изоҳлаш вазифасини бажаради. Худди шундай “Ёрилтош” эртагида қўлланган “Кўпдан ёв қочиб қутулмас”⁴ мақоли ҳам эртақчининг фикрини қувватлаш, эртақнинг мазмуний қувватини оширишга хизмат қилган.

Мақол оддий сўзлашув воситаси бўлгани билан ундан ҳамма ҳам бирдек фойдалана олмайди. Ҳар қандай шахс ўз нуткида мақол қўллаши табиий. Бунда мақол фақат нутқнинг қўлами, микдори, сифати ва мазмуний залворига хизмат қилмайди. У нутқ соҳибининг табиати, руҳияти, ақлий салоҳияти ва савиясинини ҳам кўрсатади. Мақолнинг бундай хусусияти унинг қўчма мано ифода этиши билан боғлиқдир.

Халқ эртақларида мақолларнинг қўлланиши энг кўп персонажлар нуткида учрайди. Қаҳрамон нутқидаги мақоллар образнинг ҳолатини, кечинмаларини, дунёқарашини, воқеаларга муносабатини ифодалайди. Бир сўз билан айтганда, қаҳрамон нутқидаги мақол характери далиллайди. Эртақчи мақол табиатидан фойдаланиб, эртақ қаҳрамонларининг характерини ранг-баранг тасвирлайди. Мақоллар эртақ қарамонларининг нафақат характери, балки уларнинг ёши, касби, насабини ҳам фарқлаб туриш вазифасини ўтайди. Жумладан, “Жонон пиёла” эртагида кал нуткида қўлланган “Ҳар қаллада бир ҳаёл”, “Устаси тарангу шогирди гаранг” (3.14) мақоллари калнинг ҳозиржавоб ва таваққалчилик характерини очишдан ташқари халқ яратган бундай образлар эркин, қўнғлида борини уялмай айта оладиган, “сўров сўралмайдиған”лардан эканини тасдиқлайди.

Маиший эртақларнинг ўзига хослиги панд-насихатга асослангани билан ажралиб туради. Бундай эртақларнинг бош қаҳрамони дунё кўрган, ҳаёт синовларида тобланган қариялар: донишманд чол, ёки доно кампир бўлади. Уларнинг бу характер-хусусияти айтган мақоллар воситасида ойдинлашади. Масалан, “Уч оғайни ботирлар” эртагидаги “Тўғри бўлинг – беҳавотир бўласиз”, “Мақтанчоқ бўлманг – хижолат тортмайсиз”, “Дангаса бўлманг – бахтсиз бўлмайсиз” мақоллари олиб ташланса, ота характерига салобат, ҳаётий тажрибага эғалик, ёши улуглик ва донишмандлик сифатлари хиралашади. Айнан шу мақоллар ва қаҳрамон нутқидаги “Ўғилларим, мен бой эмасман, мендан қолган давлат сизларнинг маишатиңиз учун қифоя қилмайди... ўзимдан кейин бахтсиз бўлиб қолманглар, деб сизларни ўқитдим” каби мақолга ўхшаш ўғитлар тингловчиға ота образини тўла тасаввур этишга ёрдамлашади. Худди шундай “Доно қиз” эртагида “Шириндан-ширин – бола ширин, аччиқдан, аччиқ – ўлим аччиқ” (3.65) мақоли, “Ношуд бола” эртагида “Танимасни сийламас” (3.88) мақоли, “Тухмат балоси” эртагида “Йўқчилик бошга қулфат келтирар” ва “Яхши бўлса эр йигитнинг хотини, Шул чиқарар ул йигитнинг отини” (3.121) мақоллари, “Авом фолчи” эртагида “Қул

⁴ Yoril, tosh!.. // Sharqona tarbiya. – Toshkent: “Nurafshon business” 2019, 214-bet.

кўрганнинг қуни ортиқ" (3.157.) мақоллари эртақ қахрамонларининг ўзига хос характери очишда хизмат қилган.

Хуллас, халқ мақоллари ва эртақларнинг муносабати доимий ва изчиллик касб этади, чунки улардаги дидактик характер муштарак ва ажралмасдир. Мақоллар ва эртақлар муносабатини ўрганиш жараёнида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин: 1. Мақол ва эртақ тарбия ва таълим воситаси бўлгани боис улардаги муносабат ва транспортация доимий ва катъий. 2. Мақоллар баъзи эртақларнинг юзага келиши учун хизмат қилса, баъзи эртақлар мақолларнинг шаклланишига хизмат қилади, яъни эртақнинг ибратомуз хулосаси мақолга замин ҳозирлайди. Ёки мақол мазмунига сингдирилган гоя эртақчи томонидан кенгайтирилиши натижасида эртақ ҳосил бўлади. 3. Эртақчи нутқида қўлланадиган мақоллар эртақчининг дунёқарashi, маҳорати, сўзга чечанлигини белгилаб беради. 4. Эртақчилар халқ мақоллари ёрдамида эртақ қахрамонларининг ранг-баранглигига эришадилар.

РЕЗЮМЕ. Мақола мақол ва эртақ муносабати таҳлилига бағишланган. Мақоллар баъзи эртақларнинг юзага келишига асос бўлса, баъзи эртақлар мақолларнинг шаклланишига хизмат қилиши кўрсатиб берилган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена анализу взаимоотношенности пословицы и сказки. Обосновано, что если некоторые пословицы стали основой появления сказок, то отдельные виды сказок породили пословицы.

RESUME. The article is devoted to the analysis of the relationship between proverbs and fairy tales. While proverbs are the basis for the emergence of some fairy tales, some fairy tales have been shown to serve the formation of proverbs.

Таянч сўз ва иборалар: мақол, эртақ, эртақчи, гоя, хулоса, муносабат, қахрамон.

Ключевые слова и выражения: пословица, сказка, сказочник, идея, заключения, отношение, герой.

Key words and word expressions: proverb, tale, narrator, idea, conclusion, attitude, protagonist.

Барчин ШУКУРОВА

ҲИКОЯДА МИЛЛИЙ ХАРАКТЕР ВА ЗАМОНАВИЙ МУАММОЛАР ТАЛҚИНИ

Кўчқор Норқобилнинг "Бу ерларда ҳаёт бошқача" ҳикоясида иккита муҳим бадиий ҳусусият кўзга ташланади: биринчиси ҳикояда асар қахрамонлари Гулдирак момо ва чол характерида сурхон миллий колорити яхши очиб берилгани, иккинчиси эса ёзувчи глобаллашув даврининг энг катта маънавий-ахлоқий муаммоси бўлмиш меҳр-окибат тушунчасининг кўтарилишини катта бадиий маҳорат билан кўрсатилгани. Муаллифнинг айнан сурхондарёлик машхур бахшининг кизини бош қахрамон сифатида тасвирлашида катта бадиий маъно бор. Чунки, Гулдирак момо характерида кенг маънода ўзбек халқига хос бағрикенглик, сўзамоллик, миллий урф-одатлар ва қадриятларни эъзозлайдиган чин маънодаги ўзбек кампири, ўзбек онахони образи умумлаштирилган.

Ҳикоянинг экспозиция қисмидаёқ Гулдирак момонинг кишлоқда тутган мавқеига ва унинг инсоний характерида муаллиф баёни орқали

таъриф берилади: "Кампирнинг игнасида ип ўтмаганига анча бўлди. Кўз курғур хиралашган. Ёш ҳам саксонга сабоқ бериб турибди. Лекин ўзи анча тетик. Овозини айтмайсизми, гулдирайди – гапни замбаракнинг ўқиға боғлаб отади, тушган жойини ўпириб кетади. Қишлоқда катта-кичик уни Гулдурак момо дейди. Ўзиям ўрганиб кетган..."¹. Ш.Ризаев Гулдирак момо образини шундай баҳолайди: "Худбинлик, ҳиссизлик, тақир манфаат илинжи ҳамма нарсани бошқараётгандек, дунёга ҳукмрондек. Ана шу ҳадикли – даҳшатли манзарада Гулдирак момо лақабли "уккағар бахшининг кизи", овози гулдираб – "гапни замбаракнинг ўқиға боғлаб отадиган, тушган жойини ўпирадиган", асли исми Тошбуви кампир бор. Кампир шу ваҳшат водийсида бир майин чечак, чинни гул мисол тиник, нозик калби билан, тус кишлоки жайдари фалсафаси билан олам дардини елкасига ортмоқлаган паҳлавон аёл, жарчи, жамиятни уйғотмоққа иддао қилмай, даъвогарлик қилаётган ниҳоятда халқона образ – кунимиз қахрамони"². Анчагина баланд пафос билан айтилаётган бу гапларда жиддий ҳақиқат бор. Ҳақиқатан ҳам Кўчқор Норқобил "Бу ерларда ҳаёт бошқача" хикоясида Гулдирак момо тимсолида айнан замондошларимиз учун танқис бўлган қатор эзгу фазилатларни маҳорат билан мужассам этади.

Гулдирак момо ва унинг чоли мисолида миллий анъанавий онлавий муносабатлар учун ҳам идеал ҳисобланган бир-бири билан келишиб, бир-бирига суянчиқ бўлиб яшаётган чол-кампир образлари яратилган, дейиш мумкин. Зотан, Гулдирак момо гапга чечан, овози ҳам йўғон, гапини бировга бериб кўядиган кампир эмас. Эллик йилдан бери чолини, оиласини, кишлоқнинг тўй-маъракасани бошқаради. Унинг бахшининг кизи эканлигига асосан чолининг ички монологларида ишоралар қилинади: "Энағарди кизи эллик йилдан ошди йўлини чизиб беради, чизғимдан чиқма дейди... Энди бўлди, гапига кўйдим, ўзимнинг билганимни қиламан! Ўғлимниқига оёғим тортмай турибди, кейин бораман, Кейин хоҳласам бораман, хоҳламасам йўк!" (74). Бошқа ўринда: "Уккағар бахшининг кизи-ей... Ажинаси отланиб қолса, дунёни чирпарақ қилади-я. Гулдирамай ўлгурнинг гаплари чин, ўзимам бола-чақамга ҳам ёпишавермайман. Шундайчакин бўлсам нима қилай? Уккағарнинг кизи сизни элга қўшаман деб бўларича бўлдим, кесакдан ўт чиқди, тошга тил битди, сиз эса диму дирс бўлиб ўтдингиз, сиз билан ўтган эссиз умрим-а, сизга одам иси ёқмайди, деб ёзғираверади. Бу гаплариман чин. Лекин одам иси ёқмаган билан сенинг исинг ёқади, Тошбуви" (75).

Кампирнинг асл исми ўзи – Тошбуви, аммо халқ, кишлоқ аҳли уни "Гулдирак момо" дейди. Бу нафақат кампирнинг овозининг йўғонлигига, дўрилдоқлигига, балки гулдираб, ёниб, чакмоқдек бўлиб иш битиришига ҳам рамзий ишорадир. Чол-кампирнинг катта ўли шаҳарда яшайди. У беш йилдан бери ота-онасидан, она кишлоғидаги қариндош-уруғларидан хабар олмайди. Ҳол-ахвол фақат тўртбурчак матоҳ – телефон орқали сўралади. Гулдирак момо чолини олдиға солиб, шаҳри азимга йўл олади. Ўғлидан, невараларидан хабар олишни истайди. Чол-кампирнинг тушига

¹ Норқобил К. Бу ерларда ҳаёт бошқача // Самодил. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2018, 70–71-бетлар.

² Ризаев Ш. Хотира ва Мухаббат қуршовида // Осмон остидаги сир. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015, 22-бет.

хам кириб-чикмаган ҳолатлар, кайфиятлар катта ўғилнинг ҳовлисида юз беради. Айнан мана шу нуқтадан ёзувчи глобаллашув даврида тобора камёб бўлиб бораётган инсоний тушунча – “меҳр-окибат” масаласига китобхон эътиборини тортади.

Чол-кампири “кўз ковоғи шишинкираб, оқ оралаган сочи тўзгин, майкачан, тиззайштон кийиб олган ўғли Турдикул” кутиб олади. “Иморатнинг ойна эшиги очилиб, келин чиқди. Садаганг кетай буям шу аҳволда – тиззайштонда. Майкаси ҳар ҳолда эриникидан бир нави”. Умуман, бу манзаралар чол-кампирининг кўзини ер қизишга мажбур қилади. Энг қизиги, отани ўғлининг кўй-кўзи боқиш ўрнига эшақдек ит боқаётгани ҳайратга солади. Итбоқарнинг меҳмонлар келгач кайфи ошиб, шипани қўлтиқлаб ухлаб қолишию итнинг таҳорат олиш учун ҳаммом сари илдамлаган чолнинг оркасидан гувиллаб учиб келишию, Гулдирак момонинг гўё сеҳргардек “тўхта!” деб гулдираган товуши итга ўз таъсирини ўтказиб, чолни омон сақлаб қолиши саҳнаси билан ҳикоя яқунланади. “Бўздвор ортида ўғли, келини ва машҳур актёр ва унинг рафикаси эрталабгача кулишиб, кийкиришиб, базму жамшид қилишади”. Кампир чолига “Бу ерларда ҳаёт бошқача экан, боваси” деса, “Бошқача. Ҳамма нарсаси бошқа”, – деб жавоб беради чол.

Бизнингча, Гулдирак момо ва Чол образларига хос миллий фазилат-сифатлар ҳикоя залворини оширган бош белгидир. Ёзувчи бу характерларни тасвирлашда икки жиҳатни эътиборда тутган, яъни улар ўзларида: биринчи навбатда, алоҳида шахсга хос индивидуал фазилатларни, иккинчидан, муайян даврда яшаган, шу муҳитда ўз эътиқод-маслаги шаклланган миллат вакилларининг энг муҳим ва умумий хусусиятларини мужассамлаштирган. Бинобарин, характерлар моҳиятида объектив ва субъектив ибтидо ўзаро бирлашади ва шу тарика жонли инсон ҳаёти ижтимоий-психологик жиҳатдан ишончли далилланади, бадий реаллашади. Айни пайтда, Қ.Норқобилнинг кўнгил олаmidан ўтказилиб, ғоявий-ҳиссий баҳосини ҳам олади. Демак, ҳикояда образ хатти-ҳаракатларию гап-сўзлари миллий генетик код негизда асосланади. Ёзувчи деталларни бадий воқеликни тўлақонли ва аниқ ҳис этадиган даражада жонли ифодалаш, инсоф-диёнатли, болажон, саховатли, фидойи ва тоғдиқларга хос ўқтам ўзбек аёли бадий умумлашма типини тасвирлашга хизмат қилдиради.

РЕЗЮМЕ. Макола Қўчқор Норқобилнинг “Бу ерларда ҳаёт бошқача” ҳикоя таҳлилига бағишланган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируется рассказ Кучкара Норкабила «Тут жизнь по другому».

RESUME. The article is based on the analysis of Kuchkar Norkjbil’s story “Life is different here”.

Таянч сўз ва иборалар: ҳикоя, характер, миллий колорит, маҳорат.

Ключевые слова и выражения: рассказ, характер, национальный колорит, мастерство.

Key words and word expressions: story, character, national colorite, skill.

ҲОЗИРГИ ҲИКОЯЧИЛИҚДА ИНСОН КОНЦЕПЦИЯСИ

Ижтимоий тузум ўзгариши, тараккиётнинг бир босқичидан иккинчисига ўтилиши бадний адабиётда янги инсон концепцияси деган муаммони кун тартибига олиб чиқади. Бу муаммонинг ҳар бир даврда ижодкор ва адабиётчилар томонидан ўз даврига мувофиқ равишда ҳал этилишига ҳаракат қилинган. Чунки яратилаётган ҳар бир образ янги замон, янги давр кишиларининг ўзига хос ички ва ташқи оламини ифодалаш билан янги инсон концепциясини юзага чиқаради.

Миллий истиклол мафқурасининг асосий тушунча ва тамойиллари ишлаб чиқилгач, том маънодаги янги инсон концепциясини яратишга эътибор кучайди. Адабиётшуносларимиз буни тўғри англаган ҳолда янги инсон концепциясини янги давр қаҳрамони, бугуннинг кишисини ҳар томонлама озод, эркин, мафқуравий таъйиклардан холи шахс сифатида ифодаланаётганини эътироф этишади. Масалан, академик Б.Назаров ўз чиқишларида глобаллашув даврида янги инсон концепцияси ҳақида сўз юритиб, бунда миллийлик ва умуминсонийликнинг ўрнига урғу беришни маъқул кўради¹.

Ҳозирги ўзбек насрида, жумладан, Абдукаюм Йўлдошев ҳикояларида инсон ва унинг бугунги қарашларини янги инсон концепцияси моҳиятидаги ҳақиқий гўзаллик ва унинг акси бўлган, собиқ тузум давридаги одамлар қиёфасида эса инсон гўзаллигидан кўра, одам улкан машинанинг бир қисми сифатида акс эттирилган. Жамият ҳақидаги аниқ маълумотлар умумлаштирилиб, конкрет образлар мисолида очиб берилар экан, инсон ва унинг жамиятдаги ўрни кўрсатиляпти. Тўғри, инсоннинг жойи пастда, инсон хўрланган, инсон ўзини тўла англамайди. Бироқ асарни ўқиган кишида бундай ҳаётга нисбатан нафрат, Ойсулугва ачиниш ҳисси пайдо бўлади. Вакт ўтган сари бу каби фикрлар жамланиб, бир тизимга тушади ва жамиятда янги инсон ҳақидаги қарашлар мажмуи шаклланади. У дастлаб “ташки дунёдан бевосита таъсирланиш натижасида пайдо бўлган сезгилар негизида, уларни умумлаштириш, тажрибада синаб кўриш натижасида тушунча, гоё, назариялар, яъни мавҳум тафаккур – абстракциялар (*шаклида – М.Ж.*) ҳосил бўлади”². Ана шу абстракциялар секин-асталик билан аниқ шаклга эга, конкрет предмет, нарса, жараён ва ходисага кўчади. Бунда ижодкор юкоридаги абстракциялар негизида ўз идеалидаги инсонни яратишга интилади. Натижада янги инсон образи яратилади.

“Бой” ҳикоясида замонавий жамиятда шаклланган бозор муносабатлари натижасида Ўзбековул қишлоғида шаклланган янгича қарашлар ифодаланган. Йигирма йил давомида чўпонлик қасбини “ҳалол ва беминнат адо этиб келган Норбой бобо туман ижтимоий таъминот бўлимига қатнай-қатнай, ахийри бир амаллаб қариллик нафақасини тўғрилаб олди-ю, “ола тағимни кимга берсаларинг бераверинглар, бизники энди бўлди, дея қатъий қарорини эълон қилди”³. Аслида “Ўзбековул хангомалари туркумидан” деган сарлавҳасти изоҳи билан

¹ 2018 йил 25 апрелдаги суҳбатдан.

² Адабиёт назарияси. Икки жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1979, 15-бет

³ Йўлдошев А. Пуанкарэ: ҳикоя ва қиссалар. – Тошкент: Akademnashr, 2014, 64-бет.

Бундан кейинги маъқур асардан кўчирмаларнинг саҳифаси қавс ичида келтирилади.

берилган мазкур хикояда асрлар давомида шаклланган чўпонлик анъанаси ва унга бўлган ижтимоий-иқтисодий муносабатнинг ўзгариши натижасида эси пастроқ, ёшлигида ҳамма устидан кулиб юрадиган Хўроқкул деган йигитга ўтганлиги баён этилар экан, янги чўпон образи оркали бироз киноявий усулда кишиларнинг янгича қарашлари кўрсатилган. “Вақтида тўйларда ароқ тўла косага нон тўғраб ейиши билан машҳур бўлган Абдирайим каттиқнинг кенжа ўғли аклан сал заифроқ бўлиб ўсди. Овулимизда “довдир, меров”, кискаси, “жинни” маъносини билдирадиган “Духёл” лақаби Хўроқкулга шу сабабли тақалган. Болапақир мактабниям ёлчитмади. Бир амаллаб хижжалаб ўқиш, пул санашни ўрганиб олгач, учинчи ё тўртинчи синфдайди, шекилли, хуллас, ўн уч-ўн тўрт ёшларида мактаб билан хайр-маъзурниям насия қилганча ота кўрсатмасига биноан ўзини уй ишларию томорка парваришига урди”.

Бошқа бир қаҳрамон Норбой бобога нисбатан салбий муносабат шаклланди. У ҳам бу ҳолатдан овулни қутқара олмади ва чўпонликни топширди. Ўрнига ҳамма устидан кулиб юрадиган бола келди ва ҳар бир нарсани пулга ҳисоблай бошлади. Тўғри, бунини овуликларнинг ўзлари бошлаб беришди. Бир бой киши эски пулни бериб, кўпроқ берувдим, молимни яхши боқибди, дея мактаноди. Ана шу гап чувалашиб, чўпонга пул бериш одатга айланди. Ҳеч ким бунга қарши чиқмади. Натижада эса орадан бир йилдан ортиқ вақт ўтмай Хўроқкул “овулнинг энг бой одамларидан, обрўли” одамига айланади. Шу ерда бозор муносабатлари, пулга асосланган жамият кишилар онгини нақадар ўзгартириб юборгани очик ифодаланган. Тўғри, асар “хангома” тарзида берилган. Бироқ ундаги одамларнинг дунёқараши киска муддатда жаҳолат томонга юз бурганини кузатиш мумкин. Хўроқкул ва уни шу даражага олиб чиққан жамиятда инсоннинг ҳақиқий маънавий субъект сифатидаги ўрни йўқлиги, инсон ўз-ўзини жамият қурилишида муаммога айлантириши исботланган.

Янги инсон концепциясининг ўзига хос кирралари ёзувчининг бошқа бир хикоясида икки хил жамият одамларини ўзаро солиштириш оркали кўрсатилган⁴. Унда хорижда уч хафта бўлиб қайтган Иқромнинг у ердаги одамларнинг бахтиёр жамияти, одам ва олам муносабатининг олий намунаси ўлароқ шаклланган самимий табассуми натижасида ўз юрти одамларидан эшитган даққилари, рюкзагининг ўғирлатгани тасвирланади. Тўғри, бу ерда бироз бўрттириб юборилган ўринлар кўзга ташланади. Бироқ, умумий ҳолатда нисбатан қолақроқ мамлакат ва ривожланган Ғарб мамлакатининг инсонга бўлган муносабати киёс қилинади. Оқибатда Ғарбда самимий табассумга ўрганган Иқром ана шу табассуми учун юқларини ўғирлатади, кулиб хизматини тақлиф этгани, ўрнини бўшатиб бергани, кулиб гапиргани учун ҳақоратланади, наркоманга чиқарилади ва охири уни тунаб кетишади. Бир қарашда оддий ҳолдек туюлган мазкур ҳодиса янги жамиятнинг реал ҳолатини тасвирлаган. Ёзувчи ўз хикояларида одамни билимсизликни, маънавий қашшоқликни тарғиб қилувчи эмас ёки уни қандай бўлса, шундай тасвирлаш йўлидан бормайди, балки инсон фикр-мулоҳазалар, шахсий қарашлар ижодқори сифатида берилади. Ҳикоянинг бош қаҳрамони Иқром (у оркали ижодқор) кўз олдига жамият бутунлигининг сохта бирлиги, фикр эркинлиги, реал

⁴ Abduqayum_Yo'ldoshev_Muammo_(hikoya)_03.04.2016_18:00_www.ziyouz.com.uz.

хаётдаги одамларнинг рухий яккалиги тасвирланган. Ёзувчи бадиий эстетикага урғу берар экан, кулги, ўзаро ишончни янги замон маданий таракқиётининг асосий кучи сифатида беради.

Изданишлардан маълум бўляптики, ижтимоий-тарихий хаётдаги ўзгаришлар адабиётшуносликда янги инсон концепциясини кун тартибига олиб чиқади. Бунда эски концепция янгисига асос вазифасини ўтайди. Бу жараён маълум ижтимоий-иктисодий асослар, омиллар ўзгарганда юз беради ва бадиий адабиётда ўзига хос изини колдиради. Ана шу “из” бадиий адабиётдаги инсон концепциясининг таракқиёт шакли сифатида кабул этилиши мақсадга мувофиқдир.

РЕЗЮМЕ. Мақолада ҳозирги ўзбек ҳикоячилигидаги инсон образининг янгича бадиий талкилари тахлилга тортилади.

РЕЗЮМЕ. В данной статье проанализированы поэтические толкования образа человека в современных узбекских рассказах.

RESUME. The article analyzes new artistic interpretations of the human image in modern Uzbek storytelling.

Таянч сўз ва иборалар: образ, концепция, талкин, маҳорат.

Ключевые слова и выражения: образ, концепция, толкование, мастерство.

Key words and word expressions: image, concept, interpretation, skill.

Гулноза ЖЎРАҚУЛОВА

ЎЗБЕК ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИДА ОТ ТАЪРИФИ

Ўзбек халқ достонларида эпик от образи ўта мукамал даражада ишланган. Айниқса, Фирот, Бойчибор каби жанговар от образларини халқ бахшилари маҳорат билан бадиий жиҳатдан мукамал таърифлашган. “От таърифи” тасвирининг достон учун аҳамиятли бўлган томони шундаки, бунда қахрамон отининг сифатлари, белгилари, қилган ишлари санаб ўтилади. Бу тасвир қахрамон ёки тулпор билан муносабатга киришиш учун восита сифатида; от эгарлаш жараёнининг якунида, яъни тулпор жанговар ҳолга келганида; сафар олдида; сафар мобайнида отдан янада кўпроқ шижоат, тезлик кутилаётганда; қахрамон отнинг хатти-ҳаракати, садокати ёки у туфайли эришилган ғалабалардан завқланганда; отдан маълум бир вазифани бажариш сўралганда қўлланилади. Масалан, қахрамон ёки тулпор билан муносабатга киришиш учун восита сифатида келтирилган “от таърифи”ни “Гўрўғлининг пайдо бўлиши” достонининг Аҳмаджон Сойибназаров вариантыда кўришимиз мумкин:

Қизлар яқин келиб қаради. Юнус пари қараса, от бўйинининг ўнг томонида ёзилган: “От – Фирқўк, устидаги Гўрўғлибек, тикилгани тош ҳам бўлса тарс ёрилсин”. Уни парилар ўқиб кўрдилар, “Бул от одамхўр, ҳеч нарса қошига боролмайди. Келинлар, бир иш қилайлик. Отни таърифлаб, эгасининг қошига борайлик. Агар ёмонлик хаёлга келса, бул от одамни ўлдирса ўлдирар, магар эгаси отига ўргатган бўлса, ҳеч хийлаю найранг қилиб бўлмайди”, – деб Юнус пари отга қараб бир сўз деб турган эди:

Машъалдай ёниб кўзларинг,

Шамолда товланур кокилинг.

Қарасам бордур қўк холинг,

Манжадай келар орқа долине”¹.

“Таркибадахшон” дostonида Аваз шериклари билан йўлни йўқотиб, тўғри йўлни топишни доно Гиротдан сўрайдиган ўрни бор. Айни шу ўринда:

*Жоним Гирот, молим Гирот,
Сени минган топган мурод,
Айланайин-да жонингдан,
Кароматингни бир кўрсат,
Эли халқимнинг давлати,
Султон отамнинг Гироти², –*

мисралари билан бошланувчи 16 бандлик шеър келтирилади. Бунда тулпордан жуда муҳим вазифани бажариш сўралмоқда.

Пўлкан бахши куйлаган Гўрўғлининг туғилиши” дostonида эса от таърифи тулпордан кўпроқ шижоат сўраб келтирилади. Ўттиз беш мисра ҳажмидаги ҳар банди беш мисрадан иборат парчада “Отим Гирот, жоним Гирот, Еминг кишимиш, тўрванг банот, Тезгир бўлгин, келди араб!” мисралари ҳар банднинг сўнггида такрорланади. Бу шеърый парчада ритм ҳосил қилиб, у ифодалаётган ҳолатни, яъни қаҳрамоннинг душман билан юзма-юз келишидан аввалги ҳолатдаги кучли ҳис-туйғуни ёркин ифодалайди. Мисраларнинг саккиз бўғинли эканлиги, 4+4 тактдан ташкил топиши, сўз такрори шеърый парчанинг равон ва тез куйланишига ва тингловчининг қаҳрамон ва отнинг тезлигини ҳис қилишига сабаб бўлади.

Албатта, бу бадий тасвир ўринлари ҳам шунчаки қўлланилмай, отнинг куч қудратини ифодалашда ёрдамчи компонент бўлиб хизмат қилиш билан бирга, дostonнинг янада кизикарли чиқишини таъминловчи деталь вазифасини бажаради. Бу бадий тасвир воситаларининг ўз ўрнида ва мукамал тарзда ишлатилиши, шубҳасиз, халқ дostonчисининг бадий маҳоратини намоён этади. Бахши бундай анъанавий ўринларни куйлаганда ўзининг эпик хотирасига суянади ва ундаги тайёр эпик формуладан фойдаланади. Бунинг исботи сифатида “Гўрўғли” дostonларида келтирилган Гирот таърифини кўриб чиқамиз.

Гирот таърифи келтирилган эпик формулалар дostonлар таркибида алоҳида ўринга эга бўлиб, улар икки йўналишдаги барқарор шеърый парчаларни ҳосил қилган. Биринчиси отга мурожаат йўсинида куйланадиган шеърый парчалар бўлиб, улар:

- Жоним Гирот (Жоним Гирот, молим Гирот, Сени минган топган мурод...)
- Бедовсан (Бир ёшингда чилтон берган Гиротим, Бедавлатга давлат бўлган бедовсан...)
- Ўйна, Гўрўғлининг оти (Ўйна, Гўрўғлининг оти, Асли туркман хоназоти...)
- Отамнинг оти (Эли халқимнинг давлати, Султон отамнинг Гироти.)

¹ Гўрўғлининг пайдо бўлиши. Айтувчи: Аҳмад соки Сойибназар ўғли. ЗЎФА Инв. № 1533.

² Таркибадахшон. Айтувчи: Чори бахши Умиров. Ёзиб олувчи: Абдиолим Эргашев. Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти архиви. ЗЎФА 18141, 1-дафтар.

- Моҳ-ма дейман (Моҳ-ма дейман, моҳ-ма дейман дол Ғирот, Устингга ёпайин бахмал ҳам банот...)
- Учғил, Ғирот (Уч гумбазли йўлни тутдик, Учғил, Ғирот, учғил Ғирот...)
- Ол-хо, Ғирот (Узокдир Кўхи Қоф тоғи, ол-хо, Ғирот, йўлингни ол...)
- Баракалло, Ғирот санго (Бедовим асли бихиштдан, Баракалло, Ғирот санго...)

Иккинчиси отни таърифини келтирувчи тавсифий ўринлар бўлиб, улар: 1. Отнинг портрети. 2. Отнинг парваришланиши ва улғайиш жараёни. 3. Отнинг хатти-харакатлари куйланадиган парчалардир.

Отнинг шакли ва ташки кўринишини тавсифловчи ўринларга “Соврисига қарасанг, Саксон уйни тиккандай. Ийиғига қарасанг, Қирқта кампир ётғудай” мисрали шеърий парчалар; унинг парваришланиши ва улғайиш жараёнини тасвирловчи ўринларга “Кўйнинг сутин беради, кўйдаи ювош бўлсин деб, Эчки сутин беради, жарда ўйнаб юрсин деб” каби шеърий парчалар; отнинг ҳолат ва ҳаракатини тасвирловчи ўринларга “Гох айик бўлиб тикка бўлар, Гох чикка, гох пукка бўлар” каби йўлда кетаётгандаги ёки ўйин кўрсатаётгандаги отнинг ҳолатини тавсифловчи шеърий парчалар мисол бўла олади.

Ғирот таърифи келтирилган мисралардан “Жоним Ғирот, молим Ғирот” мурожаати билан бошланувчи парчани энг мумтоз тасвир деб хисоблашимиз мумкин.

*Жоним Ғирот, молим Ғирот,
Еминг кишими, тўрванг банот,
Сени минган топар мурод,
Дам-бадам еткиз Чамбилга³.*

Бу тўртлик деярли барча Ғирот таърифи келтирилган дostonларда учрайди. Хусусан, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Муҳаммадулло Жонмурот ўғли Пўлкан, Исломо Шоир Назар ўғли, Раҳматулло Юсуф ўғли, Зоҳир Шоир Кўчқоров, Аҳмаджон Сойибназаров, Қодир Раҳим ўғли, Чори Баҳши Умиров каби истеъдодли бахшилар бу тўртликдан фойдаланиб, бадиҳағўйлик билан Ғирот тасвирини мукамал суратда юксак пафосда куйлаганлар. От таърифи келтириладиган барқарор шеърий парчанинг биринчи мисраси Фозил Йўлдош ўғли, Раҳматулло Юсуф ўғли, Зоҳир Шоир Кўчқоров, Аҳмаджон Сойибназаров, Қодир Раҳим ўғли, Чори Баҳши куйлаган дostonларда “Жоним Ғирот, молим Ғирот” тарзида келса, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Муҳаммадулло Жонмурот ўғли Пўлкан куйлаган дostonларда “Отим Ғирот, жоним Ғирот” тарзида, Исломо Шоир Назар ўғлида “Жоним Ғирот, кўзим Ғирот” тарзида, Чоршанба Баҳши Раҳматуллоев, Шоберди Баҳши Болтаев, Абдуназар Поёнов куйлаган дostonларда “Жонима Ғирот, молима Ғирот” шаклида ифодаланади.

³ Malika ayyor. Fozil Yo'ldosh o'g'li varianti. Go'ro'g'li. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2017.

Отга қилинадиган мурожаатларнинг мазмунан бир, аммо ҳар бир қуйловчида уларнинг ифодаланиш шакли жиҳатдан фарқлиниши бахшининг эпик билими, импровизацияси, дostonчилик мактаблари ва устоз-шогирд анъаналарига боғлиқ. Бахши шоирнинг маҳорати от таърифини келтиришда анъанавий шеърий парчалардан қандай фойдалана билиши ва уларни муайян эпос воқеалигига мос равишда янги талкин этишида кўринади.

РЕЗЮМЕ. Мақолада ўзбек халқ дostonларидаги от таърифига оид бир қатор шеърий парчалар таҳлилга тортилади.

РЕЗЮМЕ. В статье проанализирован ряд стихотворных отрывков с описанием лошади в узбекских народных дастанах.

RESUME. The article analyzes a number of poetic passages about the definition of a horse in Uzbek folk epics.

Таянч сўз ва иборалар: дoston, бахши, образ, шеър, тасвир, деталь, эпик формула, маҳорат.

Ключевые слова и выражения: дастан, сказитель, образ, стих, изображение, деталь, эпическая формула, мастерство.

Key words and word expressions: epic, bakhshi, image, poem, image, detail, epic formula, skill.

Ботир ЖАФАРОВ

«КОДЕКС КУМАНИКУС»НИНГ ЯНА БИР НУСХАСИ ҲАҚИДА

Тарих саҳнасида бунёдга келган бир қатор ёзма обидалар барча туркий халқлар учун муштараклиги билан ажралиб туради. Улар туркий халқлар адабиёти, тарихи ва маданияти ривожининг кейинги босқичларидаги тараққиёти учун умумий асос вазифасини адо этиб келган ва адо этиб келмоқда. Ана шундай ёдгорликлардан бири XIII аср охири – XIV аср бошларида лотин алифбосида яратилган “Кодекс Куманикус” асаридир. Мазкур қўлёзманинг асл нусхаси Венециянинг Авлиё Марк миллий кутубхонасида DXLIX (№ 549) рақами билан сақланади. Қўлёзма бугунги кунда янги №1597 рақами билан қайд этилган¹. У ҳақда биринчи бўлиб италиялик олим Якобу Филиппу Томасини томонидан 1635 йилда (аммо қўлёзма тадқиқ билан шуғулланган барча олимларнинг асарлари ҳамда мақолаларида бу сана 1650 йил деб кўрсатилган) маълумот берган. У ўзининг “Петрарка ҳаёти ва ижоди” номли асарида Петрарка қолдирган адабиётлар орасида “1303 йил 11 июль санасида ёзилган Алифбо тарзидаги фореча, куманча ва лотинча луғат” топганлигини айтиб ўтади ҳамда қўлёзма луғатининг дастлабки тўққиз қаторини нашр қилади². Томасинининг гувоҳлик беришича, бу қўлёзма 1362 йилда Италия уйғониш даврининг машхур шоири Франческо Петрарка томонидан бошқа асарлар билан биргаликда Венеция кутубхонасига совға қилинган.

¹ Tomasinì J.P. Petrarca redivivus, integram poetae celeberrimi vitam iconibus aere caelatis exhibens. – Lavre, 1635.

² Радлов В. Язык Куманов по поводу издания куманского словаря. – Санкт-Петербург. 1884. С. 86.

У бу маълумотни муқаддас Георгий ибодатхонасининг тарихини ёзган хаттотлардан бири – Аббат Ульмодан олган³. Қўлёзмани 1768 йилда немис олими Вильгельм Лейбниц Венеция кутубхонаси каталогидан топишга муваффақ бўлади. Орадан бир йил ўтиб эса, 1769 йилда венгриялик тарихчи олимлар Даниел Корнидес ҳамда Йозеф Телекилар Венецияга таширфлари чоғида қўлёзма билан кизиқиб қолишади ва унинг дастлабки 22 саҳифасини кўчириб олишади. Бу кўчириб олинган нусха тўғрисида Будапешт кутубхоначиси Жорж Прейга маълум қилишади⁴.

1828 йилга келиб қўлёзма немис шарқшунос олими Юлиус Генрих Клапрот томонидан туркийшунослик тарихида биринчи марта французча изоҳлар, арабча транскрипция ва тўлдиришлар билан нашр этилади. Клапрот томонидан қилинган тадқиқот факатгина қўлёзманинг луғат қисми билан чегараланган эди. Аслида қўлёзма икки қисмдан, яъни график ва тил хусусиятига кўра “Италянча” (лотинча-форсча ва куманча луғат) ва “Олмонча” (олмонча-куманча луғат, диний мадҳия ва дуолар ҳамда 47 та энг қадимий туркий топишмоқлар) қисмлардан иборат. Бу нашр, ўз навбатида, кейин амалга оширилган кўплаб тадқиқотлар учун асосий манба бўлиб хизмат қилди. Клапротнинг мазкур тадқиқоти қарийб 4 йилга чўзилади. Унинг таъкидлашича, қўлёзмадаги форсча ва куманча сўзларнинг ўқилиши эмас, балки ундаги сўз бойлиги уни мазкур тадқиқотни амалга оширишига туртки бўлган. Шу сабабли у Венециядаги Авлиё Марк миллий кутубхонаси кутубхоначиси жаноб Салвидан қўлёзмани кидириб топиш ва ундан нусха олишга ёрдам беришни илтимос қилади. Аммо Клапрот қўлёзма нусхасини унинг учун ким томонидан кўчирилганлигини билмайди. Ўз тадқиқотида у, жумладан, шундай деб ёзади: “Афсуски, мен у олимнинг исмини билмайман, унинг буюк хизматлари туфайли жуда ҳам аниқлик билан кўчирилган мазкур қўлёзманинг нусхасини 1824 йил ноябрида олишга муваффақ бўлдим. Лотинча луғатнинг кўчирилган нусхаси унча катта бўлмаган, қоғоз бичими 4° ҳажмда, 118 саҳифадан иборат, уч устун шаклида тузилган луғат бўлиб, биринчи устунда лотинча, иккинчисида форсча ҳамда учинчи устунда куманча сўзлар берилган. Ушбу манбанинг эллик саккиз саҳифаси лотин алифбоси бўйича тартибланган от ва феъллардан, қолган саҳифалар эса, олмошлар, сифатдошлар ҳамда савдо-сотикка алоқадор бўлган бошқа сўзлардан таркиб топган. У 250 0 га яқин сўздан иборат”⁵. Клапрот 1815 йилдан бошлаб Александр фон Гумбольдт тавсиясига кўра Парижда доимий яшаб ижод қила бошлаган ва ўша ерда вафот этган.

Бугунги кунда Флоренция кутубхонасида Ашбурнхем 1584 (Medicea Laurenziana Library, Ashburnham 1584) каталог рақами билан сақланаётган «Лотинча-форсча ва куманча» (**Cod 1584: Vocabulaire Latin Persan et Coman. Arrive a Paris Le 5 november 1824**) луғат Венециянинг Авлиё

³ Ligeti L. Prolegomena to the Codex Cumanicus // Codex Cumanicus / Ed. by Geza Kuun. – Budapestini, 1981. P. 3.

⁴ Klapproth J. Vocabulaire latin, persan et coman de la bibliothèque de Francesco Petrarca // Mémoires relatifs à l'Asie, contenant des recherches historiques et philologiques sur les peuples de l'Orient, par... T. 3. – Paris, 1828. P. 4.

⁵ Piemontese A.M. Catalogo dei manoscritti persiani conservati nelle biblioteche d'Italia. – Roma 1989, pp. 100–101 (n° 134). P. 120.

Марк номидаги миллий кутубхонасида DXLIX (№549)/1597 каталог раками билан сақланаётган «Алифбо тарзидаги форсча ва қуманча китоб» (*In hoc libra continentur Persicum et Comanicum per alphabetum*) қўлёзмасининг 1824 йилда номаълум хаттот томонидан кўчирилган нусхасидир. Қўлёзма асл нусхасининг биринчи саҳифасида Франция миллий кутубхонасининг ҳамда Венеция миллий кутубхонасининг муҳри босилган. Бундан шу нарса аниқ бўладики, қўлёзма Клапрот илтимосига кўра кутубхона ходими Салви томонидан Францияга нусха олиш учун юборилган ва қиска муддатда яна Венецияга қайтарилган. Чунки мазкур қўлёзманинг кўчирилган нусхаси муковасида унинг 1824 йил 5 ноябрь санасида Парижда кўчирилганлиги тўғрисида қайд мавжуд. Демак, Клапрот қўлёзма нусхасини ноябрь ойида олганлигини инобатга оладиган бўлсак, қўлёзма жуда қиска муддатда кўчирилган.

Қўлёзманинг яна бир нусхаси мавжуд эканлиги тўғрисида Клапрот ўз тадқиқотида маълумот берган бўлса-да, илмий жамоатчиликка биринчи бўлиб, Ангело Мигела Пьемонтесе томонидан 1989 йилда маълум қилинган⁶. Шундан сўнг мазкур қўлёзма нусхаси бўйича неаполлик олим Алдо Галлотта томонидан «Aldo Gallotta, "Una 'nuova' copia del Codex Cumanicus". *Annali dell'Istituto Orientale di Napoli* 52, 1992. pp. 455–459» ҳамда «Aldo Gallotta, "Codex Cumanicus'in yani bir nüshasi". *Uluslararası türk dili kongresi* 1992 (26 eylül 1992-1 ekim 1992) Ankara. 1996. c. 267–271» сарлавлари билан бир номдаги икки мақола нашр этилган.

«Кодекс Куманикус» қўлёзмасининг бугунги кунда Флоренция кутубхонасида сақланаётган нусхаси қуйидагилардан ташкил топган: Қўлёзма 118 саҳифадан иборат. 23x17,5 ҳажмда муковаланган. Ҳар бир саҳифа 24 сатрдан ташкил топган. Факатгина 1, 9, 10- ва 118-саҳифалардан ташқари. Чунки қўлёзманинг мазкур нусхасининг 1, саҳифаси 22, 9 саҳифаси 21-, 11- саҳифаси 22 ва 118-саҳифаси 11 сатрдан иборат. Ушбу ноёб қўлёзма нусхасидаги мукованинг охириги саҳифасида Ф.Бенедетто томонидан ёзилган қуйидаги изох мавжуд: «Ушбу китоб Венециянинг авлиё Марк миллий кутубхонасида сақланаётган туркий лаҳжа тўғрисида маълумот берувчи машҳур «Кодекс Куманикус» таркибидаги лотинча сўзлардаги хатоларни аниқлаш имконини беради. 10 .12.1963». Ди.Бенедетто). Шу ўринда қўлёзма муковасининг охириги саҳифасига изох ёзган Филиппо Ди Бенедетто ҳақида икки оғиз сўз: Филиппо Бенедетто 1922 йил 1 мартда Италиянинг Сицилия провинциясининг Катания порт шаҳрида таваллуд топган. 1961 йилда Флоренция кутубхонаси директори Тиназзо Гиампиетро тавсиясига кўра мазкур кутубхонадаги қўлёзмалар бўлимининг масъул ходими этиб тайинланган ва ўз навбатида қўлёзма нусхалари матнларини тиклаш ишлари билан шугулланган.

Қўлёзманинг мазкур нусхасида биз қуйидаги маълумотларни кўришга ва улар асосида айрим хулосаларни чиқаришга ҳаракат қилдик. Мазкур нусха шарикли ручкада сапсар сиёҳ билан битилган. Ундаги баъзи форсча ва қуманча сўзлар кейинчалик араб алифбосидаги транслитерация билан қизил сиёҳли, баъзи ўринларда эса, қора рангли ручкада ёзилган. Жумладан, 1- ва 3-саҳифалардаги лотинча-форсча ва қуманча сўзлар

⁶ Manuscripto. Vocabulaire Latin Persan et Coman. Arrive a Paris Le 5 november 1824. Biblioteca Medicea Laurenziana. Ashburnham. cod: 1584. ff. P. 100 – 101.

сапсар рангли сиёҳ билан ёзилган (бу ёзувлар қўлёзманинг асл нусхасидан намуна олган хаттотга тегишли) ҳамда ундаги форсча сўзлар лотин графикасида асосида сапсар сиёҳли ва форсча сўзларнинг арабча транскрипциялари кизил сиёҳли ручка билан ёзилган. 5-саҳифанинг 15-16-, 22-, 24-сатрларидаги форсча сўзлар, 58-саҳифанинг 22-сатридаги, 59-саҳифанинг 17-сатридаги, 69-саҳифанинг 21-,23-сатрларидаги, 76-саҳифанинг 1-сатридаги форсча сўз, 2-сатридаги куманча сўз, 76-саҳифанинг 4-сатридаги форсча ва куманча, 6-сатридаги куманча сўзлар, 77-саҳифанинг 4-сатридаги форсча, 5- ва 6-сатрдаги куман, 7-сатрдаги форсча ва куманча, 9-,11-, 13-, 15-сатрлардаги куманча, 16-сатрдаги форс ва куман, 19-сатрдаги форсча сўзлар лотинча транслитерациядан сўнг, араб имлосидаги транслитерацияси билан кизил рангли сиёҳ билан ёзилган бўлса, 78-, 84-, 88-, 90-, 91-, 92-, 93-, 100-, 101- ҳамда 113-саҳифадаги форсча сўзлар худди юқоридаги сингари араб имлоси билан қора сиёҳда ёзилган.

Қўлёзманинг 85-саҳифасидаги кизил сиёҳ билан ёзилган сўзлар қўлёзманинг биз юқорида санаб ўтган саҳифаларидаги кизил сиёҳ билан араб имлосида ёзилган сўзлардан нафақат сиёҳнинг турли рангдалиги, балки имлоси билан ҳам фарқ қилади. Бу, ўз навбатида, қўлёзманинг мазкур нусхасидаги арабча транслитерациялар кейинчалик бошқа-бошқа шахслар томонидан ёзилганлигидан далолат беради. Қўлёзмадаги кизил ва қора сиёҳ билан ёзилган форсча ва куманча сўзларнинг араб имлосидаги транслитерациялари қўлёзманинг илк тадқиқ этган ва уни илмий жамоатчиликка маълум қилган немис олими Клапрот ва 85-саҳифадаги қора сиёҳли ручка билан ёзилган араб имлосидаги транслитерация бошқа шахсга тегишли. Бундан ташқари қўлёзманинг мазкур нусхасида 4-саҳифа 23–24-сатрларидаги форсча ва куманча таржималари берилмаган, лотинча сўзлар устидан кизил ручка билан вертикал чизик тортиб ўчирилган. Бу вертикал чизик тортиб ўчирилган сўзларнинг форсча ва куманча таржималари қўлёзманинг асл нусхасида ҳам бўш қолдирилган.

Демак, «Кодекс Куманикус»нинг мазкур нусхаси немис олими Клапрот тадқиқи учун кўчирилган. Қўлёзма Венеция кутубхонасидан ушбу кутубхона ходими Салви буйруғига асосан Францияга олиб келинган ва у ерда номаълум хаттот томонидан 1824 йил 5 ноябрдан шу ой охиригача бўлган жуда қисқа муддатда кўчирилган ва шунинг учун ҳам қўлёзманинг асл нусхасида иккинчи кутубхонанинг муҳри пайдо бўлган. Қўлёзмадаги кизил ва қора сиёҳ билан ёзилган форсча ва куманча сўзларнинг араб имлосидаги транслитерациялари қўлёзманинг илк тадқиқ этган ва уни илмий жамоатчиликка маълум қилган немис олими Клапрот ва номаълум хаттотга тегишли. Қўлёзма Францияда ёзилган бўлишига қарамадан, унинг Флоренция кутубхонасига олиб келинганини билиш учун кутубхона веб-сайтидаги Ашбурнхем тўпламлари тарихига назар солиш кифоя қилади. Эшбурнхем фондида 2000 га яқин қўлёзмалар мавжуд бўлиб, улар математика ва библиографияга оид бўлган, 1846 йилгача бу ноёб қўлёзмалар Гульельмо Либрига (1802–1869) тегишли бўлган ва улар 1847 йилда Ашбурнхемнинг тўртинчи графи лорд Бертрам томонидан сотиб олинган. 1884 йилда граф вафотидан кейин қўлёзмалар Италия ҳукумати томонидан сотиб олинган ва Флоренциянинг Лаурентиан кутубхонасига олиб келинган.

РЕЗЮМЕ. Мақолада қадимий туркий обидалардан бўлмиш “Кодекс Куманикус” асарининг Флоренция кутубхонасида сақланаётган нусхаси ва унинг таркибий тузилиши ҳақида маълумот берилади.

РЕЗЮМЕ. В статье приводятся данные о рукописи одного из тюркских источников – “Кодекса Куманикуса”, хранящегося в библиотеке Флоренции, и её структуре.

RESUME. The article provides information about the copy of the Codex Cumanicus, one of the ancient Turkic monuments, kept in the Florentine library and its structure.

Таянч сўз ва иборалар: «Кодекс Куманикус», кўл ёзма, нусха, транслитерация.

Ключевые слова и выражения: «Кодекс Куманикус», рукопись, копия, транслитерация.

Key words and word expressions: «Codex Cumanicus», manuscript, copy, transliteration.

Ўқтам НАЗАРОВ

“АФЛОТУН” РОМАНИДА БАДИИЙ МАКОН ТАСВИРИ

Ўз тасвирларида характерлар моҳиятини очиб беришда тажрибалар қилишдан чўчимай, жаҳон адабиётининг бой услубий аъналарини дадиллик билан миллий материалга сингдиришга уринган ва бу борада маълум ютуқларга эришишга муваффақ бўлган таниқли ёзувчи Омон Мухторнинг “Афлотун” романи ўзбек адабиётида янги бадий имконият сифатида ходиса бўлди, десак янглишмаймиз. Зеро, асардаги воқеалар, қахрамонлар характеридаги зиддиятлар, шунингдек, воқеалар тасвирланган макон ва замон – барчаси биргаликда роман сифатида ўзбек адабиётини яна бир поғона юқорига олиб чиқди.

О.Мухтор макондаги мавҳумот (нореаллик)ни асарнинг биринчи сатридаёқ парчалайди. Яъни, дастлабки воқеалар макони аломатини аниқ битиб қўяди: “Милоддан олдинги 399 йил. Зиндон”¹. Кўриниб турганидек, воқеалар ривожланадиган макон аниқ ёхуд реал моҳиятга эга. Шунинг билан бирга, замон ҳам катъий белгиланган давр мазмунини ифода этаётир. Сукрот ва Критоннинг ўзаро суҳбат (диалог)и асосига қурилаётган сюжет чизикларидаги макон гоҳ Афина, гоҳ Суния, гоҳ Алопека, гоҳ Питфа, гоҳ Делос билан боғланади. Делос илк бўлим (бўлинишлар нисбий)даги воқеалар, жумладан, қахрамон ҳаёти учун жиддий макондир. Чунки “Сукрот 30 кундан бери зиндонда ётиб, Делосдан кема келишини – ўз ўлимини кутаётган эди” (7). Биринчидан, Делос қахрамон тақдирида муҳим роль ўйнайдиган макон сифатида, иккинчидан, асарнинг кульминацияси ва счими сифатида, учинчидан, ҳақиқатан қадимги Юнонистонда шу номдаги шаҳарнинг борлиги жиҳатидан реал характерга эга. Муаллиф асарни ёзиш жараёнида милоддан аввалги ва яқин ўтмишдаги вақт оралиғида макон объектларини изчиллик билан берадики, китобхонда гўё ёзувчи чиндан ҳам шу жараёнларда иштирок этгандек тасаввур пайдо бўлади. Бу ҳам, ўз навбатида, ёзувчининг маҳорат микёслари ниҳоятда кенг, шунинг билан бирга, бой адабий материалга эга эканлигидан далолатдир.

Буюқ файласуф Сукротнинг тақдиридаги аянчли чизгилар асар учун асосий мавзу сифатида танланган қахрамон (Рауф, янаям аниқроғи, улуг

¹ Мухтор О. Афлотун. – Тошкент: Маънавият, 1998, 3-бет. Бундан кейин мазкур асарга мурожаат қилинганда саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.

маърифатпарвар Абдурауф Фитрат) ҳаёти билан ҳамоҳанг танланган. Бу эса, ўз навбатида, адибнинг тарихни мукамал тарзда ўрганганлигидан далолатгина бўлиб қолмай, реал макон манзиллари бир-бири билан муштарак эканлигини аввал қалбан ҳис қилган ҳолда уларни асарнинг тасвир объектига айлантириши билан ҳам муҳимдир. Яъни қадимги Юнонистон Сукротнинг ҳам шахсий, ҳам ижтимоий-сиёсий, ҳам илмий ҳаёти учун ғоятда мураккаб реал макон ҳудуди ҳисобланса, Рауф (Абдурауф Фитрат)нинг тақдирида ўз Она Ери – Бухоро ана шундай географик бўлиниш доирасида реал макондир. Шу жиҳатдан, асардаги танланган реал макон чегаралари тарихий шахс (Рауф, Сукрот)нинг ҳаёт солномасига кўп ҳолларда мос тушади. Жумладан, Рауфнинг миллатпарварлик туйғуси очилиб, батафсил моҳият қасб эта борар экан, ёзувчи унинг ҳиссий кечинмаларини ифода этиш жараёнида тарихий материалга ўқувчини рўбарў келтиради. Бундаги макон тасвири ҳам тарихийлик нуқтаи назаридан реаллик мазмунига эгадир:

“Шўроларни Туркистондан қувмоқ Ер юзини ўз қора қанотлари остига олгон бир алвастини йўқ этмоқ, чўчқани масжиддан ҳайдамоқ, Курьонни ҳайвон тепкисидан қутқармоқ демақдир!”

Бу ерда ҳам реал макон (Туркистон), ҳам реал замон (шўролар даври) қаҳрамон ҳаёти учун бирламчи. Шунинг учун унинг ўша реал макон ва реал замон фуқароси сифатидаги ички кечинмаларини тушуниш мумкин. У гарчи мураккаб бўлса-да, ҳаётни севади, шу боисдан биров билан ортикча баҳслашмай, одамлар тўп бўлиб бораётган Йўлга қарамай, шахсан ўзиники бўлган Йўлда давом этмоқда эди. Бу озодлик ва эркинлик йўлидир. Зеро, озодлик унинг кўнглида битмас-туганмас ишққа айланган, озодлик ишки унинг (Рауф) учун ҳаётга муҳаббатдан ҳам юқори турар эди.

Афина, Алопека, Суня, Делос, Юнонистон, Туркистон, Бухоро, Тошкент, Кармана, Русия, Туркия, Эрон шаҳарлари ва вилоятлари, зиндон, токи Саррофон, қаҳвахона, дўкон, касалхона тасвири романдаги бадий макон ва микромаконнинг кўплигига ишора.

Табиийки, “Афлотун” романида маконий бирлик миқдорининг бир қадар кўплиги анча кийинчилик, мураккабликларни келтириб чиқарган. Шунга қарамай, “Аёллар мамлақати ва салтанати”, “Ффу”, “Майдон”, “Хотин подшоҳ” каби эпик асарлари билан ўзбек адабиёти хазинасини бойитишга муносиб улуш қўшган, адабиётда маълум тажрибага эга О.Мухтор ушбу асарида мазкур муаммони ўзига хос усулда ечишга ҳаракат қилган. Реал макон номлари нисбатан ихчам тасвирланишига қарамай, роман бадий концепцияси талаблари, эҳтиёжига кўра микромакон манзарасига кўпроқ ўрин ажратилади ва асосий эътибор қаҳрамон фаолияти, ҳаракати, психологик жараёнга қаратилади.

Бадий матндаги реал макон, шу жумладан, микромакон тасвирида, табиийки, ижодкорнинг етакчи бадий-ғоявий концепцияси, эстетик идеаллари билан бир қаторда миллий дунёқараш, тафаккур ҳам акс этади. Ҳар бир адиб ўз Ватани тасвирида унга бўлган меҳр-муҳаббати, эътиқодини юксак даражада мужассам этади. Шу жиҳатдан қаралганда, “Афлотун”да романныи Туркистондаги муайян макон тасвирида ўзининг ҳам, асардаги асосий қаҳрамонларнинг ҳам она юрт, туғилиб вояга етган муқаддас тупроққа нисбатан самимий муносабатини ёрқин ифодалаган. Хусусан, бош қаҳрамон Рауф характери шакллантиришда Бухоро

тасвири манзаралари ифодасида бу ҳолат бир қадар тиниклаштирилади. Асардаги куйидаги жумлалар, жой тасвирлари фикримизни далиллайди:

“У (Усмон) икки ток (Токи Заргарон ва Токи Телпақфурушон) оралиғидаги кўчадан юриб, Амир Олимхон мадрасаси яқинига етганида, беҳос тўхтаган эди.

Минораи Калоннинг хув куббаси ёнида, Масжиди Калон устидаги тўлин ой... Усмон тасаввур килди. Орқа томонда – Арк. Ундан сал нарида – Исмоил Сомоний макбараси!” (82).

Бундан ташқари, муаллиф Бухорога нисбатан хайрихо муносабатини асар бадний матнига киритилган кўшимча ривоятлар мисолида ҳам баён этади: “Ҳазрати Жаброил айтдиларки, кун киши томонда бир мулк бор. Унинг учта шахрини ҚИЁМАТ куни ёқут ва маржон билан зийнатлаб келтирадилар; улардан нур ёғилиб туради... Бу шахарлардан бири Яшкард, арабийда Қосимий, иккинчиси Самарқанд, арабийда Самарон, учинчиси Бухоро, арабийда Фохирадир.

Ҳазрати Пайғамбар сўрадилар: “Эй Жаброил! Нега Фохира (фахр килувчи), деб атайдилар?”

Ҳазрати Жаброил айтдиларки, ҚИЁМАТ КУНИ Бухоро ЎЗИДА ШАҲИДЛАРНИНГ ЗИЁДА эканлиги билан фахр килади” (91).

Бу ўринда ривоятга мурожаат этиш орқали фақатгина Бухоронинг муқаддас шаҳар эканлиги таъкидланибгина қолмасдан, Ватан истиклоли йўлида жон қурбон қиладиган ўғлонлари билан фахр этадиган шариф шаҳар фарзандларининг бугун айнан юрт манфаатидан чекиниб, фидойиликдан кўра шахсий манфаатларини афзал билганлиги боис ўлка мустамлака этилишга маҳкум бўлганлигига ишора қилинапти. Мазкур эпизод тағматнида алоҳида уқтирилган ушбу ғоя роман қаҳрамони прототиби ҳисобланган Абдурауф Фитратнинг элнинг Ватан учун кураш йўлида сунт ҳаракати, бир пайтлар ўз жанговарлиги билан жаҳонни кўрқувга солган туркийлар қиличи занглаши ҳақидаги фикрлари келтирилган “Темур сағанаси” драмаси ёки “Миррих юлдузига” шеърининг ҳам асосий мавзуси билан ҳамоҳанг.

Маълумки, ҳар қандай асардаги ғоя аввало, муаллифнинг ўзиники. Тарихий асарларда эса ёзувчи ифодалаётган ғоявий фикрлар ўша тарихий жараёндаги фаол шахслар фикр-мулоҳазалари билан мувофиқ келиши – бу ёзувчининг бой тарихий материалга эга эканлиги, бадний маҳорати, тафаккур ва тасаввур микёсларининг кенглиги билан ўлчанади. Ўз навбатида, роман таркибига киритилган реал бадний макон тасвирлари қаҳрамонларнинг бадний қиёфаси, яшаш тарзи ҳақида нисбатан кенгрок маълумот олиш имконини беради. Масалан, асар бош қаҳрамонларидан бири Усмон билан боғлиқ воқеаларда реал маконлар жуда кам учрайди. Муаллиф унинг нореал макондаги кудукка туширар экан, ўз навбатида, мазкур қаҳрамоннинг уч марта реал ҳаётда ер остига кирганлигини ҳам эслатиб, ушбу микромаконларнинг батафсил тасвирини келтиради: “Биринчи марта нотинч замонларда одамлар (оила-оила, тўп-тўп) беркиниб яшаган ғор...

Уй шаклига солинган ҳар хил туйнуқлар, ётиб-туришга мўлжалланган супачалар, ибтидоий даврни эслатган ўчоқлару шам қорайтирган уйдим тоқчалар! Гарчи бу ерда яшаганлар дунёдан ўтишган бўлишса-да, ғорда тирик бир руҳ сезилар, ғор – тирик инсонлар макони эди. Иккинчи марта Усмон, аксинча, сайёҳлар орасида сон-саноксиз тош

зиналардан пастга тушиб, Ер остидаги дахмага дуч келган эди. Бу ерда, йўлакка ўхшаш узун йўлчаларнинг икки томонида, шиша тобутларда мўмнёланган жасадлар ётар эди. Учинчи марта... йўлда учратгани аниқ, табиий ғорнинг ўзи; на ўлик, на тирикдан бир нишон бор, АБАДИЯТ кишининг ёдига тушадиган буюк бўшлиқ эди. Бу ерда туман қоплаган хайбатли дўнгликлар ва ўнгирлар, яқин-йироқда минг йиллар давомида бунёд бўлган, оқариб-саргайиб ётган чакмоқ тошлар кўзга ташланарди” (31–32). Демак, Усмоннинг реал макон тасвирларида бир неча бор ер ости – археологик объектларда бўлгани, қолаверса, асарнинг бошқа қатор ўринларида ҳам келтирилганидек, мозий ҳақида кенг тасаввурга эгалиги, онгида кўхна давр воқеликлари батафсил тарзда акс эттирилиб, мушоҳада қилинганлиги, унинг касби тарихшунос олим деб хулоса чиқаришимизга асос бўлади.

Бу каби реал макон тасвирлари Рауфнинг отаси – Абдурахимбой билан боғлиқ эпизодларда ҳам етакчи мавке эгаллайди:

“Абдурахимбой “Бухорода завод очмоқ орзусига тушди.

Очди.

Кейин, Марғилонга бориб, завод очди.

Марғилонда бир неча йил яшади.

Кейин, Қашқарга жўнади.

Анча йил Қашқарда яшади.

Бисоти бағали ДУНЁ БЎЙЛАБ сочилган эди!

Истаган жойда – ўзи истагандек ҳаёт кечиради эди” (57).

Истаган жойида истагандек яшай оладиган, ҳатто маблағи амирникидан ҳам кўп бўлган бойнинг ҳолати бироздан сўнг Рауфни кидириб, Тошкентга бориш эпизодида куйидагича келтирилади: “Уйини кидириб тополмади. Вақт ҳам кеч бўлиб қолган эди. Кайковус ариғи бўйидаги ғариб бир чойхонага кирди. Тунни шу ерда ўтказишга қарор қилди. Бу одам бой ҳам, савдогар ҳам эмас, қари дарбадар эди” (55).

Мазкур микромаконлар тасвиридан кўриниб турибдики, қуллик истибдоди Абдурахимбой тимсолида минг йиллик тарих ва маданиятга эга бой ўлкани маънавий кашшоқликка маҳкум этганлигини ёзувчи алоҳида уқтирмакда.

Умуман, тарихий сюжетга асосланган “Афлотун”да хронотопнинг аниқ ва ёркинлиги, ишончли манба, материалларга асосланганлиги адабий-бадий жараённинг янги босқичида кечаётган бадий-эстетик изланишлар, ҳаракатлар, замонавий адабиётнинг етакчи илғор тамойиллари, энг муҳими, миллий истиқлол даврида мозийга, унинг алоҳида қаҳрамонларига нисбатан муносабат-ёндашувларнинг янги – чинакам илмий-маърифий ўзанга тушиб олганлиги билан ҳам изоҳланади. О.Мухтор ана шу ўзандан нафақат ўзининг, балки бутун миллатнинг бадий-эстетик эҳтиёжини қондириш истагида тарихни бадииятга сингдириш учун дадиллик билан ҳаракатга тушди ва бунинг самараси ўлароқ юксак бадий савиядаги асар дунёга келди.

“Афлотун”даги бадий макон тасвирлари юқоридаги каби тарихийлик жиҳатдан ёркин ифода мазмунига эга. Айни ҳодиса макондаги реалликни, моҳиятдаги яқрагликни очиб беришга хизмат қилган.

РЕЗЮМЕ: Мақолада Омон Мухторнинг “Афлотун” романида реал бадий маконларнинг поэтик-функционал аҳамияти тадқиқ қилинган.

РЕЗЮМЕ. В статье исследована поэтико-функциональная значимость реальных художественных пространств в романе Амана Мухтара “Платон”.

RESUME. The article explores the poetic and functional significance of real artistic spaces in Omon Mukhtor's novel Plato.

Таянч сўз ва иборалар: реал бадний макон, реал замон, маконий бирлик, микромакон, бадний концепция, нореал макон, бадний матн, тарихий жараён, хронотоп.

Ключевые слова и выражения: реальное поэтическое пространство, реальное время, пространственная единица, микропространство, художественная концепция, нереальное пространство, художественный текст, исторический процесс, хронотоп.

Key words and word expressions: real artistic space, real time, spatial unity, micro-space, artistic concept, unreal space, literary text, historical process, chronotope.

А.ЭШҚОБИЛОВ

ЎЗБЕК АДАБИЁТИДА БАЛЛАДАНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

Замонавий ўзбек шеърлятида баллада жанрининг шаклланиши, тараққиёти ва трансформациялари билан боғлиқ айрим жиҳатлар Мурод Иброҳимовнинг “Ўзбек балладаси” монографиясида ва мақолаларида ўрганилган¹. Олимнинг монографияси, ўзи ҳақли равишда таъкидлашича, миллий баллада жанрини ўрганишга бағишланган “илк тажриба” ҳисобланади. Афсуски, мазкур монография чоп этилганидан қирк беш йил ўтган бўлса-да, ўзбек балладаларининг кейинги тақдирини ўрганишга бағишланган алоҳида тадқиқотлар амалга оширилмади. Ҳолбуки, жанр бу даврда назарий-поэтик ва мавзу жиҳатдан, ҳам шаклан, ҳам мазмунан тинимсиз бойитилиб, унинг алоҳида эътиборга мойил кўп намуналари яратилди ва замонавий ўзбек шеърлятида катта аҳамият касб этди.

Олимнинг “Ўзбек балладаси” монографияси кириш қисмида мазкур асарнинг чоп қилиниш даврига келиб (1974) ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилигида У.Норматовнинг “Балладада давр ва калб драмаси” ҳамда В.Г.Ларцевнинг “Ҳозирги замон поэзиясида баллада” номли мақолаларигина мавжудлиги таъкидланади (7). Уларда ҳам ўзбек адабиётшунослигида балладаларнинг айрим хусусиятлари ҳақида фикрлар билдирилади. Бундан ташқари, олим мавзуга оид ишларнинг амалда йўқлиги балладачилик ривожига салбий таъсир кўрсатиб, лиро-эпик жанрларни, хусусан, дoston ва балладаларни айрим тадқиқотларда чалқаштириб юборилишига сабаб бўлаётганлигига мисоллар келтиради. Масалан, Ғ.Ғуломнинг “Тўй” ҳамда “Икки васика” асарлари талқинида шундай ҳолатни кузатиш мумкин. Шоирнинг ўзи бу асарларни илк марта вақтли матбуотда эълон қилганида жанр кўрсаткичини қўлламайди. Бирок тадқиқотчиларнинг айримлари уларни баллада жанрига, бошқалар дoston

¹ Ибрагимов М. Ўзбек балладаси. – Тошкент: Фан, 1974 (Бундан кейин мазкур монографияга мурожаат қилинганда саҳифаси қавс ичида кўрсатилади); Мангу барҳаёт балладалар // Ўзбек тили ва адабиёти, 1969, 6-сон 35–37-бетлар; Шайхзоданин балладалари ҳақида // Шарқ юлдузи, 1974, 5-сон 209–210-бетлар.

жанрига мансуб ҳисоблайдилар. Мисол учун, О.Саидов “Ғафур Ғулумнинг поэзияси ҳақида”² китобида, С.Мамажонов “Достон жанри ҳақида”³ мақоласида бу асарларни лирик достон жанрига, Н.Шукуров⁴ баллада жанрига киритади. Энг ҳайратланарлиси, С.Мамажонов бу асарларни “Шоир ва замонавийлик” китобида ўзининг олдинги асаридagi фикрига зид тарзда достон деб ҳисоблайди. Бундай мисолларни Ғ.Ғулум ижодининг ўзидан бир нечталаб келтириш мумкин. Шунингдек, Ҳ.Олимжон, Миртемир, Шайхзода каби улкан ижодкорлар балладаларининг ҳам жанр нуктаи назаридан турлича талкинлари кузатилади. Бу ҳол лиро-эпик жанрларни, хусусан, достон ва балладаларни маълум давргача ўзбек адабиётшунослигида етарли даража илмий ишланмаганлигидан далолат беради. Ўтган йиллар давомида Ш.Ҳасанов, Н.Афоқова, Д.Қувватова ва бошқа олимлар достон жанри поэтикаси борасида эътиборга молик жиддий тадқиқотларни амалга оширган бўлсалар-да, баллада жанри, таъкидланганидек, ўрганишга муҳтожлигича қолаверди.

М.Иброҳимов собиқ мустабид давр адабиётшунослигида миллий адабиётлардаги баллада жанри генезиси ва поэтикасига бағишланган ўнлаб турли миллат олимларининг илмий тадқиқотларига таяниб, уларнинг ҳамон илмий аҳамиятини йўқотмаган назарий хулосаларига ўша даврдаёқ холис баҳо бериш баробарида ўз илмий концепциясини яратишга ҳаракат қилади. Олим шу аснода замонавий ўзбек балладасининг келиб чиқиш манбаларини аниқлашга, жанрнинг ўзига хос хусусиятлари ва табиатида давом этаётган анъанавийлик ва новаторликни очиб беришга интилади ҳамда уларни имконият даражасида жаҳон балладачилиги билан боғлиқ тарзда ҳал этишга уринади. Шу билан бирга, М.Иброҳимовнинг ўзбек балладаси борасидаги концепциясининг бугунги кун нуктаи назаридан қаралганда бир қанча ютуқлар билан бир қаторда, айрим ўринларда бахтсалаб, мулоҳазали ўринлари ҳам борлиги маълум бўлиб қолади.

М.Иброҳимов ўз кузатишларидан хулоса чиқариб, замонавий ўзбек шеърини баллада жанрининг пайдо бўлиши ва шаклланишига таъсир қилган тўртта омилни кўрсатади: 1) ўзбек халқ оғзаки ижодиёти; 2) ўзбек мумтоз адабиёти; 3) мавжуд тарихий воқелик; 4) рус ва жаҳон халқлари адабиёти.

М.Иброҳимов илмий концепциясининг асосий негизини ташкил этувчи ғоялардан бири – унинг балладани бошланиши фольклорда эканлиги тўғрисидаги тезисдан иборат. Ҳозирда жаҳон балладашунослигида амалга оширилган кўпдан-кўп тадқиқотлар бу ғояни исботлайди, олим ҳам бу мақсадда қатор илмий нашрлардан иқтибослар келтиради. Бу мақсадда у аксарият Европа ва рус олимларининг халқ балладаларига бағишланган ишларига мурожаат қилади, Кавказ ва Скандинавия халқ балладалари тадқиқигача эътиборга олиб, ўз ғоясини

² Саидов О. Ғафур Ғулумнинг поэзияси ҳақида. – Тошкент, 1957, 21–23-бетлар.

³ Мамажонов С. Поэма жанри ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1961, 4-сон, 20-бет.

⁴ Шукуров Н. Ғафур Ғулумнинг лирик поэзиядаги маҳорати. – Тошкент: Фан, 1966, 55-бет.

исботлашга уринади. У бу илмий-назарий ва адабий-тарихий асарларни ўрганар экан, қадим-қадимдан турли халқлар оғзаки ижодида баллада жанри мавжуд эканлигини, уларни ижросида уч унсур – мусика, матн ва ракс доимий жўрликда зоҳир бўлганлигини таъкидлаб, бундай балладалар учун қисқа лирик шеър ва такрорлар бўлиши шарт ҳисобланганлигини қайд этади. Европа халқларида баллада ижросига хор ҳам қўшилган. М.Иброҳимов В.Жирмунский, Г.Каландадзе ва бошқа олимларнинг фикрига қўшилиб, бу даврни халқ балладалари тараққиётининг биринчи босқичи, деб номлайди.

Даврлар ўтиши билан тарихий тараққиётнинг ривожланиши натижасида халқ балладалари шаклан ва мазмунан ўзгариб боради: унинг шакли пайдо бўлиб, мазмунан кучли лирик ва драматик бўёкка бўялади. Балладада воқеа бир ҳолатдан бошқа ҳолатга лирик кечинмалар, ҳис-туйғулар, драматик диалоглар орқали ривожланиб боради. Баллада учун воқеа бошидан-охиригача тўлиқ ҳикоя қилиб берилиши шарт эмас. Унда воқеа экспозициясиз, бирдан кульминацияга ўтиб кетиши, иккиламчи деталларга эътибор берилмаслиги ҳосдир. Бу хусусиятлар баллада жанри тараққиётининг иккинчи босқичига ҳос хусусиятлар ҳисобланади. Халқ балладалари ривожининг бу босқичига ҳос бир нечта белгиларни америкалик олим Г.Х.Гевульд кашф этади. У халқ балладаларини қисса, сўзлаб берилиши табиатиға эға қўшиқ деб қараб, уларға ҳос учта асосий белгини таъкидлайди: ижодкорлар асосий диққат-эътиборларини характерлар тасвирдан кўра сюжетта кўпроқ қаратишади. Иккинчи жанр хусусияти, балладанинг драматизмға бойлигидир. Асарда воқеанинг (одатда ғамгин, кўпинча фожиавий – А.Э.) кульминацион, шиддатли нуқтаси акс этиб, унга алоқаси бўлмаган тасвирлар олиб ташланади, унда кўлланган диалог айнан драматизмни кучайтиришға хизмат қилади. Воқеанинг объективлиги, унга муаллиф-яратувчи аралашмаслиги, қахрамонлар кечинмалари тасвирланиши жанрнинг учинчи хусусиятидир. Балладада эпик такрорлар кўплиги ҳам драматик вазиятни кучайтиришға хизмат қилади.

Олим, ушбу умумлашма фикрлардан сўнг, мантиқан ўзбек фольклори жанрлари тахлилиға ўтиб, бизда ҳам халқ балладалари бўлганми, деган ўринли саволни кўндаланг кўяди. Афсуски, ҳозирға қадар ўзбек фольклоршунослигида бу борала бирор тадқиқот йўқ ва масала очик турибди. М.Иброҳимовнинг фикриға кўра эса, ўзбек халқининг турли даврларда яратилган қўшиқлари жанр нуқтан назаридан тахлилға жалб этилса, бирон-бир хулоса чиқариш мумкин бўлади, афсуски, энг қадимий қўшиқлар тўғрисида хулоса чиқариш мушкул, чунки уларнинг матнлари бизгача етиб келмаган. Аммо туркий халқларнинг, жумладан, ўзбек халқининг илк ёзма ёдгорликларидан бўлган Махмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” китобидаги “адабий парчалар қадимий жанрларнинг намунаси сифатида фольклор ва адабиёт тарихи учун беҳад муҳимдир”⁵. Олим шу мулоҳазаларидан келиб чиқиб, “Девон”даги адабий парчалардан “Қиш ва Ёз мунозараси”, “Қутилмаган жанг” ва “Икки хон жанги” каби яхлит матнларни тиклайди. Улардан дастлабки иккитасини халқ балладаларига яқин ва ўхшаш деб атаса, сўнггисини тарихий баллада

⁵ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи

С.Муталлибов Уч жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1960., 33-бет.

жанри турига киритиш мумкин, деган хулоса чиқаради. Олимнинг дастлабки асарлар борасидаги фикрига тўлиқ қўшилиш мумкин. Уларда чиндан драматизм, воқеалар тасвирида парчалаш, лавҳалар тарзида баён қилиш-фрагментарлик каби баллада жанрига хос унсурларни кузатиш мумкин. Бирок, “Қиш ва Ёз мунозараси” барча ўқув адабиётларида масал жанрига киритилган ва асарнинг жанри илмий асосланган. Қолаверса, асарнинг мазмунидан унинг панд-насихат мазмунидаги мавсумий қўшиқ бўлганлиги англашилиб туради. Унда драматизмни асословчи давр ёки вазият таъсири, белгиси, сюжет парчаланганлигини кўрсатувчи бирламчи яхлит матн йўқ. Зеро, сюжетнинг ўзини яхлит кузатиш, англаш амримаҳол. “Икки хон жанги” матнида ҳам, баллада жанрининг бирламчи унсури бўлмиш воқеабандлик бир бутунлиги, жанр талаби даражасида кетма-кетлик кузатилмайди. Турли матнларни бирлаштириб, факат номланишдан келиб чиқиб, олимнинг тарихий мавзудаги баллада сифатида белгилаш фикрига қўшилиш қийин. Аммо олимнинг туркий лугатда кетирилган узук-юлук маълумотларига таяниб, ўзбек халқ оғзаки ижодида баллада типидagi асарлар (таъкид бизники – А.Э.) исломгача бўлган даврларда ҳам яратилган. Чунки бу адабий парчаларда арабий сўзлар, ислом ақидаларининг таъсири кузатилмайди.

М.Иброхимов ўз монографиясида адабий балладалар генезисини ўрганиш мақсадида қатор халқ қўшиқларини ўринли равишда халқ балладаси сифатида талкин қилади (58–63). У билан бу борада ҳам баъзи ўринларда баҳслашиш мумкин, бироқ унинг концепцияси жаҳон адабиётшунослиги аспектида мавжуд бўлишга ва илмий амалиётда қўлланишга ҳақли, деб ҳисоблаймиз. Олим ҳам шу фикрларга ҳамоҳанг тарзда ёзма адабиётда Ғ.Ғулом, М.Шайхзода Ҳ.Ғулом ва М.Бобоевларнинг халқ қўшиқлари йўсинидаги бир қанча балладаларини таҳлил қилади.

М.Иброхимов монографиясининг кейинги фаслида ёзма адабиётдаги балладалар таҳлили борасида тўхталиб В.Ларцевнинг “Ўзбек классик адабиётида баллада жанрининг борлиги уёқда турсин, ҳатто баён қилиш усули ва танланган воқеаси билан унга яқин турувчи шеърин хикоя ҳам йўқ”⁶ деган фикрини танқид қилади. Биз бу фикрга қўшилаемиз. Зеро, мумтоз адабиётимизда балладага жуда яқин ва ўхшаш кўпдан-кўп асарлар мавжуд. Олим таъкидлаганидек, “рус балладалари Ғарб балладаларидан фарқ қилганидек, Сайфи Саройининг “Сухайл ва Гулдурсун”, Навоийнинг новелла-балладалари ҳам Ғарб ва рус шоирларининг балладаларидан ўзига хос хусусиятлари билан фарқ қилади. Бу хусусиятлар асар воқеасининг бошланиши ва ечилишида, лирик ва эпик элементларнинг қўшилишида ҳамда шеърин формасида яққол кўринади” (97). Шунингдек, асарда бошқа кўплаб мумтоз асарлар, уларга киритилган воқеабанд шеърлар баллада сифатида таҳлилга тортилган. Биз олимнинг илмий концепциясидаги мазкур ўринларни баҳсталаб фикрлар, деб ҳисоблаймиз.

Олим ўз даври нуктаи назаридан ўзбек адабий балладаларини урушдан аввал, уруш даври ва ундан кейинги, то 60-йилларнинг охиригача бўлган тараккиёт босқичларини кўплаб ижодкорлар асарлари мисолида, ўз даври мафқураси талабидан келиб чиқиб таҳлил қилар экан, уларни асосан

⁶ Ларцев В.Г. Баллада в современной поэзии // Звезда Востока, 1963, № 9. С. 129.

тўрт катта гуруҳга ажратади: 1. Фольклор сюжетлари (эртак, ривоят, афсона) асосида яратилган балладалар. 2. Тарихий ва реал шахсларга бағишланган балладалар. 3. Ижтимоий реал воқелик (шўро даври), халқ меҳнати, Ватан озодлиги, химояси учун олиб борилган қаҳрамонона курашини акс эттирган балладалар. 4. Чет эл мавзусида яратилган балладалар.

Илмий монографиясининг сўнги қисмида М.Иброҳимов балладанинг яқин жанрлардан фарқига тўхталиб, халқ эртаклари, афсоналари, ривоятлари асосида яратилган жанр намуналари воқеа баёни, тили, композицияси, сюжети фабуласи, образ яратиш хусусиятлари билан фарқлинишини таъкидлайди. Шунингдек, ҳар қандай мазмундаги халқ эртаги, афсонаси ва ривояти баллада асоси учун сюжет бўла олмаслигини қайд этади. Бунинг учун танланган асарда кучли драматизм, фожиавийлик ва ўзига хос сирлилиқ мавжуд бўлмоғи лозим. Буни баллада жанрининг чуқур илдизга эга анъаналари такозо қилади.

Мавзуга оид қатор илмий-назарий тадқиқотларни ўрганиш натижасида ҳамда замонавий ўзбек балладаларининг ўзига хосликларидан келиб чиқиб, балладанинг жанрини белгиловчи хусусиятлари сифатида қуйидагилар таъкидлаш мумкин: *воқеабандлик, сюжет мавжудлиги, сюжет фабуласининг – аниқ воқеаларнинг лавҳаланганлиги, узук-юлуқлиги – фрагментарлик, психологик инқироз арафасидаги чуқур драматизм ва бунга муносиб лексика қўлланилиши оқибатида кучли таъсир қувватига эга семантик майдоннинг пайдо бўлиши, фожиавий яқин, воқеаларнинг ривоят, афсона ва умуман фавқулодда воқеа-ҳодисаларга асосланганлиги, бунда ечим қутилмаган, баъзида мистик ва сирли табиатга, анъанавий шакл кўринишига эга бўлиши: диалог мавжудлиги, жанрга хос қутилмаганлик, тўғи, афсонавий ҳодиса, от, сув-дарё ва бошқа мотивларга мурожаат этилиши.*

РЕЗЮМЕ. Мақола ўзбек адабиётида баллада жанри ва унинг ўрганилишига бағишланган.

РЕЗЮМЕ. Статъя посвящена изучению жанра баллады в узбекской литературе и её изучению.

RESUME. The article is devoted to the genre of ballad in Uzbek literature and its study.

Таянч сўз ва иборалар: жанр, баллада, мавзу, сюжет, воқеа, бандлик, поэтика, рамз.

Ключевые слова и выражения: жанр, баллада, тема, сюжет, сюжетность, поэтика, символ.

Key words and word expressions: genre, ballad, theme, plot, realism, poetics, symbol.

Илҳомжон МАДРАҲИМОВ

ТАҲЛИЛ МЕТОДЛАРИ ВА СЎЗ МОҲИЯТИ ХУСУСИДА

Сўзни, унинг тил бирликлари силсиласидаги ўрнини белгилаш, айрим назарияларда сўзни тил бирликлари таркибидан чиқариб ташлаш учун уринишларнинг сабабини ойдинлаштириш тилшунослигимизнинг ҳозирги даврдаги муҳим вазифасидир. Сўз назариясининг чигал томонлари сўзга берилган қатор таърифларда яққол намоён бўлади. Ҳозир

жахон тилшунослигида сўзнинг 70 дан ортиқ мезон асосида яратилган 300 дан зиёд таърифи мавжуд¹. Шулардан айримларини кўриб ўтамиз. Чунончи, бир гуруҳ тилшунослар сўзни “гапнинг энг кичик бирлиги”, “минимал синтактик бирлик”, “нутқнинг минимал мустақил бирлиги” дея, бошқалари эса “ўзида фонетик, семантик, грамматик хусусиятларни жамловчи бирлик”; “вокелик элементи белгиси”; “нутқнинг мустақил ва яхлит элементи” сифатида таърифлаганлар².

Табиики, сўзга тил ва нутқни фарклаган ҳолда тил бирлиги сифатида қараган тилшунослар (Ф.де Соссюр, Ш.Балли, З.Харрис ва б.) сўзга таъриф беришмаган. Аммо шуни айтиш керакки, сўзни тилнинг асосий бирликларидан ҳисобловчи айрим тилшунослар сўзнинг аниқ ва тўлиқ илмий таърифга бўйсунмайдиган оддий, ибтидоий тушунча бўлганлигига ишора қилиб, уни таърифлаб бўлмаслигини қайд этадилар.

“Сўз нима?” деган саволга академик Л.В.Щерба шундай жавоб беради: “Менинг ўйлашимча, бу турли тилда турлича бўлади”³. Бундан шу нарса келиб чиқадики, “умуман сўз” деган тушунча йўқ. И.П.Иванованинг фикрича, сўзнинг барча тан оладиган таърифи йўқлиги ҳақидаги гаплар асоссиздир, чунки сўзларнинг типологик жиҳатдан ранг-баранглиги ҳамма тиллар учун тўғри келадиган умумий таъриф яратишга имкон бермайди. Ж.Вандриеснинг ёзишича, бир тилда сўз мустақил ва бўлинмас бирлик сифатида осон аниқланса, бошқа тилларда эса сўз жумлага сингиб кетади. Бу сўзни таърифлашни қийинлаштиради. Ж.Вандриес бундай қийин аниқланадиган сўзларни француз тилида, шунингдек, турк тилида учраб туришини қайд этади. Унинг таъкидлашича, турк тилида сўзнинг яхлитлиги фонетик ҳодиса – сингармонизм билан белгиланади. Поляк тилшуноси Т.Милевский баъзи тилларда сўзларнинг мавжудлигини инкор қилади. У ўзига хос сўз назариясини яратди. Бу назарияга кўра, сўз синтактик гуруҳ бўлиб, мазкур тилнинг бошқа барча шундай гуруҳларига хос бўлган характерли хусусиятларни ўзида акс эттиради. Агар гапдаги морфема комплекси функциясига тобе бўлмаган, гапнинг барча бўлақлари учун умумий бўлган доимий белгиларни аниқлашга муваффақ бўлинмаса, ўша тилда биз сўзлар билан эмас, балки предикатив ва нопредикатив гуруҳлар билан иш кўраимиз. Бундай тил сўз мавжуд бўлмаган тилдир. Т.Милевскийнинг ёзишича, америка хиндулари тилининг кўпи шундай тиллардир⁴.

Сўзга таъриф беришнинг мураккаблигига қарамай, кўпгина тилшунослар сўзнинг умумий тавсифини яратиш мумкин, дейдилар.

¹ Иванова И.П. К вопросу о невозможности единого определения слова // Морфологическая структура слова в языках различных типов. – М.–Л., 1963; Якобсон Р. Круговорот лингвистических терминов // Фонетика. Фонология. Грамматика (К 70-летию А.А.Реформатского). – М., 1975.

² Аничков И.Е. Об определении слова // Морфологическая структура слова в языках различных типов. – М.–Л., 1963; Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики (Краткий очерк). – М.: Просвещение, 1966; Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: СЭ, 1966; Леонтьев А.А. О специфике слова // Морфологическая структура слова в языках различных типов. – М.–Л., 1963; Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: СЭ, 1990.

³ Щерба Л.В. Восточнолужицкое наречие. Т.1. – Пг., 1915. С. 171.

⁴ Аничков И.Е. Об определении слова. С. 213.

Тўғриси айтганда, лингвистик адабиётларда тегишли муаллифлардан бошқа ҳеч ким тан олмайдиган таърифлар ҳам анчагина. Сўзнинг барча таърифларини тўла таҳлил этиш имконияти чекланганлиги боис, мақолада таърифларнинг энг асосий турлари устида тўхталиб ўтамиз. Уларни шартли равишда икки гуруҳга ажратиш мумкин: 1) сўзнинг қандайдир бир жиҳати (томони)га суянадиган таърифлар (масалан, морфологик, синтактик ёки семантик аспекти); 2) сўзнинг бир йўла турли белгиларига асосланувчи таърифлари.

1. Биринчи турдаги таърифлар асосида сўзнинг фақатгина бир жиҳати тавсифланади. Чунончи, Ч.Хоккетнинг, сўзнинг бошқа жиҳатларига эътибор бермай, фақат унинг фонетик хусусиятига асосланиб яратган таърифи фикримизнинг ёрқин далилидир. Унинг фикрича, гапнинг бири иккинчисидан пауза ёрдамида ажратилган ҳар қандай бўлаги сўз дейилади. Фонетик белгидан мустақил мезон сифатида фойдаланиб бўлмайди, чунки бу ўлчов орқали тилдаги барча сўзларни аниқлаш мумкин эмас. Бундан ташқари, тилда фарқловчи фонетик жараёнлар билан бир қаторда бирлаштирувчи жараёнлар – сўз бирикмаларининг фонетик қонуниятлари ҳам мавжуд.

Айрим тилшунослар сўзни грамматик белгилар асосида таърифлашга уриниб кўрдилар. Сўз таърифи масаласида бу жуда кенг тарқалган нуқтаи назар ҳисобланади. Чунончи, А.И.Смирницкий сўзнинг асосий ва етакчи белгиси сифатида унинг грамматик шаклга эга бўлишини кўрсатади. Грамматик (аниқроғи, морфологик) шаклга эгалик, унинг ёзишча, сўзни сўз бўлмаган бирликлардан фарқлаш учун етарли белгидир. Масала бундай қўйилганда, сўзнинг айримлиги муаммоси қуйидаги икки масаладан иборат бўлади: 1) сўзнинг қисмларга бўлиниши масаласи ва 2) сўзнинг бутунлиги, яхлитлиги масаласи.

Грамматик шаклланганлик (турли шаклда келиш) тилдаги сўзларнинг кўпчилигига хос. Лекин уларнинг грамматик “шакли” аффиксларнинг грамматик “шакли”дан фарқ қилмайди. Рус тилидаги предлоғларни, ўзбек тилидаги соф кўмакчиларни ана шундай сўзлар қаторига киритиш мумкин. Грамматик шаклланганлик тамойилининг бундай сўзлар табиатига мос келмаслигини пайқаган А.И.Смирницкий уларни “қолдик сўзлар” деб атади⁵. Грамматик шаклланган сўзлар ўз шаклига кўра ажралади, фарқланади, “шаклсиз” сўзлар эса “шаклли” сўзлар ажралгандан кейин қоладиган қолдик сўзлар сифатида ажралади, фарқланади. Бундан грамматик шаклланганлик барча сўзларга эмас, балки бир қисм сўзларга хос хусусият эканлиги маълум бўлади. Грамматик шаклланганлик тамойили сўзларнинг ҳаммасини камраб ололмайди. Демак, сўзни фақат грамматик шаклланганлик асосидагина таърифлаш сўз моҳиятини тўла акс эттирмайди.

Сўзнинг ташқи дунё ҳодиса ва предметларини ўзини акс эттириш хусусиятига таянувчи таърифлари ҳам мавжуд. Шундай таърифлардан бири Р.А.Будагов томонидан айтилган. Унинг ёзишча, сўз бир тилда сўзлашувчи, тарихий жиҳатдан ўзаро боғланган кишилар жамоаси томонидан одатда бир хил тушуниладиган, воқелик ҳодисалари ҳамда

⁵ Смирницкий А.И. К вопросу о слове (проблемы отдельности слова) // Вопросы теории и истории языка. – М., 1952. С.62.

инсон рухий ҳолатини ифодаловчи энг муҳим тил бирлигидир⁶. Шунга ўхшаш таърифни Л.А.Булаховскийда ҳам учратамиз. Унингча, одатда, маълум фикрий маъно ташувчи ва, тажрибанинг кўрсатишича, ҳатто саводсиз киши ҳам бутун бир гапдан ажратиб бера оладиган нутқ бирлиги сўз ҳисобланади⁷. Бу турдаги таърифларда сўз маъно ифодалайди, деган хулоса алоҳида таъкидланади. Бирок бу белги асосида сўзни бошқа тил бирликларидан фарқлаб бўлмайди. Бунинг учун унинг (сўзнинг) грамматик шаклини ҳам тавсифлаш керак. Сўзнинг доим маълум бир грамматик шаклда келиши унинг энг муҳим хусусиятидир. В.Брэндалъ сўзнинг бу хусусияти ҳақида ёзар экан, унинг ҳар доим ва ҳар ўринда маълум бир сўз туркуми кўринишида намоён бўлишини эслатиб ўтган эди⁸.

2. Иккинчи гуруҳга кирувчи сўз таърифлари жуда оз. Бу гуруҳга даниялик тилшунос К.Тогёбу томонидан “Мейенинг машҳур формуласи” деб баҳоланган А.Мейенинг сўзга берган таърифини киритиш мумкин: “Муайян маъно билан муайян товушлар комплексининг муайян грамматик қўллашга имкон берадиган боғланиш (ассоциацияси) сўз дейилади⁹. Прага тилшунослик мактаби вакили И.Крамскийнинг таърифи ҳам айни таърифга ўхшайди. У тилда ташқаридаги борлик (экстралингвистик реаллик)нинг муайян ҳодисасини ёки бу ҳодисаларнинг ўзаро муносабатларини кўрсатувчи муайян формал белгилар (акустик, морфемик), фактик (контекстнинг мустақил компоненти сифатида) ёки яхлитлик (лексик сатҳ бирлиги сифатида) белгилари орқали тавсифланувчи минимал мустақил тил бирлигини сўз деб ҳисоблайди. И.Крамский бу таърифнинг жуда ҳам умумий эканлигини эътироф этади¹⁰. Ж.Вандриес ҳам худди шу асосда хулоса қилиб, сўзнинг барча тилларга татбиқ қилиниши мумкин бўлган умумий таърифини яратиб бўлмаслигини эътироф этган¹¹.

Бу каби таърифларда, биринчидан, сўзларни бошқа тил бирликларидан фарқловчи муайян белгилар ҳақида ҳеч нарса дейилмаганлиги, иккинчидан, турли тиллардаги сўзларни бирлаштирувчи белгилар ҳам ҳисобга олинмаганлиги сабабли барча ҳолларда ушбу таърифлар мукамал таърифлар сирасига кира олмайди. Сўз турлича мезонга (фонетик, морфологик, синтактик, семасиологик) эга бўлган бирлик сифатида зоҳир бўлади ва шунинг учун ҳам уни турли нуктаи назардан ўрганиш мумкин. Бунда биз турли ўрганиш манбалари (фонетик сўз, морфологик сўз ва ҳ.к.) билан эмас, балки ягона ўрганиш манбаи – сўзнинг турли томонлари асосида иш кўраемиз. Сўзнинг қайси томонини (фонетик ёки морфологик томонини ва ҳ.к.) ўрганишимиздан қатъи назар, сўз бирлик сифатида ўзгармас ҳолда қолади. Турли тилдаги сўз, грамматик тизимлар ҳам ўзаро фарқланади ва шу туфайли ҳам, рус ва

⁶ Будагов Р.А. Введение в науку о языке. – М.: Учпедгиз, 1958. С.227.

⁷ Булаховский Л.А. Введение в языкознание. Ч. 2. – М.: Учпедгиз, 1953. С.93.

⁸ Каранг: Аничков И.Е. Об определении слова. С.215.

⁹ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. С. 419–420.

¹⁰ Каранг: Аничков И.Е. Об определении слова. С. 217.

¹¹ Каранг: Аничков И.Е. Об определении слова Лингвистический энциклопедический словарь.

Ўзбек тилларидаги сўзларнинг фонетик хусусиятлари ёки грузин ва инглиз тилларидаги сўзларнинг морфологик тузилиши ўзаро мос келмайди.

Ўзбек тилшунослигида ушбу муаммо билан махсус шуғулланган олим И.Кўчқортоев эса ўз тадқиқотида сўзни таърифлашда семантик-функционал мезондан фойдаланган¹². Чунки системавий семасиологиядан муайян микротизим элементи бўлган сўз маъносини тадқиқ этишда мазкур мезондан фойдаланиш ягона тўғри йўл бўлиб, у бир семантик майдондаги семантик жиҳатдан умумий, структур жиҳатдан турлича бўлган элементларнинг ўзаро муносабатларини янада чуқурроқ ўрганиш имкониятини беради.

Кўринадики, тилшунослик назариясида ҳали сўзнинг қониқарли таърифи яратилган эмас. Сабаби – сўз муаммосига алоқадор қийинчиликлар бениҳоя кўп. Баъзи тадқиқотчилар сўзнинг энг содда тушунча эканлиги сабабли унга таъриф беришдан бош тортадилар. Уларнинг таъкидлашича, сўзга таъриф бериш мумкин эмас, шунинг учун ҳам уни фақат таснифлаш билангина қифояланиш лозим. Бошқа бир нуқтаи назар бўйича сўз турли тилларда бир-биридан ўта фарқланувчи ўлчам сифатида гаьдаланиши туфайли унга умумий таъриф бериб бўлмайди. Сўзга фақат серқирра ҳодиса сифатида ёндашиш орқалигина уни тўлиқ таҳлил қилиш, характер-хусусиятларини очиш мумкин. Таҳлил методлари қанчалик кўп бўлса, сўз моҳияти ҳам шунчалик чуқур ўрганилади. Чунки битта сўзнинг ўзини ҳар томонлама турлича таҳлил этиш мумкин. Бир сўзнинг турли таърифлари мавжудлиги – диалектика нуқтаи назаридан зиддият эмас, балки мазкур сўз ички зиддиятлари ҳамда объектив серқирралигининг акс этишидир.

РЕЗЮМЕ. Мақолада сўз, унинг тил бирликлари силсиласидаги ўрнини белгилаш, сўзни таҳлил қилиш методлари хилма-хиллиги ва унинг сабаблари хусусида сўз юритилган.

РЕЗЮМЕ. В статье речь идёт о слове, роли слова в системе языковых единиц, разнообразии методов анализа слов и их причин.

RESUME. In this article word, defining its place in the chain of language units, variety of the ways of analyzing the word and its reasons are explained.

Таянч сўз ва иборалар: тил бирликлари, назарий тилшунослик, сўз назарияси, тил ва нутқ, экстралингвистик реаллик, лексик сатҳ бирлиги, муштарак белгилар, сўзнинг грамматик категорияси, маъновий-вазифавий мезон.

Ключевые слова и выражения: языковые единицы, теоретическое языкознание, теория слова, язык и речь, экстралингвистическая реальность, единица лексического яруса, универсальные признаки, грамматическая категория слова, семантико-функциональный критерий.

Key words and word expressions: language units, theoretical linguistics, theory of word, language and speech, extra-linguistic reality, unit of lexical layer, harmonious signs, grammatical category of word, semantic-functional criterion.

¹² Кўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. – Тошкент: Фан, 1977, 168-бет.

Носиржон УЛУҚОВ, Шахноза НИЗОМОВА

АЙРИМ ТАХАЛЛУСЛАРНИНГ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ТАҲЛИЛИ

Ўзбек тили антропонимик бирликларининг маълум қисмини тахаллуслар ташкил қилади. Ҳолбуки, Э.Бегматовнинг бир қатор асарларидаги айрим маълумотларни ва бошқа кичик тадқиқотларни¹ эътиборга олмаганда, ўзбек тилшунослигида тахаллуслар махсус тўпланмаган ва монографик тадқиқ қилинмаган. Тахаллус ҳақида адабиётшунослар томонидан ёзилган илк тадқиқот “Тахаллуслар” китобидир².

Тахаллуслар ижтимоий-сиёсий, адабиётшунослик, тилшунослик фанлари томонидан тўпланиши ва ўрганилиши мумкин. Тахаллусларни ижтимоий-сиёсий мақсадда ўрганиш тахаллус эгасининг сиёсий мақсадларини билиш, тахаллус эгасининг қандай ғоявий гуруҳга мансуб эканини аниқлашни мақсад қилиб олади. Тахаллусни тилшунослик, яъни ономастик аспектда ўрганиш эса ҳам лингвистик, ҳам бадний-эстетик хулосалар чиқаришга имкон беради³.

Тахаллусларни танлаш ва тартиблаш баъзи тахаллусдош адибларни аниқлашга ёрдам беради. Бу, айниқса, 1920 йиллар ўзбек матбуоти саҳифаларидан 430 тахаллусни тўплаган Б.Қориев⁴ ҳамда Й.Исоқовларнинг⁵ мақолаларида ёрқин кўринади.

Тахаллус танлашда тахаллус эгасининг хоҳиши билан боғлиқ бўлган услубий маъно ётади. Бу жиҳатдан тахаллуслар бадний асар образлари номига ўхшаб кетади ва ёзувчи ижодида, айниқса, ҳажвий асарларда бадний воситалардан бири сифатида хизмат қилади. Шу сабабли адабиётшуносларнинг ёзувчи ёки шоир тахаллуси сирини, мотивини очишга ҳаракат қилишлари ана шу бадний воситаларнинг моҳиятини билишга қаратилган бўлади.

Наманган тарихий антропонимиясида ҳам тахаллуслар салмоқли ўрин тутаяди. Наманган адабий муҳитига доир тахаллусларни тўплашда ва тадқиқ этишда Исҳоқхон Ибрат,⁶ Пўлатхон Қаюмов,⁷ Алихон Халилбеков⁸ асарлари муҳим манбалардандир.

Тахаллусларнинг бир тури адабий тахаллуслардир. Адабий тахаллусларни давр нуқтаи назаридан тарихий ва замонавий турларга ажратиш мумкин. Тарихий адабий тахаллуслар ўтмишда ижод қилган шоир ва адибларнинг тахаллусларидир. Замонавий адабий тахаллуслар

¹ Бегматов Э. Ўзбек тили антропонимикаси. ИД. – Тошкент, 1965; Бегматов Э. Номлар ва одамлар. – Тошкент: Фан, 1966; Менажиев Я., Азаматов Х., Абдурахмонов Д., Бегматов Э. Исмнингизнинг маъноси нима? – Тошкент: Фан, 1968.

² Қораев Т., Воҳидов В. Тахаллуслар. – Тошкент: Фан, 1979.

³ Бегматов Э. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан, 2013.

⁴ Қориев Б. Адабий тахаллуслар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1967, 1-сон, 54–58-бетлар.

⁵ Исҳоқов Ё. Алишер Навоий ва Навоий тахаллусли шоирлар // Ўзбек тили ва адабиёти, 1968, 3-сон, 76–80-бетлар; Ўша муаллиф. Ўн бир Жомий // Ўзбек тили ва адабиёти, 1968, 3-сон, 42–45-бетлар.

⁶ Ибрат. Тарихи Фаргона. – Тошкент: Камалак, 1991.

⁷ Қаюмов П. Тазкирани Қайюмий. – Тошкент, 1998.

⁸ Халилбеков А. Наманган адабий муҳити. – Наманган, 2007.

якин ўтган йиллардаги ёки ҳозирги шоир ва адибларнинг тахаллусларидир. Тахаллусларнинг бу икки тури вазифаси, моҳияти нуктаи назаридан умумийлик касб этса-да, луғавий асоси, шакли, тарихий-этимологик манбаси жиҳатидан бирмунча ўзига хос фаркли хусусиятларга эга.

XVII–XX асрлар адабий муҳиtida Наманган шаҳри антропонимиясига мансуб куйидаги адабий тахаллуслар кузатилади: *Машираб*, *Қиёсий*, *Зокирий*, *Фазлий*, *Мажзуб*, *Нодим* каби. *Қиёсий* – XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX аср бошларидаги адабиётнинг таниқли вакилларида бири Эшон Муҳаммад Амин Хўжанинг тахаллусидир. *Зокирий* – XVIII аср ўрталарида Наманган шаҳрида туғилган, машхур шоир ва олим Зокирхўжа Муҳаммад Аминхўжа ўғлининг адабий тахаллусидир. Амир Умархон даврида Қўқонда мударрислик қилган, шайхулислом мартабасига ҳам кўтарилган. Зокирхўжа *Эшон Шайх ул-ислом Намангоний*, *Хожаси Калон* номлари билан машхур бўлган⁹. Тахаллусга “зикр айтувчи, ҳамд-сано айтувчи, ибодатга машғул бўлувчи”¹⁰ маъноларини англатувчи *зокир* сўзи луғавий асос бўлган. *Рожий Намангоний*, *Излат*, *Риндий* – “Тазкирани Қайюмий”да тилга олинган наманганлик истеъдодли шоирлардир. Мазкур манбада уларнинг исмлари берилмаган.

Ўзбек адабиётида *Рожий* тахаллуси кенг тарқалган. Манбаларда келтирилишича, бир неча Рожий тахаллусли шоирлар бўлган: Рожий – Идрисхўжа Махдум Бухорий Набирахўжа ўғли, Рожий – Муҳаммад Юсуф Махзум ибн Хўжамберди, Рожий Марғилоний – Хўжажон Хўжа Низомиддин Хўжа ўғли, Рожий – Сулаймонқул уста Суяркул ўғли каби¹¹. Бундай бир тахаллусли ижодкорлар тахаллусдошлар ҳисобланади.

Келтирилган далиллар “нимадандир кайтиш, нимагадир тегишлилик, боғлиқлик” мотивлари ўзбек тахаллуслари сирасида фаол бўлганлигидан далолат беради. *Излат* тахаллусига “куч, қудрат; шараф; киймат” маъноларини англатувчи *изз* сўзи луғавий асос бўлган¹². Тахаллуснинг танланиш мотивини шоирни ижодда шарафга эга бўлиш орзусида бўлганлиги билан изоҳлаш мумкин. *Риндий* тахаллусига эса *ринд* – “майпараст”¹³ сўзи луғавий асос бўлганлиги аниқ, ном шу асосдан *-ий* аффикси воситасида ясалган. Бизнингча, тахаллус тасаввуфий маъно-моҳиятта эга бўлиб, *май* мажозий бирлиги асосида ҳосил қилинган.

Шахснинг исми, асосан, битта бўлади. Тахаллус эса бирдан ортик бўлиши мумкин. Масалан, *Машираб*, *Маҳдий*, *Умам* – машхур наманганлик шоир Бобораҳим (Раҳимбобо) Валибобо ўғлининг тахаллусларидир. У халқ орасида *Шоҳ Машираб*, *Қаландар*, *Машираб*, *Девонаи Машираб*, *Эшони Шоҳ Машираб Намангоний* номлари билан ҳам шуҳрат қозонган¹⁴. Шоир

⁹ Ўша асар, 48-бет.

¹⁰ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1983, 644-бет.

¹¹ Қаранг. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 7-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004, 345–346-бетлар.

¹² Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 2-жилд, 17-бет.

¹³ Ўша луғат, 623-бет.

¹⁴ Ж а б о р А. *Машираб* асарлари учун луғат ва изоҳлар. – Наманган: Фаргона, 2010, 108-бет.

Машраб тахаллусини унга устози Офок Хожа қўйганлигини айтади: “Қуддиси сирруху Хожам отимни *Машираб* дедилар”. Машраб тахаллусининг луғавий асоси – *машираб* сўзи шакл ва маъно хусусиятига кўра омонин бўлиб, қуйидаги маъноларни англатади: 1) *табиат, хулқ, аъвор; ичимлик, май; ширатхона; 2) йўл-йўриқ; гоё, маслак, хислат; майл*¹⁵. Бизнингча, бу маънолар шоирнинг табиати, дунёкараши ва ижодий руҳиятининг рамзий ифодалари бўлиб, шоир маънавий дунёси хақида ёрқин тасаввурлар беради.

Мажзуб – XVIII асрнинг охирида туғилган ва XIX асрнинг 50-йиллари ўрталаригача яшаб ижод қилганлар тасаввуф шоир Мулла Абдулазиз Мулла Ҳасан Кўчак ўғлининг тахаллуси.

Баъзи ўзбек адиблари тахаллус сифатида фамилияларининг *-ов, -ев* қисмларини тушириб ҳам қўллашган. Бу анъана барча худудларда бўлгани каби, замонавий Наманган шаҳри адабий муҳитида ҳам кенг кузатилади: *Усмон Носир, Турғун Пўлат, Ҳабиб Саъдулла, Абдулла Жаббор, Жамолiddин Муслим, Аъзам Обид* каби.

Наманган шаҳри антропонимиясига хос тахаллусларни луғавий асосига кўра қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

1. Ижод билан боғлиқ сўзлар асос бўлган тахаллуслар: *Мажзуб* сўзи *хайратланган, жазаваланган, девона* маъноларини англатади; *Мухлис* – XVIII асрнинг 90-йилларида Наманган шаҳрининг Қоратут маҳалласи (хозирги Чорсу маҳалласи)да туғилган шоир ва воиз, нотик Мулла Ёрмуҳаммаднинг тахаллуси; *Нисорий* (Отахон Жалил) 1883 йили Наманган шаҳрининг Янгийўл маҳалласида туғилган; *Шўхий* (Абдувоҳид Аҳадов) 1916 йил 25 сентябрда Наманган шаҳрининг Хўжам қабри маҳалласида дунёга келган.

2. Турли белги-хусусиятларга асосланган тахаллуслар. Бундай тахаллуслар ижодкорга хос ижобий, хусусан, билимлилик, ақллилик ва зукколикни англатадиган сўзлардан ҳосил бўлган. *Беназир* сўзи асли форс-тожикча бўлиб, *тенгсиз, тенги йўқ* маъноларини англатади ҳамда ўзбек тилида қизлар исми сифатида ҳам учрайди. Зулфия номидаги Давлат мукофоти соҳибаси Гулчехра Зокирова шеърятда тенгсиз, тенги йўқ бўлиш орзусида *Беназир* тахаллусини танлаган.

3. Ижодкорнинг руҳий аҳволига, руҳий ҳолатига асосланган тахаллуслар. Бундай тахаллуслар ғам, ғусса, дард, армон ва бошқа мавҳум тушунчаларни англатадиган сўзлардан ҳосил бўлганлиги билан характерланади; масалан: *Догий* (Йўлдош Отақўзи ўғли), *Фигоний* (Довудхон Аббосов), *Ҳаёла* (Руқия Ғозиева) каби.

4. Ижтимоий келиб чиқиши ва касби, лавозим мотивацияси асосида юзага келган тахаллуслар. *Увоний* (Валихон Тўра ўғли) она томондан Нодим Намангонийга набира бўлган. Жомий маҳалласида яшаган; *Умар, Малҳамий* – аптекачи шоир Умархон Аҳмаджоновнинг тахаллуси. У ўз касбига нисбат бериб, шундай тахаллус танлаган.

5. Тахаллус-нисбалар. Нисбалар шахснинг туғилган ёки яшаган жойига нисбатан юзага келади. Илмий адабиётларда изоҳланишича, нисбалар бир ижодкорни бошқасидан фарқлаш учун қўлланган қўшимча антропонимик бирликдир. Нисбалар ижодкорлар ва диний алломалар

¹⁵ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 2-жилд, 266-бет.

номларида кузатилади¹⁶. Наманган шаҳрига нисбат берилган айрим нисбаларни таҳаллуслар билан бирга қўлланиши кузатилади. Биз бундай номларни моҳиятига кўра, “таҳаллус-нисбалар” деб атадик. *Нодим Намангоний* – эл орасида Эшон Бобохон номи билан машҳур бўлган шоир Сулаймонхон тўра Улуғхон тўра ўғлининг (1844–1910) таҳаллус-нисбаси. Алихон Халилбеков талкинчи, *Нодим* сўзи “пушаймон килувчи”, “афсусланувчи” маъноларини билдиради¹⁷. *Фазлий Намангоний* – Наманган шаҳрида туғилган шоир, адабиётшунос, тарихнавис, Мажмуаи шоирон” тазкирасини тузган Мавлоно Абдулкаримнинг таҳаллуsidир. Демак, таҳаллус-нисбалар маълум шахснинг таҳаллуси ва нисбасидан таркиб топган.

6. Исм-таҳаллус. Айрим анъаналарга кўра фамилия ёки исмга *-ий* қўшимчасини қўшиш асосида ҳосил қилинган таҳаллуслар ҳам кузатилади: *Дадахон Нурий* (Нуриддинов Дадахон Эгамбердиевич), *Фаффорий* (Абдукаххор Фаффорий), *Ҳамид Нурий*, *Лутфулло Олимий* каби.

Таҳлиллардан кўринадики, таҳаллусларнинг ономастик таҳлили ҳам лисоний, ҳам бадний-эстетик хулосалар беради, таҳаллус сохиблари ҳақидаги билимлар сирасини бойитади.

РЕЗЮМЕ. Мақолада наманганлик шоир ва ёзувчилар таҳаллусларининг лексик-семантик, номинацион-мотивацион таҳлили ва таснифи берилган.

РЕЗЮМЕ. В статье освещаются лексико-семантические, номинационно-мотивационные особенности и классификация псевдонимов узбекских писателей и поэтов Намангана.

RESUME. In this article, analyze and classification of lexical-semantic, nomination and motivation of pseudonyms of the poets and writers from Namangan.

Таянч сўз ва иборалар: антропонимик бирлик, таҳаллус, луғавий асос, тарихий таҳаллус, замонавий таҳаллус, исм-таҳаллус, таҳаллус-нисбалар.

Ключевые слова ва выражения: антропонимические единицы, псевдоним, лексическая основа, исторический псевдоним, современный псевдоним, имя-псевдоним, псевдоним-нисба.

Key words and word expressions: anthropometric unit, pseudonym, lexical basis, historical pseudonym, modern pseudonym, name pseudonyms, pen name.

Хуринисо УСМОНОВА

СИНТАГМАТИК МАЪНО ВА УНИНГ ИФОДАЛАНИШ ЙЎЛЛАРИ

Объектив олам ҳақидаги маълум тасаввурларимиз товушлар кетма-кетлиги асосида ташкил топган моддий воситалар ёрдамида юзага чиқади. Бу жараёнда товушлар кетма-кетлиги, тил бирликларининг бир чизикда жойлашуви билан маънонинг даражали (иерархик), «тобелилик дарахти» тарзида тузилиши ўртасида номувофиклик мавжуд бўлади. Шунинг учун ҳам А.Мартине бу ҳақда тилимизнинг вокалик табиати чизикли бўлмаган

¹⁶ Хусанов Н. Ўзбек антропонимлари тарихи. – Тошкент: Navro'z, 2014, 96-бет.

¹⁷ Қаранг. Халилбеков А. Нодим Намангоний. – Наманган, 2004, 5-бет.

тажрибаларимизни чизикли тасвирини талаб этади, деган эди¹. Бунга мисол қилиб бош оғрик ҳолати билан унинг нутқий ифодаси ўртасидаги муносабатни келтиради. Дарҳақиқат, инсоннинг бош оғриши ҳолатида ҳеч қандай чизиклилик йўқ. Лекин бу ҳолатни маълум бир тилда ифодалаш учун чизикли структурадан фойдаланилади. Бу ҳолатни врачга тушунтириш учун бо-шим оғ-ри-ти тарзида кетма-кет келган лисоний воситалардан фойдаланамиз. Нутқий фаолият сегментлашни талаб этади. Сегментлаш эса қатта бутунликларни кичик элементларга кетма-кетлик асосида мураккабдан оддийга қараб бўлишни тақозо этади.

Айрим муаллифларнинг фикрига кўра, нутқ парчасида алоҳида синтактик маънонинг мавжуд бўлиши сўз шакллариининг занжирсимон (чизикли) тартибидан улар маъносининг “дарахтсимон” тузилишига ўтисни тақозо этади. Аввало, синтактик маъно сўзларнинг функционал маъноси билан лексик маъносини ўзида мужассам этади. Масалан, *бузун* сўзининг синтактик маъноси унинг *бу кун* лексик маъноси билан кўшилиб кетган. Сўзнинг референт маъноси билан синтактик функцияси ўртасида мутаносиблик мавжуд. Кўп ҳолларда сўзнинг функционал маъноси билан референт маъноси ўртасида номутаносиблик бўлиши мумкин. Бундай ҳолат, айниқса, функционал транспозиция ходисаси рўй берганда кўпроқ кузатилади.

Юқорида таъкидланганидек, нутқ занжирини фонетик сегментларга ажратиш билан маъноли қисмларга ажратиш ўртасида фарқланиш мавжуд. Улар ўртасида кўпинча номутаносиблик вужудга келади. Ана шундай номутаносиблик эътиборга олинган ҳолда ушбу ҳолат тилшуносликда ҳам алоҳида-алоҳида атамалар билан фарқланади. Функционал маъно ва синтактик функция бир-бирига қарама-қарши кўйилади.

“Функционал маъно” деганда ҳам мазмуний яхлитлик назарда тутилади. У сўзнинг лексик маъносини ва нутқ занжиринидаги вазифавий маъноларини ўз ичига олади. Функционал маъно ўз ичига бир неча референт маъноларни бирлаштириши мумкин. Масалан, *кеча кечкурун* бирикмаси бутун жумла таркибида қачон? сўроғига жавоб бўлиб, битта функционал маънони ифода этади, кесим функцияси учун хосланган феъл предикатнинг **темпорал** валентлигини тўлдирувчи, уни юзага чиқарувчи синтактик бирлик саналади.

Ҳар қандай синтактик шакл синтактик бирликларнинг шаклий бутунлигини ифодалайди. Синтактик шакл, ўз навбатида, морфологик шакллардан ташкил топади. Демак, синтактик шаклни ҳосил қилувчи моддий воситалар морфологик шакллардир. Синтактик шакл билан морфологик шакл бир-бирига нисбатланувчи, бир-бирини тақозо этувчи тушунчалар бўлса ҳам, улар ўзаро маълум жиҳатлари билан фарқ қилади. Энг аввало, бу икки тушунча сатҳ бўйича бир-биридан фарқ қилади. Морфологик шакл тилнинг морфологик сатҳига алоқадор бўлса, синтактик шакл синтактик сатҳ бирлигидир. Демак, морфологик шакл синтактик шакл учун моддий асос вазифасини бажаради, яъни синтактик шакл морфологик шаклдан ташкил топади.

¹ Общее языкознание. Внутренняя структура языка. – М.: Наука, 1972. С. 277.

Синтактик шакл билан морфологик шакл миқдор жиҳатдан кўпинча бир-бирига тенг келмайди. Синтактик шакл бир морфологик шаклдан ташкил топиши мумкин бўлганидек, бир неча морфологик шакллардан ҳам ташкил топиши мумкин. Синтактик шакл битта морфологик шаклдан ташкил топганда бу икки шакл ўртасида миқдорий мувофиқлик мавжуд бўлади. Маълум синтактик шакл бир неча морфологик шакллардан ташкил топса, бу вақтда синтактик шакл билан морфологик шакл ўртасида номувофиқлик вужудга келади. Масалан, **Шамолдан тез учган поезд** бирикмаси синтактик шакл нуктаи назаридан икки қисмдан – аниқловчи ва аниқланмиш муносабатидан ташкил топган бўлса, морфологик жиҳатдан тўрт қисмдан иборатдир. Олдинги учта морфологик шакл ўзаро бириқиб, **поезд** сўзи учун битта синтактик вазифада келади. Шунинг учун шу бирикма доирасида бу учта морфологик шакл битта синтактик шакл вазифасида келади. Морфологик шаклларни вужудга келтирувчи грамматик воситалар синтактик шакл учун нофункционал саналади. Уларнинг функцияси фақат синтактик шаклнинг ички аъзолари учун дахлдор бўлади. Масалан, **Муродалининг ҳовлисида қад кўтарган ўрик бутун қишлоқда мавжуд бўлган дарахтларнинг энг каттаси эди.**

Берилган гапдаги **Муродалининг ҳовлисида қад кўтарган ўрик** бирикмаси икки қисмдан – **Муродалининг ҳовлисида қад кўтарган** аниқловчиси ҳамда **ўрик** аниқланмишидан ташкил топган, морфологик жиҳатдан эса бир неча қисмдан, яъни учта морфологик шаклдан иборат. Ана шунга мувофиқ, бундай грамматик кўрсаткичга эга бўлган сўз шакллари, яъни морфологик шакллар, синтактик шаклнинг ички аъзолари сифатида, уни шакллантириш учун хизмат қилади.

Гапнинг синтактик тузилишида синтагматик муносабатгина эмас, балки шу гапнинг грамматик ва мазмуний маркази саналувчи феълларнинг лексик маъноси ҳам катта аҳамиятга эга бўлади. Шунинг учун гапни ташкил этган аъзолар ўртасидаги синтактик алоқа қанчалик мазмуний бўлса, шу гап таркибидаги феълнинг лексик маъноси ҳам шунчалик синтактикдир. Ана шуни эътиборга олган ҳолда, феълнинг мазмуний таъкиди ҳам унинг синтактик алоқасига таянган ҳолда олиб борилди. Кейинги йилларда гапнинг синтактик таҳлили мазмуний томонни кўпроқ эътиборга оладиган бўлди.

Синтактик алоқаларнинг мазмуний мундарижасини структур методлар асосида ўрганиш синтактик бирликларнинг мазмуний ва шаклий тузилиши ўртасидаги асимметрик муносабатни ёритишга маълум даражада тўсқинлик қилди. Лисоний бирликларни структур метод асосида ўрганишда, асосан, синтактик бирликларнинг шаклий томонига жиддий эътибор берилди. Шаклий томонига таянган ҳолда синтактик бирликларни моделлаштириш асосий мақсадга айланди.

Кейинчалик синтактик бирликларда омонимия ва синонимиянинг мавжудлигига эътибор қаратилиши, бир синтактик вазиятнинг бир неча синтактик қурилмалар ёрдамида ифодалаш мумкинлигига ишонч ҳосил қилиниши туфайли синтактик бирликларнинг шакл ва мазмуни ўртасидаги муносабатни ёритиш эҳтиёжи пайдо бўлди.

Синтактик бирликларнинг шакл ва мазмуни ўртасидаги муносабатни чуқур ўрганиш натижасида Е.Курилович синтактик шаклларнинг икки хил функцияси: бирламчи ва иккиламчи функцияси

мавжуд деган фикрга келди². Унинг бундай фикрга келишига синтактик бирликларни шакл ва мазмуни ўртасидаги асимметрик муносабатга эътибор қаратгани сабаб бўлди.

Аввало, синтактик белги деганда, у гап таркибида иштирок этган лексемаларнинг конкрет грамматик шакллари эътиборга олади. Лекин асимметрия функционал индикаторларнигина эмас, балки синтактик маънони ифодаловчи конкрет шаклдан холи бўлган синтактик позицияни ҳам ўз ичига олади. Биринчи ҳолда нутқ жараёнида иштирок этувчи конкрет сўз шакллари турли маънолари ҳақида фикр юритилса, иккинчи ҳолда синтактик позицияларнинг полифункционаллиги ҳақида гап кетади. Хусусан, эга позициясида фақат ҳаракат субъектигина эмас, балки объектив вокелик, нутқ вазиятининг бошқа иштирокчилари – объект ёки бошқа иштирокчиларнинг номлари ҳам келиши мумкин.

Кўринадики, Е.Курилович концепциясига мувофиқ, нуткий вазият иштирокчиларидан субъект, субъектнинг ҳам **агенси** тури эга позицияси учун кўпроқ хосланган бўлади. Лекин эга позицияси фақат агенси билангина чекланмайди ва агенси доимо эга позициясида келиши шарт эмас. Демак, субъект-агенсининг эга позициясида келиши унинг бирламчи функцияси бўлса, қолган позицияларда келиши унинг иккиламчи функциясидир.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада тил бирликлари ўртасидаги синтагматик муносабат, бундай муносабатни ифодаловчи воситаларнинг лисоний хусусиятлари таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ. В данной статье проанализированы синтагматические связи языковых единиц и языковые особенности средств, выражающих такие связи.

RESUME. This article analyzes the syntagmatic relationships between language units, the linguistic features of the means that express such relationships.

Таянч сўз ва иборалар: синтагматик маъно, даражали муносабат, нуткий фаолият, функционал маъно, референт маъно, синтактик шакл, морфологик шакл.

Ключевые слова и выражения: синтагматическое значение, градуономическая связь, речевая деятельность, функциональное значение, референтное значение, синтаксическая форма, морфологическая форма.

Key words and word expressions: syntagmatic meaning, hierarchical relationship, speech activity, functional meaning, reference value, syntactic form, morphological form.

Икромжон МИРЗААЛИЕВ

ЎЗБЕК ТИЛИДА МИЛЛИЙ МАДАНИЙ КОННОТАЦИЯНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

Ўзбек тилшунослигида шу кунга қадар тил бирликлари орқали коннотатив маънонинг ифодаланиши масаласига доир қатор тадқиқотлар

² Курилович Е. Проблема классификации падежей. В его кн. Очерки по лингвистике. – М.: Наука, 1962. С. 182; Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая // В его кн. Очерки по лингвистике. – М., 1962. С. 59.

олиб борилган¹. Аммо маданий коннотация алоҳида тил ҳодисаси сифатида тадқиқ этилмаган. Ўзбек тилида маданий коннотацияни ифодаловчи лингвомаданий бирликларни аниқлаш, уларнинг коннотатив маънони ҳосил қилишдаги ўрнини белгилаш долзарб муаммолардан биридир.

Маълумки, тилшуносликда маданий коннотациянинг турлича талқини кузатилади. Н.Г.Комлев маданий коннотацияни белгилашда асосий эътиборини коннотатив маъно ифодаловчи бирликларнинг миллий-маданий семасига қаратган². В.Н.Телия эса маданий коннотацияни денотатив маъно ёки образли мотивлашган, маънонинг квазиденотатив аспекти сифатида аниқлашни тавсия этади. Унинг фикрича, маданий коннотацияда тил белгисида маданиятнинг акс этиши масаласи лингвокультурология учун таянч тушунча ҳисобланади³.

Дарҳақиқат, маданий коннотацияларда миллий онг, миллий тафаккур ва дунёқараш ўз ифодасини топади. Бундай бирликлар тил эгаларининг миллий-маданий қарашларини, воқеликка муносабатини ҳам акс эттиради. Масалан, ўзбек тилида маданий коннотация ҳисобланган *дўпписини осмонга отмоқ* ибораси коннотатив маъно ифодалаш билан бирга, миллий-маданий кадриятлар (ўзбек халқининг дўппи кийиш маданияти, хурсандчилиги вақтида дўпписини олиб осмонга отиши кабилар) билан алоқадор бирлик ҳисобланади. Ёки «*Етти ўлаб, бир кес*» мақоли маданий коннотация сифатида миллатга хос ақл билан иш тутиш, бир иш қилишдан аввал мушоҳада қилиш, иш юритишда шошқалоқлик қилмаслик каби хислатларни акс эттириши билан бирга, фикрни таъсирчан-ҳиссий тарзда ифодалашга хизмат қилади.

Англашиладики, тил бирлигига хос миллий-маданий компонент ҳамда коннотативлик белгиси маданий коннотациянинг муҳим томонлари ҳисобланади. Айрим тилшунослар сўзнинг маданий компоненти турлича бўлиши мумкинлиги ҳақида фикр юритишади. Ю.Бельчиковнинг фикрича, маданий компонент интеллектуал, экспрессив-эмоционал мазмунга, рационал ва ҳиссий баҳога эга бўлиши мумкин. Маданий компонентга хос бу жиҳат “вазият билан алоқадор” контекстларда, бирор-бир сўзнинг тўғридан-тўғри шарҳида, яъни нутқий қўлланишида намоён бўлади. Бу хусусият кўпроқ ва, энг аввало, маданий компоненти интеллектуал моҳиятга эга ижтимоий-сиёсий ва фалсафий соҳалардаги сўзларда тарқалган⁴.

¹ Мамадалиева М. Ўзбек тилида номинатив бирликларнинг коннотатив аспекти. НДА. – Тошкент, 1997; Мамаражабова З. Ўзбек тилида сифатларнинг коннотатив маънолари. НД. – Тошкент, 2004; Аҳмедова Н. Ўзбек тилида мурожат бирликларининг семантик-коннотатив тадқиқи. НДА. – Тошкент, 2008; Ҳайдаров А. Коннотатив маънонинг фонетик воситаларда ифодаланиши. НДА. – Тошкент, 2009; Максумова С. Э.Воҳидов асарларида коннотативликнинг ифодаланиши. НД. – Тошкент, 2012.

² Комлев Н. Г. О культурном компоненте лексического значения слова // Вестник МГУ. Серия. филол. наук. № 5. – М., 1966. С. 43–50.

³ Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М., 1996. С. 214.

⁴ Бельчиков Ю. А. О культурном коннотативном компоненте лексики / Язык: система и функционирование. – М., 1988. С. 30–35.

Дархақиқат, сўз маъносининг маданий компоненти ҳар бир сўзда турлича бўлиши мумкин. Бу ҳолат сўзнинг қандай миллий-маданий моҳиятга эга нарса-предмет, воқеа-ҳодиса кабиларни номлаб келаётгани билан алоқадор. Масалан, ўзбек тилидаги *дўппи* сўзининг маданийлик компонентида интеллектуал, экспрессив-эмоционал, ҳиссий баҳолар кузатилмайдди. Шу боис бу сўз маданий коннотацияни ҳосил қилмайдди. Аммо *дўпписи бошига тор келмоқ* иборасида экспрессив-эмоционал, ҳиссий салбий баҳо ажралиб туради. Ёки «*Бир болага етти маҳалла ота-она*» мақолида ҳам экспрессив-эмоционал, ҳиссий баҳони сезиш мумкин. Аммо миллий-маданий бирлик ҳисобланган *маҳалла* сўзи коннотатив маъно ифодаламайди. Бу жиҳатдан ёндашилганда, миллий-маданий бирликларда маънонинг маданийлик компоненти турлича бўлиши ҳақида гапиришга асос мавжуд. Англашиладики, ҳар қандай миллий-маданий бирлик коннотацияни ифодалайвермаганидек, коннотатив маънони ифодаловчи ҳар бир тил бирлиги миллий-маданий бирлик бўлавермайди.

Ҳар бир тилда маданий коннотация миллий-маданийлик белгиси ҳамда коннотатив маънога эга бўлган махсус бирликлар тизимидан иборат. Тилшуносликда маданий коннотацияни ифодаловчи воситаларни белгилашда турлича қарашлар шаклланган. Р.Бавдиневнинг ҳулосасига кўра, тилда маданий коннотация тил соҳиблари томонидан белгиланган концептлар, стереотиплар, эталонлар, символлар, фреймлар, мифология кабилар кўринишида акс этади⁵. Ф.Усмонов ўзбек тилидаги “лингвомаданиятшуносликни қизиқтирувчи бирликлар сирасига кирувчи маданий эталонлашган, турғунлашган, образли-метафорик бирликлар (афсона, прецедент номлар, мақол, матал, ибора), метафора ва ўхшатишларнинг миллий-маданий, ахлоқий коннотацияни акс эттириши” хусусида фикр юритади. Унинг фикрича, бундай бирликларга турғунлик хос бўлиб, бир неча авлодлар ҳаёти давомида сайқалланиб, далилланиб, қуйма «ёмби»га айланган маданий ахборот ифодачиларидир⁶.

Дархақиқат, маданий коннотацияни ифодаловчи бирликлар алоҳида тизимни ҳосил қилади. Бу тизим асосан ёпиқ тизим бўлиб, турли тилларда бир-биридан фарқ қилади ва тил эгалари лисоний хотирасидан ўрин олган ўзига хос миллий-маданий бирликларни камраб олади. Аммо нутқ жараёнида миллий-маданий ёки бу белгига эга бўлмаган бирликка коннотатив маъно юкланиши натижасида ҳам у коннотация ифодаловчисига айланган ҳолатлар кузатилади. Бу жиҳатдан маданий коннотацияни ифодаловчи бирликларни 2 гуруҳга ажратиш мумкин бўлади: 1) тилда тайёр ҳолда учрайдиган маданий коннотациялар; 2) нутқ жараёнида коннотатив маъно юклатилган маданий коннотациялар. Шу маънода Ф.Усмонов қайд этган “турғунлик”, “қуйма «ёмби»га айланганлик” фақат тилдаги маданий коннотацияларга хос белгидир. Нутқий маданий коннотациялар эса турғунликдан холи, улар муайян нутқ вазиятидагина коннотатив маънони ифодалашга хизмат қилади. Масалан, *қўзи* сўзи болага нисбатан эркалатиш маъносида қўлланганда коннотатив маънони ифодалайди. Шу билан бирга, бундай қўлланишнинг айнан ўзбек

⁵ Бавдинев Р. Р. Культурная коннотация и паремические единицы. // Вестник КазНУ. Филологическая серия. №8. 2005. С. 177.

⁶ Усмонов Ф. Илмий хабарнома, 2018. № 2. – Андижон: АДУ, 95-бет.

сўзлашув нуткига оидлиги унинг миллий характерда эканлигидан далолат беради. Рус халқи эса болага нисбатан *заяц* (*зайчик, зайченок* шаклларида) сўзини ишлатса, немис халқи болани *Maus, Mäuschen* (сичкон) сўзлари билан эркалайди. Бу ҳолат нутқ жараёнида айрим бирликларга коннотатив маъно юкланиши натижасида уларнинг маданий коннотатив бирликка айланишини кўрсатади.

Ўзбеклар нуткида, барча тилларда кузатилгани каби, маданий коннотацияни ифодаловчи фразеологизмлар кенг қўлланилади. Нутқ жараёнида бундай бирликлар орқали қуйидаги коннотатив маънолар юзага чиқади: 1) воқеа-ходисани бўрттириб кўрсатиш: *чумолдан фил ясамоқ*; 2) ҳаракат даражасининг кучли эканлигини ифодалаш: *бардош бермоқ, зўр келмоқ*; 3) кишилар ўртасидаги салбий муносабатни бўрттириш: *ит ва мушук бўлиб яшамоқ*; 4) кишиларда кузатиладиган салбий ёки ижобий характер-хусусиятларни образли ифода этиш: *қора кўнгилли, юмишқоқ супурғи* ва бошқалар. Ўзбек тилида ушбу фразеологик бирликлар коннотатив маънони ифодалаш билан бирга, маданий ахборот ҳам ташиydi. Бошқача айтганда, тил эгаларининг миллий-маданий қарашлари, тасаввурларини ҳам акс эттиришга хизмат қилади.

Хуллас, маданий коннотация миллий-маданий хусусиятга эга бирликлар орқали коннотациянинг ифодаланиши ходисасидир. Коннотация экспрессив-эмоционал, стилистик, баҳо ифодаловчи компонентлардан иборат бўлса, маданий коннотацияда бу таркибга маданий компонент ҳам қўшилади.

РЕЗЮМЕ. Мақолада маданий коннотациянинг ўзбек тилида ифодаланиши масаласи таҳлил этилди. Маданий коннотациянинг тилда тайёр ҳолда учрайдиган ва нутқ жараёнида ҳосил бўладиган кўринишлари фарқланиши илмий жиҳатдан асосланди.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассмотрена проблема выражения культурной коннотации в узбекском языке. С научной точки зрения обоснована необходимость разграничения готовых в языке коннотаций и коннотаций, образуемых в процессе речи.

RESUME. This article reveals the issue of expression of cultural connotations in the Uzbek language. The differences in the forms of cultural connotation that occur in the language in the ready state and are formed in the process of speech are scientifically based.

Таянч сўз ва иборалар: маданий коннотация, экспрессив-эмоционаллик, миллий-маданий бирликлар, маданий сема, услубий бўёқ, баҳо муносабати, фразеологизмлар.

Ключевые слова и выражения: культурная коннотация, экспрессивная эмоциональность, национально-культурные единицы, культурная сема, стилистическая окраска, оценочное отношение, фразеологизмы.

Key words and word expressions: cultural connotation, expressive-emotional, national-cultural unity, cultural semantics, stylistic color, evaluation, phraseology.

Феруза МУСАЕВА

ЎЗБЕК ШЕВАЛАРИДА МИЛЛИЙ РЕАЛИЯЛАР

Лингвомаданиятшунослик ва лингвомамлакатшунослик каби соҳаларнинг энг асосий ўрганиш объектларидан бири маданият ва

мамлакатга хос бўлган миллий реалиялардир. Реалия (realise; realia – «моддий», «хақиқий») – бу маълум бир маданиятга мансуб халқнинг маиший турмуши (*тандир, рапида, кигиз*), маънавий қарашлари (*мадраса, сўфи, ҳалол, ориф, закот*), тарихи (*жадидчилик, ҳудайчи, ясовул*), анъаналари, урф-одатлари, санъати (*шошмақом, мавриги, хамсачилик*) билан боғлиқ бўлган реал фактлар. Реалиялар миллий ва тарихий колорит ифодачиси бўлганлиги боис бошқа тилларда аниқ муқобилларга эга эмас, шунинг учун уларни бошқа тилларга таржима қилиш таржимондан алоҳида ёндашув ва маҳоратни талаб этади.

Реалиялар, одатда, фақат шу халқ ва элат моддий маданияти, ўтмишига оид номлар, миллий қаҳрамон ва мифологик мавжудотлар номи бўлиши мумкин. О.Ахманованинг лугатига кўра, реалиялар – бу: 1. Мумтоз грамматикада ташқи лингвистика томонидан ўрганиладиган турли-туман омиллар. 2. Моддий маданият буюмлари¹. Уларга мамлакатнинг давлат тузилиши, халқнинг тарихи ва маданиятига оид бирликлар, шу тилда сўзловчиларнинг лисоний алоқалари кабиларни киритиш мумкин. Г.Д. Томахин фикрича реалиялар “фақат маълум миллат ва халқлар моддий маданияти, тарихий фактлар, давлат институтларига мансуб номлар, миллий ва фольклор қаҳрамонлари, мифологик мавжудотлардир”².

Шевалардаги миллий реалияларни умуммиллий ва диалектал реалияларга ажратиш мумкин. Умуммиллий реалияларга шева жамоалари маданияти ва тили учун муштарак, аммо бошқа тилларда учрамайдиган реалияларни киритишимиз мумкин. Бундай миллий реалиялар ифода жиҳатидан ўзаро фарқланиши мумкин. Масалан, *азани ечиши* маросими барча шева жамоалари учун муштараклик касб этса-да, улар турлича номларга эга: *азабурон* (Қашк), *башагарти* (Икон). Бу реалиялар умуммиллий реалиялардир, чунки ҳамма шева жамоаларида бор. *Гаврапўи* (Қашк) – *бешигуртик* (Икон) кабиларни ҳам умуммиллий реалиялар сифатида талкин қилиш мумкин, чунки бешик, бешик ёпинчиғи ўзбек тилининг турли шеваларида мулоқот қилувчи барча лисоний жамоаларда. *Қизкўрди*, *келинсалом*, *чиллагузарон* каби маросимларни ҳам умуммиллий реалиялар қаторига қўшамиз. Моддий маданият предметларини ифодаловчи *чакич*, *дуки* (Икон), *тикач* (Хор.), *нонпар* кабилар ҳам умуммиллий реалиялар, чунки нон пиширишда ноннинг устига безак берадиган уй-рўзгор буюми турли номда бўлса-да, ҳамма шеваларимизда бор.

Фақат маълум шева жамоаси учун хос ва бошқа шеваларда учрамайдиган диалектал реалиялар сифатида Икон маданиятига хос *kuvoŋa:lati* (куёвталлади) тўй маросимни келтириш мумкин. Бу маросим нафақат ён-атрофдаги қишлоқларда, балки Ўзбекистондаги бирон қишлоқда учрамади ва қайд этилмади. Тўй маросими номи *kuvoŋ* ва *ta:ladi* (таллади) сўзлари бирикувидан ҳосил бўлган. Урф-одатга кўра, келин куёв хонадонига туширилгандан сўнг, келин томондан бўлган барча аёллар

¹ Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. 4-е изд. – М.: Ком Книга, 2007. С. 381.

² Лютавина Е. А. Реалии как лингвистическое явление // Молодой ученый, 2015. № 14. С. 488–490. – URL <https://moluch.ru/archive/94/21235/> (Мурожат санаси: 14.01.2019).

куёв хонадонида меҳмон бўлади. Меҳмондорчиликдан сўнг куёвталари маросими бўлиб ўтади. Куёвнинг жўралари – ўртоқлари куёвни беркитишади. Келин томонидан ўн иккита янга куёвни кидиришади. Топгандан сўнг янгиларнинг вазифаси куёвнинг эски кийимларини ечиб, янги – куёвлик либосларини кийдириш бўлади. Куёвталари маросимининг моҳияти мана шунда кўринади. Янгилар кийимни ечишга уринади, куёв ва унинг дўстлари уни доирага олиб, янгиларни йўлатмайди ва химоя қилади. Ҳақиқий жанг бошланади. Келин ва куёвнинг барча қариндошлари кизикарли томоша гувоҳи бўлишади. Куёв охир-оқибат янгилар томонидан куёвни талашда жонбозлик кўрсатган барча ўн иккита янга маросимдан сўнг муносиб тақдирланади. Ҳар бир янги бир патнис ширинлик, чой ва хоказолардан иборат тухфа олади. Ўн иккита янга учун алоҳида совға – бу пиширилган гўшт. Куёвнинг онаси янгилар учун алоҳида қўй сўйдириб, гўштини пиширади. Битта қўйнинг гўшти ўн икки қисмга бўлиниб, тарқатилади.

Фақат маълум шева жамоаси учун хос ва бошқа диалектал жамоа маданиятида учрамайдиган диалектал реалиялардан бири бухоролик аёллар ўтказадиган *саллакийди* маросимидир. Бу маросим этнограф олимларнинг эътирофига, зардуштийликдан қолган маросимлардан биридир. Унинг моҳияти шундаки, турмушга чиққан аёл шу маросимни ўтказгандан сўнг, аёллик мақомига эришади.

Юкоридаги мисоллардан хулоса қилиш мумкинки, диалектал реалиялар асосан маросим ва урф-одатлар билан боғлиқ. Аммо турмуш тарзи билан боғлиқ диалектал реалиялар ҳам мавжуд. Масалан, Иқон шеvasида учрайдиган *товшиқ*, *ўлчак* реалиялари иқонликларнинг турмуш тарзи билан боғлиқ. Товшиқ – ўзига хос бартер, сигирдан соғиладиган сутни навбатма-навбат олиш. Яқин қўшнилари ҳар кун соғиладиган сутга ҳар кун ишлов бериб, ҳар кун вақтини шунга сарфламаслик учун навбатма-навбат бир-бирига бир хил миқдордаги сутни беришган. Сут челақларда махсус асбоб – *ўлчак* орқали ўлчанган. *Ўлчак* – дарахт новдасидан тайёрланган ўлчаш асбоби. Новдадаги бутқоқ ўринлари ўлчов бирлиги бўлган. Қўшнилари ўлчакни сут солинган челақка тикка жойлаштириб, сут сатҳи ўлчакнинг қайси қисмига тўғри келаётганлигини эслаб қолишган ва шу миқдорда сутни эртасига қайтаришган. *Товшиқ* диалектал реалияси асосида товшиқ олишмоқ диалектал ибораси ҳам шаклланган. *Товшиқ олишмоқ* олди-берди қилмоқ, яқин мулоқотда бўлмоқ маъносини ифодалаган. Сен билан товшиқ олишиб юрганмидим дегани иқонликлар нутқида сен билан муомала қилганмидим деган маънони англатади.

Тилшунослиқда миллий реалияларнинг турлича таснифлари амалга оширилган. Мавжуд таснифларга асосланиб, ўзбек шеваларидаги умуммиллий ва диалектал реалияларнинг қуйидаги мавзуй гуруҳларини кўрсатиш мумкин.

1) майший турмуш билан боғлиқ реалиялар: *енгсак* – *енгча* – *ленча* – *енглик*; *ҳапран* (Дехқонобод) – бўялган жунлардан тайёрланган нақшли кигиз; *дамкач* (Хор) – қозон қопқоғини ўраб, палов дамлайдиган дастурхон, палайиш (Хор) – қапқирсимон човли, *чуклик* (Хор) – сумак, *болғиштак* (Чоршанби) – учи икки нарсасига боғланган қўш ип орасига чўп, лагта ё бошқа нарса қўйиб чақалоқ ётишига мослаб қилинган беланчак.

2) маросимлар ва улар билан боғлиқ нарсалар: *чанки*, *бешиккертти*, *уйқурма*, *камтирўлди*, *бешиксолди*, *хайрият* – (Чирокчи) қазо кунда мотам маросимига йиғилганларга бериладиган маблағ, *хайрхудоий* (Қарши), *кийимбичар* (Уйшун) – никоҳ ва суннат тўйи олдидан хонадонда ўтказиладиган маросим; *гулхивич* (Қарши) суннат тўйида тенгдош йиғитларнинг тол хивичига гул ё бошқа нарса ўраб ясаб, эвазига пул олиш учун тўй эгасига бериладиган гулдаста.

3) таомлар: *гўмма*, *тухумбарак*, *гилминди* – *учпишар* – *чалтак*, *биқтирма* (Сурхондарёда гўштни узок вақт, паст оловда қайнатиб тайёрланадиган шўрва), *чўпчима* (Жиззахда қовурилган гўшт), *қурдик*, *қулчатой*, *буламиқ* – *атала*, *гилагай* – янги туккан сигир сутидан тайёрланадиган таом; *сурвос* (Муборак) – сутни катикка аралаштириб тайёрланадиган егулик.

4) кийим ва унинг қисмлари: *папаг*, *чел*, *чуғурма*, *гуппи*, *танирпўши* (Бух.) – нон ёпишда кийиладиган уст кийим, *лачак*, *каллапўши* – енгил бош кийими, *капач* (Наймансарой) – ёши улуг аёлларнинг бош кийими, *иткўйлак* (Тўкбой) – чакалоқнинг биринчи кийими, *бабай* (Чирокчи) – болалар кийими.

5) миллий ўйинлар: *ҳаттак* (Чирокчи) – бешта ёки учта майда тош билан ўйналадиган болалар ўйини; *ажиди* (Тошқўрғон) – белгиланган чизик устига ост-уст қилиб терилган сокка билан маълум масофадан уриб йикитиш ва маррадан чиқариш ўйини; *аккон* (Камолон) – чиллак ўйини; *буқур* (Чирокчи) – маълум масофадаги белгидан чуқурга ёнғоқ ташлаб, чуқурчага тушган тошнинг жуфт ёки тоқлигига кўра ғолиб аниқланадиган болалар ўйини.

6) меҳнат қуроллари: *пишак* – ип ўрайдиган камиш, *кашкарт* – кичик пичоксимон ўроқ, *қирғи* – камиш ўрадиган ўроқ, *карсан* – ёғоч тоғора, *супрунч* – ун сидириладиган латта, *жуңтароқ* – жунни титиш учун ёғоч ёки металдан қилинган тароқ; *кажгарт* (тахтапул) – дастасига ёғоч чўп ўрнатиладиган, учи қарилган тигели металл асбоб; *качқут* (Қарши) – тут шохи ва бошқа нарсаларни чопиш учун уч қисми эгик қилиб тайёрланган учи тигели асбоб.

7) мусика асбоблари: *сибизга*, *най*, *қўбиз*, *кепчик*, *чанқовуз*, *карнай*, *сурнай*, *лойшивиллак* (Чиял) – лойдан ясалган сибизга.

8) адабий қаҳрамонлар: *Алтомши*, *Барчин*, *Гўрўели*, *Лайли*, *Мажсун*, *Рустам*. Бундай реаллар кўпинча фольклор асарларида учрайди: *Хожа Абдидорун*, *ё Хожа Берун*, *Ҳеч валий бўлмагай сизлардан бурун* (“Далли” достони); *Бу хизматга талаб қилди мард Ҳасан*, *Тилайман Ғиркўкдай асби тозингни* (“Далли” достони).

9) этнонимлар, уруғ номлари: *авоқли*, *кесабли*, *бармоқ*, *малтака*, *болгали*, *барлос*, *хандақли*.

10) рақслар: *Хоразм лазгиси*, *пакапак* (Хоразм), *Андижон полкаси*.

Юқорида кўрсатилган диалектал мавзуй гуруҳлар яқуний эмас. Уларни яна ўсимликлар, ҳайвонлар, табиат ҳодисалари деб давом эттириш ҳам мумкин.

Демак, лингвомаданиятшуносликда сўзларнинг бевосита денотатив, яъни луғавий маъноларидан ташқари маълум сўз ёки ибора ортида турган образ билан боғлиқ равишда тил ва маданият эгаси онгида фаоллашадиган ассоциациялар ўрганилади. Шу маънода лингвомаданиятшунослик

анънавий семасиология, лексикографиядан кўра кенгрок талкин этади. Бунда у психолингвистика ва когнитив тилшунослик тушунчаларига таянади, чунки бу йўналишлар сўзнинг луғатларда қайд этилган маънолари билан чегараланмайди, балки миллий кодланган, яъни маълум тил ва маданият эгалари учун умумий бўлган катор ассоциацияларни ўз ичига олган образни ҳам ўрганади. Ушбу мураккабликни таркибий семантик қисмлар: маданий, аксиологик, гонофирик, услубий ва х.к.ларга ажратишади.

Миллий реалаялар лингвомамлакатшуносликда ҳам ўрганилади. Лингвомамлакатшунослик назариясига кўра, сўзларда лексик маъно ва лексик фон мавжуд. Бу нуктаи назардан олиб қарайдиган бўлсак, реалаялар бу – қиёсланаётган тилларда мазмун жиҳатдан муқобили бўлмаган сўзлар, чунки бу сўзларни ифодалаётган предмет, ходисанинг ўзи иккинчи тил ва маданиятда мавжуд эмас. Фонли лексика – айрим семантик қисмлари тўғри келмаслиги сабабли фонлари фаркланадиган сўзлардир. Уларни баъзан иккинчи даражали белгилар ҳам дейишади. Масалан: инглизча теггу семантик таркибида “қизнинг оила қуриши, эракнинг оила қуриши” маъноларидан фақат “эракнинг оила қуриши” ўзбек тилидаги уйланмоқ сўзида мавжуд. Аммо айнан мана шу алоҳида семантик компонентлар у ёки бу сўзни айнан қайсидаги маданиятга нисбатлашда ҳал қилувчи роль ўйнаши мумкин, чунки сўзнинг айнан мана шу қисмда маълум бир сўз ифодалаётган миллий ўзгачалик яширинган.

Шундай қилиб, реалаяларда ўз ифодасини топган миллий хусусиятлар лингвомаданиятшунослик тадқиқ объекти бўлиб, улар ёрдамида биз ўрганилаётган тил, шевада гапирадиган халқнинг тарихи, маданияти, қаҳрамонлари, урф-одатлари ва кадриятларини ўрганамиз. Айнан реалаялар орқали маълум тарихий даврда, маълум ҳудудда яшайдиган халқнинг ўзига хос жиҳатларини кашф этамиз, чунки лексика ижтимоий ҳаётдаги барча ўзгаришларга жавобан ўз таркибини доимий ўзгартириб боради.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада ўзбек шевалари лексикаси мисолида миллий реалаялар масаласи кўриб чиқилган. Муаллиф умуммиллий ва диалектал реалаяларни фарқлашни таклиф этиб, миллий реалаяларнинг таснифини келтиради, миллий реалаяларнинг фонли лексикадан фарқи асослаб берилди.

РЕЗЮМЕ. В данной статье на базе лексики узбекских говоров рассмотрены вопросы национальных реалий. Автор предлагает разграничение общеязыковых и диалектальных реалий, приводит классификацию национальных реалий, обосновывает отличие национальных реалий от фоновой лексики.

RESUME. In this article author researches the problem of national realities on the base of lexis of Uzbek dialects. She offers differentiation of common linguistic and dialectal realities, a classification of national realities, and proved the difference between national realities and background vocabulary.

Таянч сўз ва иборалар: миллий реалая, лингвомаданиятшунослик, фонли лексика, шевага хос сўз, умуммиллий реалая, диалектал реалая.

Ключевые слова и выражение: национальная реалая, лингвокультурология, фононая лексика, диалектизм, общенациональная реалая, диалектальная реалая.

Key words and word expressions: the national reality, linguoculturology, the background lexicon, dialecticism, common national reality, dialectic reality.

СИНОНИМЛАРНИНГ УСЛУБИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ (Саида Зуннунова шеърлари мисолида)

Саида Зуннунова жуда кўп ҳолларда маъноси бир-бирига яқин сўзларни ёнма-ён қўллаш орқали айтилмоқчи бўлган фикр, ифодаланётган ҳис-кечинмани таъкидлаш, кучайтиришга интилади. Чунончи: “*Дўсту сирдошилка доим ярадинг*”, “*Энг яхши ҳисларим, туйғуларимни*” (“Қоғоз”), “*Интизор ўтказдим ҳар он, ҳар нафас*”. Бирок гап фақат санокда эмас, балки маънодош сўзларнинг ёнма-ён келтирилиши шеърда ифодаланаётган фикр ва туйғуни таъкидлашга, кучайтиришга хизмат қилганидир.

Синонимларни қўллаш орқали маънони кучайтириш ва таъкидлашда шоира фақат синонимлар кетма-кетлигини ҳосил қилиш билангина чегараланмайди, баъзан синонимларни *жуда* равиши билан бирга қўллайди:

Сабаби, азизим, кўнглинг ва ишқинг

Жуда тоза экан, жуда беғубор¹.

(“*Сени ўйлаганда*”)

С.Зуннунованинг бир шеърда *покиза* ва *оқ* сўзлари контекстуал синоним сифатида келтирилади:

Хиёнат, гийбатни билмадим сира,

Нодонлик йўлига қўймадим оёқ.

Ишқим бўлсин дедим, нурдек покиза,

Балки иунинг учун сочимдаги оқ.(“*Ёшимни сўрама*”)

Покиза, *тоза* сўзлари битта синонимик қаторга киргани ҳолда, рангни билдирадиган *оқ* сўзи уларга луғавий жиҳатдан маънодош бўлолмайди. Бунда *оқ* сўзининг семаларидан (ранг, ғуборсиз, тоза) – ғуборсиз, тоза семалари ушбу сўзнинг *покиза* сўзи билан контекстуал синонимияни ҳосил қилишига асос бўлган. Демак, сўзларнинг контекстда ўзаро синонимияни юзага келтириши уларнинг прагматик жиҳатдан имкониятларидан – турли хил семаларидан бирининг танлаб олиниши, биринчи планга чиқарилиши билан чамбарчас боғлиқ экан.

Ижодкорнинг сўз қўллашдаги ўзига хослиги баъзан синонимик қатордаги бир сўзни турли шеърларида турли хил муносабат билан қайта-қайта қўллашида ҳам яққол кўзга ташланади. Масалан, *термилмоқ* сўзи шоира шеърларида қайта-қайта ишлатилган:

1. Турардинг **термилиб**, тоқатинг ҳам тоқ.

Интизор кўзингга боқардим зимдан

(“*Учрашув онини кутиб бетоқат*”).

2. Ортингдан **термилиб** қолар эдим тек (“*Сени ўйлаганда*”)

3. Мен бундай дамларни йўлга **термилиб**,

Интизор ўтказдим ҳар он, ҳар нафас.

(“*Анҳор лабида жуфт-жуфт соялар*”)

4. Суратлар ичидан ҳамшаҳаримни

¹ Зуннунова С. Тапланган асарлар. – Тошкент: Шарк, 2001, 14-бет (Ушбу манадан олинган кейинги кўчирмаларда фақат шеърнинг номи келтирилади).

1113 *Излайман термилиб меҳру жон билан.*

Маълумки, *термилмоқ* сўзи *қарамоқ*, *боқмоқ*, *тикилмоқ*, *кўз тикмоқ*, *ўқраймоқ* каби сўз ва иборалар билан синонимик қатор ҳосил қилади. Бунда *қарамоқ* сўзи услубий жиҳатдан нейтрал мавкеда туради, *ўқраймоқ* салбий оттенкага, *боқмоқ*, *тикилмоқ*, *кўз тикмоқ* ва *термилмоқ* сўзлари эса ижобий оттенкага эга. Мазкур қаторда *термилмоқ* сўзи интизорлик, хокисорлик семаларига эгаллиги билан синонимик қатордаги бошқа сўзлардан фаркланади. *Термилмоқ* сўзи билан бирга *интизор*, *меҳру жон билан* каби сўзларнинг қўлланилиши эса ушбу сўзнинг юқорида айтилган семаларини услубий-семантик жиҳатдан янада кучлироқ ифодалашга хизмат қилади.

С.Зуннуова шеърлятида функционал-семантик синонимларнинг қўлланилиши ҳам алоҳида диққатга молик масалалардандир. Ҳ.Шамсиддинов ушбу ҳодисага куйидагича таъриф келтиради: “Муайян нарса-ҳодисаларни, уларнинг белгиси, микдори, ҳолати, ҳаракати ва ўзаро муносабатларини тасвирий тарзда, кўпинча ифода мақсадига мувофиқ кайта номлаб ёки нарса-ҳодисага ҳослаб ифодалайдиган ва алоҳида сўзга синоним бўладиган тилнинг сўз ва ундан қатга сатҳ бириклари сўзларнинг функционал-семантик синонимлари дейилади”².

Маълумки, сўзларнинг функционал-семантик синонимлари тилда тайёр ҳолда мавжуд бўлиши, яъни тилнинг захира қатламига ўтган бўлиши, шу билан бирга нутқ эгаси (ижодкор) томонидан нутқий вазиятдан келиб чиққан ҳолда қўлланилиши мумкин. Шунга кўра, биз сўзларнинг функционал-семантик синонимларини аввало иккига ажратиб қараймиз: тилда тайёр ҳолда мавжуд бўлган ҳамда нутқ эгаси (ижодкор) томонидан оригинал тарзда қўлланган функционал-семантик синонимлар.

Тилда тайёр ҳолда мавжуд бўлган функционал-семантик синонимлар С.Зуннуова шеърларида икки хил тарза қўлланганлигини кузатишимиз мумкин. Шоира аввалига сўзнинг ўзини қўллайди, кейин шу сўзнинг функционал-семантик синонимини ишлатади: *Лекин уялардим, боқолмасдим тик*. Келтирилган мисолда *боқолмасдим тик* бирикмаси уялардим сўзига функционал-семантик синоним сифатида қўлланган. *Тик* боқолмаслик фразеологизм бўлиб, ўрни билан “уялмоқ”, “кўркмоқ” маъноларини англатади. Бу ўринда *уялмоқ* сўзнинг маъносини янада кучайтириш, таъкидлашга хизмат қилган.

Шоиранинг куйидаги шеърдаги сўз қўллашдаги ўзигагина хос маҳоратини қарайлик:

*Ёлғиз икков бўлсак аҳилсан жуда,
Юз бор эркалайсан юз хил ном билан.
Тилмай атрофингда бўлиб парвона
Бахту шодлигимдан довдирайман ман.*

Ушбу тўртликдаги *атрофингда бўлиб парвона* фразеологизм бўлиб, у *гамхўрлик қилмоқ*, *ҳушомад қилмоқ* сўзларига синоним ҳисобланади. Бу сўзлар юқоридаги фразеологизм билан бир синонимик қаторни ташкил этиб, бунда *гамхўрлик қилмоқ* сўзи нейтрал мақомни эгаллайди, *ҳушомад қилмоқ* сўзи унга нисбатан салбий оттенкали, *атрофида парвона бўлмоқ*

² Ш а м с и д д и н о в Ҳ. Ўзбек тилида сўзларнинг функционал-семантик синонимлари (Юзага келиш аспекти). Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2001, 18–19-бетлар.

эса ижобий оттенкали синонимдир. Демак шоира ўз ёрига бўлган бегараз, самимий муносабатини ифода этишда айнан *атрофида парвона бўлмоқ* иборасини танлайдики, у лирик қаҳрамоннинг ҳолатига тўла мос келади. Шунингдек, *тинмай* ҳолини билан бирга қўлланиши фразеологизм ифодалаётган маънони янада кучайтиради. Шоиранинг маҳорати шундаки, у тайёр иборани олиб, ўз ҳолича шеърга олиб крмайди, уни шеър ритми, интонациясига мос ҳолда ўзгартирган ҳолда қўллайди. Аини мисрадаги товушлар оҳангдорлигига эътибор беринг:

*Тинмай Атрофингда
бўлиб парвона.*

Шоира қўллаган жуда оддий усул – *парвона бўлмоқ* қўшма феълидаги кисмларнинг ўрнини алмаштириш орқали мисра ичидаги оҳангдорлик, муסיкийлик таъминланмоқда. Бу эса шоиранинг поэтик нутк имкониятларини яхши ўзлаштирганлигидан дарак беради.

С.Зуннуова шеърятда тилда қўлланилиши мунтазамлашган функционал-семантик синонимларни кўплаб учратамиз Масалан: *олтин ранг* япроқлар (сарик япроқлар), *осмон ун элар* (кор ёғар), *пўлат зангори гирот* (пахта терим машинаси) ва ҳоказо. Келтирилган функционал-семантик синонимлар тилимизда деярли қолибга айланиб улгурган, уларни нафақат матн доирасида, балки матндан ташқарида ҳам бемалол қайси сўзга синоним эканлигини аниқлаб олиш мумкин. Шоирнинг маҳоратини кўрсатувчи жиҳат эса асосан ўзи топган поэтик янгилик билан ўлчанади.

Сўзларнинг функционал-семантик синонимлари, юқорида айтиб ўтганимиздек, нутк эгаси томонидан оригинал тарзда қўлланилиши ҳам мумкин. Бундай синонимлар аксарият ҳолларда перифраза кўринишида учрайди: *ёноғи қуйган* япроқлар (сарғайган япроқлар), *шоирни замон* (шоир Фафур Фулом), *олов пуркагувчи* қуёш (иситувчи, нур сочувчи), ва ҳоказо.

Меҳнату ташвишдан бўлсам сал нари

Пучайиб қоламан ўзимга ўзим.

Пучайиб қолмоқ бўшашиб қолмоқ сўзига синоним сифатида қўлланган. Одатда, бу сўз нарса-буюмларга (масалан, коптокка) нисбатан ишлатилиб, кичрайиб қолмоқ, ҳажмини ўзгартирмоқ маъносида келади. Юқоридаги парчада одамга нисбатан қўлланилиши шоиранинг поэтик топилмаси бўлиб, ҳолат тасвирида фавқулудда таъсирли, оригинал ифодага эга деб айтишимиз мумкин.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Саида Зуннуова ўзининг қатор шеърларида ўзбек тилининг кенг имкониятларидан унумли фойдаланган ҳолда синонимларнинг бетакрор намуналарини яратган.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Саида Зуннуова шеърларида қўлланган синонимларнинг лексик-семантик хусусиятлари таҳлилга бағишланган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена лексико-семантическим особенностям синонимов, использованных в поэзии Саиды Зуннуовой.

RESUME. The article is devoted to the lexical-semantic features of synonyms used in the poetry of Saida Zununova, it further analyzes their position and uniqueness in literary text.

Таянч сўз ва иборалар: синонимия, контекстуал синоним, синонимик қатор, функционал-семантик синонимлар, фразеологизм, фразеологик бирикма.

Ключевые слова и выражения: синонимия, контекстуальный синоним, синонимический ряд, функционально-семантические синонимии, фразеологизм, фразеологический оборот.

Key words and word expressions: synonymous, contextual synonym, synonymic line, functional-semantic synonyms, phraseology, phraseologic unit.

Г.КАБУЛЖОНОВА

МЕТАФОРА ВА УНГА ЁНДОШ ХОДИСАЛАР

Метафоранинг ёндош ходисалардан фаркли жихатларини аниқлаш уларни қиёсан ўрганганда намоён бўлади.

Метафора ва символ. Метафора ва символда ўзаро яқинлашувчи жихатлар мавжуд. Метафора каби символ ҳам муайян мотив (метафора муайян сема)да ёрқинлашувига асосланиши мумкин: *ранг, шакл, ҳолат, даврий белги ...* Масалан, *доира* айнан шаклига кўра (боши ҳам, охири ҳам йўқ) қадимги файласуфларда ҳаёт рамзи, *қалдирғоч* (энг эрта учиб келганлиги учун даврий белги) баҳор рамзи ва ҳоказо. Метафорага ҳам айрим семаларнинг ёрқинлашуви асос бўлади, қолган семалар хиралашса ҳам йўқолиб кетмайди. Масалан, *давранинг гули, йигитнинг гули, овқатнинг гули* каби бирикмаларда турли метафорик маъно ифодаланади. Символда ҳам айрим мотивлар кучайиши рамз асосининг белгилари йўқолиб кетишига олиб келмайди, шунчаки, улар орқа планга сурилади. Мистик анъана тарафдорлари абадий ва ўзгарувчан нарсаларни белгилашга символгина қодир, деб ҳисоблайдилар. Чунки символ атабгина, кўрсатибгина қолмасдан, умумлаштиради ҳам. Шунга кўра тасаввуфий адабиётларда символларга жуда кенг ўрин берилгани бежиз эмас¹. Демак, метафора ва символ воқеликни яхлит ҳолда идрок этиш, нутқий кўчим, бадиийлик воситаси сифатида бир-бирига яқин турувчи ходиса бўлса-да, ўзаро фаркли жихатларга эга. Метафора билиш курали сифатида мавҳум тушунчаларнинг моҳиятини аниқроқ тушунишга ёрдам беради, яъни биз метафора орқали борликдаги нарса-ходисаларни қайта номлаш ва шу ном остида уни баҳолаш имкониятига ҳам эга бўламиз. Символлар эса, ўз навбатида, маълум бир нарсаларнинг номи бўлиб, шу ном асосида воқеликнинг умумлаштирилишидир. Метафорада иккиламчи номлаш жараёни (Боқи – бульдозер, Али – лайлак каби) мавжуд бўлса, символда бундай имконият йўқ. Метафорага нисбатан символдаги образ мавҳумроқ. Лекин символ метафорага нисбатан оламни акс эттириш жихатидан кенг қамровлилиги билан характерланади.

Метафора ва киноя. Киноя атамаси метафора билан боғлиқ тарзда ҳам кенг ишлатилади. Бирок киши ҳайвонга, салбий хусусиятли предметга ўхшатилади экан, унда маълум даражада истехзо-киноя ҳам сезилиб туради. Аммо киноя шу билан бирга мустақил троп бўлиб, муайян лисоний қонуниятларнинг нутқий ифодасидир. Ж.Серль бу икки ходисани қуйидагича таърифлайди². “Тасаввур қилайликки, сиз тан даврига оид

¹ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. Избранные труды. Т. 3. – М.: Наука, 1965. С. 356.

² Серль Д.Ж. Метафора // Теория метафоры. М., 1990. С. 311.

Хитой вазасини синдириб қўйдингиз ва мен сизга киноя билан “Бу дохиёна иш бўлди-да”, дейман. Бу ерда худди метафорадаги гапирувчи назарда тутган маъно бор ва гапнинг маъноси фаркли. Қандай тамойил асосида тингловчи “Бу дохиёна иш бўлди-да” гапини эшитиб туриб, сўзловчи “Бу ахлоқона иш бўлди” дейишни назарда тутганини тушунади. Жуда қўпол қилиб айтганда, киноянинг амал қилиш механизми шундаки, агар уни ўз маъносида қабул қилинса, бу шароитда, очик-ойдин ноўрин. Модомики, бу тўла ноўрин экан, тингловчи уни ўринли қабул қилиб, қайта таҳлил этишга мажбур. Энг маъқул таҳлил эса жумланинг маъноси унинг ўз маъносига қарама-қарши тушунилганда юзага чиқади.

Демак, киноя айtilган ва назарда тутилган нарса орасида қарама-қаршилиқни назарда тутар экан. Айрим ўринларда сўзларни метафорик кинояли қўллаш кулги қўзғатувчи восита саналиши таъкидланади³. Диалектиканинг олтин қонуни бўлмиш қарама-қаршилиқлар кураши ва бирлиги қонунининг амали тилда кинояни юзага келтиради, қарама-қарши маънолар бирлашади. Уларнинг биргаликда амал қилишидан эса ифода пайдо бўлади. Айни пайтда матнда киноя мавжудлигини адресат қандай тушуна олиши мумкин? Киноя мавжудлигига ишора қилувчи оғзаки нутқда интонацион, ёзма нутқда пунктуацион шарҳсиз воситалар ҳам бор⁴. Масалан, қўштирноққа олинган сўз киноявий маъно англатади: *Жуда “сўзал” кампир эканми? Аммо бу воситалар киноянинг яратилиши эмас, ифодаланиш механизмига тааллуқли. Киноянинг ҳосил бўлиши қуйидаги унсурларни назарда тутати: 1. Ноўрин контекст (концитуация). 2. Сўз семаларининг тўлиқ сакланиши.*

Бу икки унсурнинг бирикиши айtilганга қарама-қарши маъно беради. Демак, “киноя” сўзнинг тўлиқ семаларини саклаган ҳолда ноўрин матнда юзага чиқиши натижасида қарама-қарши маъно англатиш экан. Масалан, ... *Ҳаддан ташқари зийрак одам эди раҳматли... Мен прокурорликка қўтарилган давримда у қайсидир ташиқлотда қоровул эди. Бир куни ўғриллар оғборни шип-шийдам қилиб бўлиб, қоровулхонага киришса, хурракда “баёт беш”нинг авжини олаётганмиш. Ўғриллар унинг эғнидаги янги пўстинни, оғғидаги хиром этигини, пахтали шимни ечиб олишибди... (А.Обиджон). Зийрак сўзининг киноя ифодалаётганини аниқлаш учун анча кенг контекст зарур бўлади. Бу жиҳатдан у метаморфозага яқин келади. Фарқ шундаки, контекст метаморфозада тўла семаларни саклаган сўзнинг номуносиб синтагмада туришини аниқлаш учун зарур бўлса, кинояда сўз, умуман, ноўринлигини исботлаш учун хизмат қилади. Бу ерда ҳам зийрак сўзи ўз семаларини саклаган бўлса-да, акс маъно ифодаламоқда.*

Қўринадики, метафорага ўхшаш, шунинг учун айрим ҳолатларда метафора деб талқин қилинувчи қўплаб ёндош ҳодисалар унга шаклан ва услубан, вазифасига қўра яқин келса-да, моҳиятан метафорадан фарқ қилади. Метафорада ҳам маълум бир ички семантик зиддият мавжуд бўлиши мумкин. Аммо бу, умуман, метафорани ички зиддиятга асосланади дегани эмас. Кинояда эса ана шу ички зиддият асосий белги

³ Абдурахмонов Ш. Ўзбек бадиий нутқида кулги қўзғатувчи лисоний воситалар. НДА. – Тошкент, 1997, 12-бет.

⁴ Добжинская Т. Метафорическое высказывание в прямой и косвенной речи // Теория метафоры. – М., 1990. С. 467.

саналади. Умумий жиҳати шундаки, метафора ҳам, киноя ҳам контекстда реаллашади. Ҳар иккаласида ҳам баҳо муносабати муҳим роль ўйнайди.

Метафора ва ёлгон. Метафоранинг ёлгонлиги очик-ойдин. Дейлик, бир киши “тулки” ёки “бўри” деб аталар экан, у ҳақиқатан ҳам тулки ёки бўри эмас. Шуниси кизикки, буни сўзловчи ҳам, тингловчи ҳам яхши билади ва бу очик-ойдин эътирозга ўрин қолдирмайди. Чунки метафора “тулки” ёки “бўри” семемасини тўлалигича эмас, унинг муайян семаларини назарда тутлади. Масалан, *тулки* лексемаси айёрлик семаси билан метафоралашади. “*Бу қишлоқнинг ... тулкиси ҳам юзбоши ... бўриси ҳам юзбоши*” (А.Қаххор) дейилар экан, тингловчи ҳеч иккиланмай жумлани қабул қилаверади, *тулки* бу ерда айёрга тенг бўлиб қолади.

Агарда семалар тўла сақланса, бунда икки ҳолат назарда тутилади:

1. Сўзловчи бунга ишонади ва тингловчини бунга ишонтиришга ҳаракат қилади – метаморфоза.

2. Сўзловчи бунга ишонмайди, аммо, тингловчини ишонтиришга ҳаракат қилади – ёлгон.

Демак, ёлгонда ҳам худди метаморфоза сингари сўзлар ўз тўлиқ семаси билан қатнашар экан. Фарқ шундаки, ёлгон айнан тингловчига йўналади, метаморфоза ҳам сўзловчи, ҳам тингловчига йўналади. Масалан: *Эр шидан қайтиб кийим жавонини очса, бир эркак пўстин ёпиб ўтирган эмиш:*

– *Сен кимсан?*

– *Мен қуяман.* (Латифа)

Сўзловчи, албатта, қуя эмас, буни ўзи яхши билади. Аммо тингловчини шунга ишонтирмоқчи бўлади.

Ҳозирги тилшунослигимизда яратилган мавжуд тадқиқотларда метафора билан ёндош ҳодисаларни аралаштириб юбориш ҳоллари учрайди. Шунга қўра уларнинг бир-бирига ўхшаш ҳамда фарқли ўзига хос лисоний хусусиятларини аниқлаш долзарблик касб этмоқда.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада метафора ва унга ёндош ҳодисалар хусусида фикр юритилган. Символ, киноя ва ёлгоннинг метафорага ўхшаш ҳамда фарқли лисоний хусусиятлари таҳлил этилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассмотрены метафора и смежные ей явления, проанализированы общие и отличительные признаки метафоры и схожих с ней языковых явлений: символа, иронии и обмана.

RESUME. This article discusses metaphor and related phenomena. The metaphorical and distinct linguistic features of symbols, irony and deception are analysed.

Таянч сўз ва иборалар: метафора, киноя, символ, ёлгон, тил, нутқ, муносабат, моҳият.

Ключевые слова и выражения: метафора, ирония, символ, ложь, язык, речь, отношение, суть.

Key words and word expressions: metaphor, irony, symbol, false, language, speech, attitude, essence.

Раъно ЮСУБОВА

ЖИМ ҚОЛИШ УСУЛИ ВА ПРАГМАТИК МАЪНО

Нутқда ифода баёни, жумланинг у ёки бу маъноси коммуникация иштирокчиларининг шахси, фикрлаш фаолияти ва тасавурлари билан узвий боғланади. Сўзловчининг ташқи олам ҳақидаги тасавури қанча

кенг бўлса, у нуткий вазият даражасини шу қадар тез фаҳмлайди ҳамда шунга мос тарзда ахборот кўринишларини ошқора ёки яширин тарзда баён қила олади. Ахборотни очик ёки батафсил айтиш имконияти бўлмаганда, сўзловчининг ички мақсади, психологик вазияти билан боғлиқ тарзда ахборотни яширин бериш жим қолиш усули кўринишида ҳам намоён бўлади.

Жим қолишда гапнинг охиридаги муайян қисм сўзловчидаги чуқур психологик ҳолат сабаб айтилмай қолар экан, сўзловчи бу ҳолат олдида сўзлашдан ожиз бўлиб қолганини англайтиш учун жим қолиш орқали туйғуларини тўла намоён этади, натижада гап формал жихатдан тугал шаклланмайди:

– *Нима, касалмисан, қизим, рангинг... – сўради у ва гўё юрагини бешафқат панжа гижимлай бошлади.*

– *Ҳа, мазам йўқроқ, – деди Майрам (Омон Мухтор).*

Келтирилган мисолда жим қолиш усули орқали нутк иштирокчиларининг чуқур психологик ҳолати ва ички ҳис-туйғулари билан алоқадор бўлган экспрессив акт юзага чиққан, аслида сўзловчи ҳаракат субъекти яшираётган, содир бўлишини англамаслик мумкин бўлмаган воқеани англаб етган, яъни урушга кетган ўғлидан қорахат келганини, шу сабаб қизнинг йиғлаганини тушуниб етган. Гапда “рангинг” сўзидан сўнг қўлланиши лозим бўлган “синикқан” ёки “саргайган” мазмунидаги кесимнинг атайлаб ифодаланмай қолиши (туширилиши) тежамлилик тамойилининг воқеланишига имкон яратган, тил воситаларини тежаш тамойили дунёдаги турли тилларнинг барчасида намоён бўладиган энг муҳим ички тамойиллардан бири эканлиги¹ шу ўринда яна бир қарра яққол юзага чиққан.

Иккинчи томондан, ахборотни маълум қилиш ёки қабул қилиш инсоннинг мия фаолияти, филологик энергияси, хотира имконияти билан боғлиқ ҳолда шаклланадиган экан, тилдаги тежамлилик тамойилининг родини инкор қилиш инсон организмнинг барча ҳимоя функцияларини инкор қилиш билан тенг², коммуникантлар ўзаро мулоқот жараёнида фикрнинг тўла тушунилишига путур етказмаган ҳолда, нуткий ихчамликка интиладилар, нуткий вазият билан боғлиқ ҳолда қўпинча билвосита тил бирликларини қискартиришга, туширишга ёки уларнинг ўрнини бошқа бир лисоний восита билан тўлдиришга ҳаракат қиладилар, нутк сўзловчининг психологик вазияти билан боғлиқ бўлган ўринларда эса бевосита жим қолиш усули юзага чиқади ва таъкидлаганимиздек, нуткий тежамлилик учун имкон яратади. Масалан, сўзловчи фикрининг давоми тингловчига тушунарли бўлганда баён қилишни тўхтатади, бундай ўринларда жим қолиш ва тежамлилик баравар ҳосил қилинади:

Кўчкор. ... *Дўхтирга оборишса, жигарингиз қозон сочиқ бўп кетибди-ку, дебди. Кейин тақсир, қизилўнғачлариям...* (Ш.Башбеков).

Қизилўнғачлариям... гапи тугалланмаган бўлса-да, мазмун сўзловчи учун ҳам, тингловчи учун ҳам аён: қуршов лексемалар тушиб қолган сўзнинг маъносига ишора қилиб турибди. Масалан: *Кейин тақсир,*

¹ Кубрякова Е.С. Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. – М.: Наука, 1970. С. 246.

² Серебrenников Б.А. О материалистическом подходе явлениям языка. – М.: Наука, 1983. С. 220.

қизилўнғачлариям қаттиқ касалланган тарзида. Агар гап шу тарзда берилганда, прагматик мазмун хиралашган бўлар эди.

Жим қолишда коммуникантларнинг ижтимоий макоми ҳам аҳамиятга эга, шунингдек, уларнинг гендер хусусиятлари, ментал жиҳатлари асосида шаклланган табиати нутқда эгаллайдиган позицияларини белгилаб беради. “Соҳибкирон” шеърини драмасида ана шу жиҳатлар ифодаси бўртиб туради:

Темур

Кечиринг, келин...

Бошим ерга теккунчалик эгиламану .

...Воқеанинг сабабини билмак истайман.

Хонзодабегим

Мен айтишга....

Темур

Айтинг, тортирманг.

Коммуникантлар ўзаро бирор-бир фикрни узатишда ёки уни қабул қилишда миллий менталитетига хосликка таянадилар, ментал хусусиятларни четлаб ўтолмайдилар, айниқса, ўзбек нутқида бу жиҳат бўртиб туради. Келтирилган мисолда Амир Темур шоҳ бўлса-да, бу ўринда шоҳ сифатида эмас, балки ота сифатида ўғлининг номаъкул иши учун келинидан узр сўрамоқда, бироқ Темурда ғазаб ҳисси тўлқинланганда ҳам келини олдида одоб юзасидан очик гапирмаётганлиги, муҳими, гап шахзода – мамлакатнинг эртанги шоҳи ҳақида кетаётганда, унинг обрўсини пасайтиришни истамаслиги, қайнотанинг келинига ўз ўғли ҳақида очикдан-очик салбий фикр билдириши миллийликка ёт эканлиги жим қолиш усули орқали кўрсатиб берилган. Жим қолиш усулида нутқ эгаларининг айтмоқчи бўлган асосий интенцияси яширин характер олар экан, албатта, ёзма ифодада кўп нукта кўринишида, оғзаки нутқда интонациянинг семантик функцияси реаллашуви асосида юзага чиқади, жим қолиш усули юқори даражадаги интерпретацияга (тингловчи ундан ўзи мазмун чиқариб олади) эга бўлади. Нутқ жараёнида интонация бир вақтнинг ўзида структур-синтактик ҳамда семантик функция³ бажарар экан, коммуникатив жараёнида интонациянинг семантик функцияси жим қолиш усули орқали яққол юзага чиқади ва нутқ акти ва мулоқот вазияти таъсирида жумла мазмунининг қай тарзда англаниши билан белгиланади. Интонация гапларнинг фақат мазмуний тугалланганлиги ёки тугалланмаганлигини эмас, эмоционал бўёгини, коммуникантларнинг бир-бирига ва билдириляётган фикрга муносабатларини, керак бўлса, нутқ мазмунини қай йўсинда тушунишни тингловчи ҳукмига хавола этади. Масалан, кўйида “Ўткан кунлар” романидан олинган икки мисолни таҳлил этамиз:

1. – *Nega yig 'lading-a?*

Bu savolni berguchi Gulsinga Kumush kuch bilan iljayib qaradi-da:

– **O'zim...** – dedi.

2. – *Bo 'lmasa, nega yig 'ladingiz?*

Bu savoldan Kumush birmuncha o'ngg'aysizlanib, uyat aralash bir tabassum bilan:

³ Г а к В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис. – М.: Высшая школа, 1981. С. 102.

– O‘zim... – dedi.

Кумуш биринчи гапда кимга тегаётганидан беҳабар бўлгани учун, иккинчисида турмуш ўртоғи Отабекнинг Зайнабга уйланаётганини эшитиб йиғламоқда, лекин ҳар иккала ҳолатда ҳам йиғлаш сабаби сўралганда, норозилик мазмунини “Ўзим” гапни паст тонда талаффуз қилиш орқали ифодаламоқда, ўзбек аёлларида норозиликни айнан шу тахлитда ифодаланиши маълум. Бу ўринда иккала гапда ҳам диктум ифодаланмаган, аммо иккита модус ифодаланган, биринчисида Кумушнинг ўртоғига “нима демокчи эканлиги”, иккинчисида эрига “нима демокчи эканлиги” ҳақидаги яширин баёни норозилик кайфияти билан тавсифланган. Биринчи гаптаги савол берувчи асл моҳиятдан беҳабар, иккинчи гаптаги савол берувчи эса хабардор.

Одатда, жим қолиш усули орқали сўзловчи нуткий ҳаракат натижасида икки мақсадни кўзлаган бўлади. Биринчиси гапда мазмун очик ифода этилади, иккинчиси эса ёпик (яширин) ифодаланади. Масалан, “Ўткан кунлар” романидан олинган «— *Marg‘ilonni qanday topdingiz, bek aka, xushlandingizmi, yo?..*” гапида сўзловчининг мақсади ҳаракат субъектидан нима сабабдан Марғилонга келганлигини билиб олиш. Лекин гап охирида жим қолиш усулини ифодаловчи кўп нуқтанинг қўйилиши асл ният бошқа эканлигига ишора қилади, сўзловчи, албатта, бунинг сабабини билишни истайди: нега бир улуғ кишининг ўқимишли, катта лавозимларга муносиб яқкаю ёлғиз ўғли Тошкентдай жойдан тижорат учун Марғилонга келиб, меҳмонхоналарда яшаб юрибди. Бу ният яширин, ифодаланмаган мақсаддир⁴.

Жим қолиш усулининг матндаги функцияларини таҳлил этиш унинг шакл-мазмун-функция муносабатини ёритишда муҳим, чунки бу усул мураккаб бутунлик сифатида гапнинг мазмуний структурасига прагматик маъно юклайди. Масалан, “Баъзи юмушлар буюрсам...” жумласида “тузалиб қолган бўлсангиз” деб англашиладиган семантик мазмунни билиш учун воқеадан хабардор бўлиш лозим. “Ўткан кунлар” романида Отабек томонидан Ҳасаналига айтилган ушбу жумлада жим қолишнинг мавжудлиги гарчи коммуникантларнинг ижтимоий мавқеи турлича бўлса-да, ифода этилаётган прагматик маъно миллий ментал хусусиятлар билан боғлиқ. Ёзувчи тили билан айтганда, Ҳасанали “элли йиллар чамаси замон ўтиб, энди Отабеклар оиласининг чин бир аъзоси бўлиб кеткан”, бундан ташқари, яхши тарбия кўрган Отабекнинг касал бўлиб қолган отаси тенги Ҳасаналидан ҳол-аҳвол сўраб, ундан “тузукман” деган жавобни эшитгандан сўнг ҳам истихола билан гапириши (жим қолиш воситасида) ўзбек халқига хос гўзал нуткий этикетнинг ифодаси тарзида юзага чиққан.

Демак, жим қолиш усулида нуткий ҳаракат маълум бир мақсадни аниқлашга йўналтирилган бўлиб, жим қолиш воситасида турли прагматик маъно берилиши мумкинлиги, ҳар доим ҳам ифодаланаётган фикр сўзловчи мақсади, истаги билан боғлиқ тарзда юз беравермаслиги, бунда тингловчининг ҳам ўрни катъий эканлиги, аниқроғи, сўзловчи ва тингловчи ўртасида мустақкам психологик алоқа юзага келишини кузатиш мумкин.

⁴ Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент, 2008, 81-бет.

РЕЗЮМЕ. Мақолада жим қолиш усулида коммуникантларнинг психологик ҳолатидан келиб чиқиб нутқий интенцияси яширин (имплицит) тус олиши, бунда интонациянинг ўрни, тежамлилиқ билан алоқадорлик каби масалалар тўғрисида фикр юритилган.

РЕЗЮМЕ: В статье проанализированы имплицитность речевой интенции, сохранения молчание, исходя из психологического состояния коммуникантов, роль интонация в этой ситуации, её взаимосвязь с принципом экономии в языке.

RESUME. In the article some problems, such as leaving implicit communicators' verbal intentions according to their psychological condition in silence and also the role of intonation in this situation, relation with thrifty are analysed.

Таянч сўз ва иборалар: коммуникация, жим қолиш усули, прагматика, психологик ҳолат, тежамлилиқ, интонация, яширин мазмун, кўп нукта, ментал хусусиятлар.

Ключевые слова и выражения: коммуникация, метод молчания, прагматика, психологическое состояние, принцип экономии, интонация, имплицитный смысл, многоточие, ментальные особенности.

Key words and words expressions: communication, method of silence, pragmatics, psychological condition, thrifty, intonation, hidden meaning (implicit), ellipsis, mental features.

Дилноза ЖАМОЛИДДИНОВА

ТЕРМИНЛАР ҚАҲРАМОН НУТҚИНИ ИНДИВИДУАЛЛАШТИРУВЧИ ВОСИТА СИФАТИДА

Бадий матн яратишда ижодкор ўз бадий ниятига мос ҳолда тилнинг барча имкониятларидан кенг фойдаланилади. Бу жараёнда ижодкорга тилнинг фонетик, лексик, морфологик, синтактик сатҳлари ёрдамга келади. Табiiйки, экспрессивликни ифодаланишида тилнинг барча сатҳ бирликлари иштирок эта олма-да, лексик сатҳ бирликлари бу борада алоҳида ўринга эга. Бунинг устига, матн қурилишини ўрганишда лексик хусусият фавқулудда қимматга молик. Терминларнинг фақат бир маънони ифодаловчи сўзлар эканлиги лингвистик адабиётларда ўз ифодасини топган¹. Лекин, кузатишларимиз асносида бадий асарларда терминларнинг образлиқни ифодаловчи восита сифатида қўлланилганлигини гувоҳи бўлдик. Бундан келиб чиқадики, терминлар ҳам кўп маънода қўлланила олиш имкониятларига эга.

Терминлар бадий матнда ўринлашиб, нутқнинг тўла англаниши учун зарурий информацияларни бериш, тингловчи ёки китобхон учун ноаниқ бўлган ўринларга аниқлик киритиш, изоҳлаш, эслатиш, ҳис-туйғуларни ифодалаш каби мақсадларда қўлланилади. Асар қаҳрамони билан китобхон ўртасида ўзига хос “сирдошлиқ” иллюзиясини яратади. Қаҳрамон “айтмаса бўлмайдиган” гапини термин оркали гўё китобхоннинг кулоғига пичирлаётгандай муҳит яратади. Бу эса китобхоннинг қаҳрамонга нисбатан ишончини орттиради ва яқинлаштиради. Айримлари китобхонни “парда ортидаги сир”дан огоҳ қилишга хосланган бўлса, айримлари янги информацияга тайёрлаш вазифасини бажаради. Айрим

¹ Бу ҳақда қаранг: Маҳмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент, 2017.

терминларда вокеликка нисбатан муаллиф ёки қаҳрамоннинг ижобий муносабати ифодаланган бўлса, айримларида киноя ва кесатик юкланган бўлади. Терминлар бадий матнда қаҳрамонларнинг нутқини индивидуаллаштириш воситаси сифатида алоҳида аҳамият касб этиши билан характерланади. Ёзувчи китобхон кўз ўнгиде қаҳрамоннинг киёфасини тўлақонли акс эттириш учун унинг нутқиде ўзиге хос тарзде терминларни қўллайди ва ўз олдиге қўйган бадий мақсадиге эришади. Буни Аскар Мухторнинг кончилар ҳаётиге бағишлаб ёзилган “Бўронларде бордек ҳаловат” киссаси мисолиде таҳлил киламиз. Асар бош қаҳрамони Заргаров уни ўраб турган муҳит билан биргаликде тасвирланган. Шу жараёнде маҳоратли адиб қаҳрамоннинг ички руҳий олами, юрагини эзаётган оғрикларни терминлар воситасиде поэтик актуаллаштиришге эришган:

Участкаде кимнингдир бепарволиги билан диаметрик икки хил қувурлар пайвандлаб кетилеверган экан. Бири кенроқ, бири торроқ.... “Фотима билан бизнинг авариямиз ҳам шунге ўхшамайдиме? – Заргаровнинг елкасиге туртиб қўйди.

– “Водопроводчи! – Жуда топдинг лекин! – деди завқ билан .

– Сизлар ҳақиқатан ҳам икки хил келадиган одамсизлар. Ҳақиқатнинг сабаби ҳам шу миқёсларингизде.

Асарнинг жуда кўп ўринларида ёзувчи Заргаровнинг феъл-атвори ва киёфасини китобхон кўз ўнгиде жонлантириш учун прагматик юкни терминларге юклайди. Шу орқали қаҳрамоннинг характерини ва ўзиге хос хусусиятларини очиб беради. Бу жараёнде адиб “калибр” терминидан муваффақиятли фойдаланади ва уни диалогик нутқге ўринли келтиради².

Жумладан:

– Ўл-а... калибр, миқёс

– У катта гап. Ҳазиллашманг. Нима деганингиз?

– Ҳазилинг нимаси? Калибр масаласи ҳам жуда катта гап, мен сенге айтсам.

“Калибр” термини орқали ифодаланган масаланинг моҳиятини идрок этиш учун контекстге мурожаат киламиз. Чунки бадий маъно фақат контекстде юзага келади. Бундай маънони тўғри идрок этиш учун баъзан яхлит жумла, баъзан суперсинтактик бирлик асарнинг бир боби, хатто тугал асар билан танишишге тўғри келади.

Диалогик нутқде ўринлашган “калибр” терминининг моҳиятини тўлақонли англаш учун асардан бир неча абзац юқоридеги воқеаге эътиборимизни қаратамиз. Чунки термин ўзидан олдинги парча билан вертикал алоқаге киришяпти ва натижаде китобхонге Заргаров билан унинг хотини Фотима ўртасидеги бўлиб ўтган нохуш воқеаларге ишора берапти.

Биргина “калибр” терминини А.Мухтор асарнинг хар хил ўринларида, турли бадий мақсадлар ҳосиласи сифатида қўллайди. Бу эса, ўз навбатида, асарнинг бадий кимматини оширишиге катта замин

² “Авария”, “калибр” терминларининг поэтик актуаллашишини Ҳ.Шамсиддинов ўзининг номзодлик диссертациясиде таҳлил қилиб берган. Қаранг: Ш а м с и д д и н о в Х. Термины в художественном речи. АКД. – Ташкент, 1984.

яратган. Айнан бир ўринда асардаги бир қахрамоннинг ишчан одамлигини, лекин, унинг бу ишчанлиги фақат бирёклама бўлиб, бошқа соҳалар ҳақида ҳеч қандай тасаввурга эга эмаслигини, аслида дунёкараши тор эканлигини оддий жумлалар билан эмас айнан “калибр” термини воситасида маҳорат билан юмшоқ тарзда ифодалашга эришган:

Биласанми, Сангиновлар ишчан одам, лекин калибри бўлак. Ҳар кимнинг ўз объекти, ўз плани, ўз маъсулияти.

Яна бир ўринда эса айнан шу “калибр” термини орқали асар қахрамони Заргаровнинг ишчан, катъиятли, фидойи инсон эканлигини ўзгача тарзда заргарона тасвирлашга эришган ва мактовни оригинал намунасини кўрсатиб бера олган:

– Сенинг калибринг ҳақиқатдан ҳам катта. Сен одамдаги андозаларга сизмайсан. Ҳеч қайси жиҳатдан ҳатто, мана ... муҳаббатга ҳам.

Адиб асарда қахрамонларнинг характерини, уларнинг ўзига хос фазилатларини алоҳида чизгилар ёрдамида таърифламайди. Уларнинг қандай инсон эканлиги ҳақидаги хулосани китобхоннинг ўзига ҳавола этади. Шу жараёнда жумбокнинг ечими сифатида терминлардан бадиятни ифодаловчи восита сифатида фойдаланади. Қахрамонлар нутқига терминларни киритади ва шу терминларни прагматик маъно ўқувчи кўз ўнгида образларнинг ижобий ёки салбий хусусиятга эга эканлигини рўй-рост бор бўйича намоён этади. Муаллифнинг ўзига хос диалекти ва асарларнинг муваффақият қозонишининг сири ҳам айнан ана шунда. Масалан:

– Ўзим-чи? Ўзим борманми ё йўқманми? Запчаст эмасман-ку, умрим бор, ҳаётим бор, уни мен нега хазон қилишим керак? Менинг умримнинг ҳам мустақил мазмуни бўлиши керак эмасми?

Маълум бўладики, бадий матнда терминлар экспрессивликни ифодалаш учун қўлланилади ва бадий тасвир воситасига айланади. Терминлар ҳам поэтик актуаллашиш имкониятига эга бўлган бирликлардир. Фақатгина, улардан мохирона фойдаланиш ёзувчидан жуда катта маҳорат талаб этади. Чунки бадий асарга олиб кирилган ҳар бир бадий восита бадий асарнинг моҳиятини ва уни тузувчининг маҳоратини ҳолис баҳолашга имкон яратади. Бу эса, ўз навбатида, асарнинг бадийлигини таъминлашга ва ёзувчининг ғоявий максadini кенг китобхон оmmasига етиб боришига замин яратади.

РЕЗЮМЕ. Мақолада терминларнинг ёзувчи маҳорати билан боғлиқ ҳолда қахрамон нутқини индивидуаллаштириш хусусиятига эга эканлиги Аскад Мухтор асари мисолида ёритиб берилган.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается тот факт, что термины обладают свойством индивидуализировать речь главного героя в зависимости от мастерства писателя, проиллюстрирован на примере Аскада Мухтора.

RESUME. The article considers that the terms have the property of individualizing the speech of the protagonist depending on the skill of the writer is illustrated by the example of Askad Mukhtor.

Таянч сўз ва иборалар: бадий матн, экспрессивлик, лексик сатҳ, терминлар, образлилик, индивидуаллик, поэтик актуаллашиш.

Ключевые слова и выражения: литературный выразительность, лексический уровень, термины, индивидуальность, поэтическая актуализация.

Key words and word expressions: literary text, expressiveness, lexical level, terms, imagery, individuality, poetic actualization.

Лутфулла СИНДОРОВ

“ХИБАТ УЛ-ҲАҚОЙИК”ДАГИ ФОРСИЙ ЎЗЛАШМАЛАР

Форсий сўзларнинг ўзбек тилига ўзлашишида куйидаги омиллар муҳим роль ўйнаган: а) ўзбек ва тожик халқларининг қадимдан бир (ёки кўшни) ҳудудда, бир хил ижтимоий тузум, иқтисодий ва маданий-маънавий муҳитда яшаб келаётганлиги; б) ўзбек-тожик ва тожик-ўзбек икки тиллилигининг (биллингвизмининг) кенг тарқалганлиги; в) тожик ва форс тилларида ижод қилиш анъаналарининг узок йиллар давом этганлиги; г) адабиёт, санъат, маданият, урф-одатдаги муштараклик¹.

“Хибат ул-ҳақойик” асарида **āzād** (Тафсир, 13662) ўзлашмаси «эркин, хур» маъносини англатган: *Tōzū qul qilurlar azad özlärin*². XIV аср Хоразм ёдномларида куйидаги маъноларни билдирган: а) «эркин, хур»: *Xoja zanjir içindä qul āzād* (Г,148а2); б) «қулликдан озод этилган шахс»: *Taqi Abubakrnuj āzādī bir erdi* (НФ,12612).

Достонда «адолат» маъноси **dād** ўзлашмаси орқали ёритиб берилган: *Dad insaf tutar cīn Anuširvaniy*. Лексема XIV аср Хоразм манбаларида куйидаги семаларда келган: 1) «адолат»: *Ol cībēuq haq ta’ālā hazratīndin dād tilägäy* (НФ,9367); 2) «фиғон, нола»: *Falak dādini algay* (ХШ,11067). Унда сўзнинг арабча **adl** синоними ҳам ишлатилган: *Āgār bolsa adliq qatig’liq meḡā*. **Adl** лексемаси **ʔadl (un)** шаклига эга; “тўппа-тўғри шаклга эга бўлди” маъносини англатувчи **ʔadala** феълининг I боб масдари бўлиб, шу феълнинг “адолатли бўлди” кўчма маъноси асосида ҳосил қилинган (ЎТЭЛ,II,14–15).

Асарда **dost** ўзлашмасининг «дўст, муҳиб» маъносида истифода этилганлигига гувоҳ бўлдик: *Miḡer dostuḡ ersäüküş körmägil*. Шу билан бир қаторда, арабча **habib** синоними ҳам қайд қилинган.: *Ešitemdi qač bayt habib fazlidin*. **Habib** ўзлашмаси “севди, кўнгли берди” маъносини англатувчи **habba** феълидан ҳосил қилинган (ЎТЭЛ,II,59).

Rāz ўзлашмаси ёрдамида очиб берилган «сир» тушунчаси биринчи марта Аҳмад Югнакийнинг «Хибат ул-ҳақойик» достонида кузатилади: *Qatig kizlä rāzin kiši bilmäsün*. Лексема XIV асрда Хоразм ҳудудида битилган обидалар луғат таркибида ҳам айни семада кўзга ташланади: *Nišānsizdan xabarsiz ne degäy rāz* (Г,5а1). Асарда мазкур истилохнинг арабча **sir** маънодоши ҳам учрайди: *Ešim dep inanip sir ayma*. **Sirr**→**сир** атамаси **sarra** феълнинг “махфий гап, ишдан хабардор қилди” маъноси

¹ Жамолхонов Ҳ.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 2-қисм. – Тошкент: Низомий номидаги ДДПУ, 2004. 55-бет.

² Мисоллар Қозокбой Махмудовнинг “Аҳмад Югнакийнинг “Хибат ул-ҳақойик” асари хақида” китобида келтирилган матндан олинди (Тошкент: Фан, 1972).

билан ҳосил қилинган масдар бўлиб, “махфий гап, иш, нарса” каби маънони ифодалайди. Ўзбек тилида бу сўздан **сирли** сифати, бироз сунъий туйиладиган **сирлаш** феъли ясалган (ЎТЭЛ, II, 386).

Аҳмад Югнакий **xuṣ** ўзлашмасини “яхши, дуруст” маъносида қўллаган: *Ārif raqs čiqarib etār xuṣ samaʿ*. Ушбу сўз XIV аср Хоразм манбаларида «қувонч»: ...*Xuṣ ičkil rāhnī rayhān ičindā* (Мн., 29467), “яхши, дуруст”: *Xuṣ aytī pardadār ewdā kiṣi yoq* (Г, 156а3) маъноларида учрайди. Текширилаётган ўзлашма янги сўзлар ҳосил қилишда ҳам иштирок қилган: *Yürügil tilāgil özüñ xuṣlugin*. Бу сифат ПРСда *хош* шаклида, ТжРСда *хуш* шаклида келтирилган; ўзбек тилига тожикча шакли олинган; “яхши”, “ёқимли”, “келишган” каби маъноларни англатади. Бу сифатдан ўзбек тилида *хушла* (ёқтир) феъли ясалган (ЎТЭЛ, III, 246).

Baxšiš сўзи “бағишлов”, **darmān** ўзлашмаси “даво” маъносини англатган: *Aniñ baxšišidin bulut uftanur; Em saxasī mukarim yigā darmāni*. Ҳар иккала лексема “Ҳибат ул-хақойик” асарида илк бор кўзга ташланади. **Baxšiš** сўзи “совға тарзида бер” маъносини англатган *бахшдан* феълидан ҳосил қилинган (ЎТЭЛ, III, 24). **Darmān** оти ПРСда *дәрман* шаклида келтирилиб, “дори”, “даволаш” маъноларини англатиши, ТжРСда *дармон* шаклида “дори”, “куч”, “мадор” маъноларини англатиши айtilган. Бу отдан ўзбек тилида *дармонсизлик* оти, *дармонсизлан* феъли ҳосил қилинган, *дармонга кир*, *дармони қуриди* иборалари тузилган (ЎТЭЛ, III, 79).

Zinhār атамаси “асло, сира”, **guhār** истилоҳи “қимматбаҳо тошларнинг умумий номи; жавҳар” семасида ишлатилган: *Heč uluḡsinma zinhār uluḡ bir bayat; Guhartin sōz aymiš azin sōz biṣi*. Кейинги ўринда кайд этилган ўзлашма дастлаб Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” обидасида **gavhar** тарзида ифодаланган: *kumuṣ gavhar altun baqir* – кумуш, гавҳар, олтин, мис (ДТС, 195). **Zinhār** ўзлашмаси тожик тилида “кечирим”, “химоя”, “албатта”, “ҳеч шубҳасиз”, “ҳеч қачон” маъноларини англатади; ўзбек тилида бир маънони – “асло, мутлақо” маъносини аглайтиш учун хизмат қилади (ЎТЭЛ, III, 106).

Таҳлиллар натижасида асарда **maza** “лаззат, тот”, **pur** “тўла” сўзлари ҳам қўлланишда бўлганлигига гувоҳ бўлдик: *Bu ačun mazasī qatigliq maza; Yoqamaqqa yumṣaq iči pur agu*. Достонда **maza** ўзлашмасининг арабча **lazzat** синоними ҳам келтирилган: *Baqāsiz erür bu ačun lazzati*. **Lazzat**→**лаззат** “хуштаъм бўлди” маъносини англатувчи **lazza** феълидан **-at(un)** қўшимчаси билан ясалган от бўлиб, “хуштаъмлилиқ”, “роҳат”, “гашт” маъноларини билдиради. Бу сўздан ўзбек тилида **лаззатли**, **лаззатлан** лексемалари ясалган (ЎТЭЛ, II, 206).

Аҳмад Югнакий туркий **tümān** сўзи билан бир пайтда форс-тожикча **hazār** ўзлашмасига “минг”, бугунги кунда “муस्ताқил бир оила, хўжалиқ”, “тирикчилик учун зарур анжом-ашёлар” семаларини билдирган **rozgār** лексемасига “давр, замон” маъносини юклаган: *Valekin ičindā hazār nāxuṣi; Seniñ rozgārīñ bu kōñülčā qilin*. **Rozgār** “қун” маъносини англатган тожикча *рўз* отига *-gar* қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган бўлиб, ўзбек тилига *г* товушини *г* ундошига, шундан кейинги *а* товушини *о* товушига алмаштириб олинган (ЎТЭЛ, III, 202).

Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-хақойик» достонидаги форс-тожикча лексик бирликлар билан қорахонийлар даври ва XIV аср Хоразм манбаларида қўлланилган сўзлар киёсий таҳлил қилинганда шу нарса

маълум бўлдики, аксарият истилохлар ўзининг туб маъносида учрайди, баъзиларида эса маъно кенгайиши ҳодисаси кузатилади. Форсий ўзлашмаларнинг муайян қисми -līg/-lig// -liq/-lik// -luğ/-lüg// -luq/-lük, -ča сингари кўшимчалар билан бириқиб, янги сўз ҳосил қилган ва улар туркий лексемалар билан баравар қўлланган. Бу эса синонимларни шакллантириш баробарида асар мазмунининг ранг-баранглигини таъминлаган.

РЕЗЮМЕ. Мақолада «Ҳибат ул-хақоик»даги ўзлашма қатламга оид лексик бирликлар қадимги туркий тил ва қорахонийлар даври ҳамда XIV аср манбаларида қўлланилган сўзлар билан қиёсий таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ. В статье приведен сопоставительный анализ лексических единиц заимствованной лексики в произведении «Хибат ул-хақоик» и лексики древнетюркского языка эпохи караханидов, а также лексикой источников XIV в.

RESUME. In this article lexical items on the derived layer of words in “Hibatul haqoyiq” are comparatively analysed with old Turki language and the words of karakhanian period as well XIV century sources.

Таянч сўз ва иборалар: арабча сўзлар, форсча сўзлар, синонимия, сема, лексема, лексик бирлик, қадимги туркий тил.

Ключевые слова и выражения: арабские слова, персидские слова, синонимия, лексема, лексическая единица, древнетюркский язык.

Key words and word expressions: synonimiy, sema, lexeme, lexical item, old Turkish language.

Роҳила АБДУЛЛАЕВА

КЎЧМА МАЪНОДА ҚЎЛЛАНУВЧИ КАСАЛЛИК НОМЛАРИ

Тилда бир ҳодиса, воқеа – жараён, предметни акс эттиришнинг бир неча усуллари мавжуд. Сўзлар ўз маъносида тўғридан-тўғри ифода этилганда фикр ёндош маъноларсиз, ўз холича қабул қилинади. Айни ҳолат кўчма маъноли сўзлар асосида амалга оширилса, фикрнинг образлилиги ошади. Тингловчи учун онгда гавдалантириш мумкин бўлган ҳодиса юзга келади. Шу жумладан, инсон характер хусусиятларини кўчма маънода ифодалашнинг ҳам бир неча усуллари мавжуд. Аҳамиятли томони шундаки, ўзбек тилида инсон характер хусусиятларини акс эттиришда касаллик номларидан ҳам унумли фойдаланилади. Ушбу усулда маъно кўчишига асос бўлувчи жиҳат касалликнинг кечилш жараёни, инсон ёки ҳайвон танасида содир қиладиган ўзгаришлар, касаллик хусусиятлари ёки асоратлари бўлиши мумкин. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да бир қатор касаллик номлари ва уларнинг инсон характер хусусиятларига ишор қилувчи кўчма маънолари келтириб ўтилган. Ўзбек тилида касаллик номини ифодалаб келувчи сўзлар инсонда кечувчи оний жараёнлар ва қарғиш, сўқиниш маъноларини ҳам ифодалаб келиши мумкин. Қуйида “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да келтириб ўтилган кўчма маънога эга касаллик номлари изоҳларини кўриб ўтамиз:

“ГАРАНГ I Қулоғи эшитмайдиган, қар. *Гаранг одам. Бу гаранг оловни ҳам ўзи ёқади, ўчиришда ҳам ўзи сув сепеди.* А.Қодирий, Обид кетмон.

2 кўчма Боши қотган, нима қиларини билмай гангиб қолган; ганг. *Болаларнинг жавдирасан кўзлари отада. Ота эса нима қиларини билмай гаранг.* П. Турсун, Ўқитувчи¹.

Изоҳли лугатда келтириб ўтилган *гаранг* сўзи инсонга нисбатан қўлланганда, иккинчи кўчма маъно сифатида келтирилган боши қотиш, гангиб қолиш маъноларини, яъни инсонда содир бўлиши мумкин бўлган ҳолатни ифодалайди ва шу билан бирга гапга тушунмайдиган, бўлаётган воқеа-ҳодисаларнинг мазмунини англамайдиган, уларни англаб етмайдиган инсонга ва унга хос характер хусусиятларга ишора қилади.

“ДАББА I [*а.* — секин ҳаракатланиш, судралаш; кириб бориш] **I от** Ички аъзоларнинг ўзи жойлашиб турган бўшлиқдан шу бўшлиқ девори орқали ташқарига туртиб чиқиши ёки пастга — мойқонга тушишидан иборат касаллик; чурра. *Қорин даббаси.*

2 сфт. Шундай касалликка чалинган, мубтало бўлган (одам ёки жонивор). *Дабба одам. Дабба от.*

3 кўчма дагл. Судралган, юришмай қолган иш, қасод бўлган мол; дангаса ва ишқмас одам ва ш.к. ҳақида. *Нима базо, даббамисан, ётганинг ётган. Дабба мол. Бу ҳафта бозор дабба*².

Учинчи маъносида сўзнинг кўчма маъноси келтириб ўтилган ва инсонга нисбатан қўлланганда, ундаги дангасалик, ишқмаслик хусусиятларини ифода этиши кўрсатилган. Ушбу кўчма маънони юзага келтирган омил касаллик натижасида ҳаракатланишнинг чегараланиши ва секинлашишидир.

“МАРАЗ [*а.* касаллик] *эск. кт. I с. т.* Йиринг олган, фасод боғлаган яра. *Мараздир вужудинг, фашистдир номинг, Кир юқлари билан сасиған жоминг.* Уйғун.

2 Шу нарсага нисбатли ҳақоратни билдиради. *Ҳасанинг гапига қотиб-қотиб қулган ҳам шу мараз эмаслиди?* С.Сиёев, Аваз.

3 кўчма Ярамас, зарарли нуқсон, иллат. *Одат бир мараз дейдилар. Ярамас одатни тарқ қилиш осон иш эмас.* Н.Сафаров, Катта қарвон йўлда. *Қўшиб ёзиш, қўзбўямачилик деган мараз иллат дехқонларимиз шаънига яхши бўлмади.* «Муштум»³.

Сўз изоҳининг учинчи маъносида келтириб ўтилган иллатлар ва, умуман, шунга ўхшаш иллатларнинг инсонда бўлиши ҳам сўзнинг инсон характер хусусиятларига ишора қилишини таъминлайди. *Мараз* сўзи инсонга нисбатан қўлланганда, инсон характерида оғир иллатларнинг борлигини билдиради. Сўз ҳақорат сифатида қўлланганда ҳам инсон характер хусусиятларига ишора қилади.

“МОХОВ I [*а.* — йўқ қилиш, четлатиш] Бутун организмни, хусусан, тери, нерв системаси ҳамда ички аъзоларни зарарлайдиган сурункали инфекцион касаллик; шу касалга йўлиққан шахс. *Ҳа, Ботир ака, ҳозир одамлар моховдан ҳазар қилгандек мендан қочшиади.* С. Аҳмад, Сайланма.

2 кўчма с. т. Расво, ярамас, чаток. *Мохов одам. Мохов иш. Ишининг моховини чиқармоқ. Мохов экин.*

¹ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жилдли. 1-жилд. — Тошкент: ЎМЭ, 2006, 486-487-бетлар.

² Ўша ерда, 534-бет.

³ Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 2-жилд. — Тошкент: ЎМЭ, 2006, 541-бет.

3 Қарғиш билдиради. *Нега жим турибсизлар, уринглар мохов бўлгурни!* К.Яшин, Ҳамза.

Моховга ошна қилмоқ Расвосини чиқармоқ. *Туроб бир қуни.. сал насиҳат қилган экан, уни келин олдида моховга ошна қилибди.* Ҳ. Назир, Ўтлар туташганда. **Якка мохов** Кишиларга аралашмайдиган ёки аралаштирилмай қўйилган одам. *Қўшиллар уни [Бўрибойни] якка моховга чиқариб, на таъзия ва на тўй-ҳашамга айтмай қўйишган.* Ҳ. Назир, Ўтлар туташганда⁴.

Мохов сўзи инсон характер хусусиятларига ишора қилиб келганда, сўзнинг ўз маъносидаги умумдан ажралганлик хусусияти кўчма маънонинг юзага келишини таъминлайди. Азалдан мохов касаллигига чалинган кишилар умумдан ажратилган, мохов таркаган худудларга кириш-чикиш тақиқланган. Касалликнинг оғир кечиши, юқумлилиги сабабли ҳам ҳар қандай алоқадан четлатилган. Сўз инсон характер хусусиятларига ишора қилиб келганда, айна шу ҳолат – инсонларга кўшилмаслик, улар билан алоқа қилишни истамаслик хусусияти сўзнинг кўчма маъноси юзага келишини таъминлайди. Айна сўз қарғиш, сўқишни ифодалаш учун қўлланганда ҳам инсон характер хусусиятларига ишора қилади.

“ҚУТУРМОҚ 1 Қутуриш касалига йўликмоқ. *Қутурган бўри. Ит қутурса, эгасини қопади.* Мақол. – Э, мусулмон, нега қопмайди, дейсиз, бу ит қутурган-ку, ахир, — деди Тўқсонов ва дарров ёнидан қора тўппончасини чиқарди. П. Турсун, Ўқитувчи.

2 кўчма Жон-жаҳди билан, ўзини туголмаган даражада, ёвузларча ҳаракат қилмоқ. *Белград атрофида бўлаётган жангда немислар қутуриб қаршилик кўрсатар эди.* Н.Сафаров, Дон. *Дадам қутуриб, қўлларига илинган нарсани улоқтирардилар.* Э.Раимов, Ажаб кишлоқ.

3 кўчма Босар-тусарни билмай қолмоқ, хаддан ошмоқ. *[Чайқовчи] Қутурмай ҳам нима қилсин. Чайқовчиликда айбланганларнинг устидан судлар шу қадар юмшоқ ҳукм чиқарадики, билмайсан киши: жазо бердим, насиҳат қилдим.* А. Қаххор.

4 кўчма Зўр куч, шиддат билан юз бермоқ, содир бўлмоқ; авжига минмоқ. *Бўрон қутурмоқда. Сув қутуриб келяпти, паромни чирпирак қилиб олиб кетади.* С. Аҳмад, Иқбол чироклари. *Айрим жойларда ёнғин қутуриб, ўз ўлжасини катта иштаҳа билан ютмоқда.* Ойбек, Куёш қораймас. *Қутурган шамол толни учуриб кетгундек увиллайди.* «Ёшлик»⁵.

Қутурмоқ сўзи ҳам инсонга нисбатан қўлланганда, оний ҳолат, жаҳлнинг хаддан ошиши ва шу жараёнда амалга оширилаётган ҳаракатлар, хаддидан ошиш ҳолатларини кўрсатади.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, инсон характер хусусиятларини англашиб келувчи касаллик номлари нутқ таъсирчанлигини таъминлайди. Тингловчи онгида яққол, бўрттирилган образ гавдаланишига хизмат қилади.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада ўзбек тилида қўлланувчи касаллик номларининг кўчма маънолари, инсон характер хусусиятларига ишора қилиши, ушбу кўчма маъноларнинг юзага келишига сабаб бўлувчи омиллар хусусида фикр юритилган.

⁴ Ўша ерда, 619-бет.

⁵ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилд. – Тошкент: ЎМЭ, 2008. 392-бет.

РЕЗЮМЕ. В данной статье проанализированы переносные значения названий болезней, используемых в узбекском языке, факторы, обуславливающие возникновение данных переносных значений.

RESUME. This article discusses the figurative meanings of the names of diseases used in the Uzbek language, the reference to human characteristics, the factors that lead to the emergence of these figurative meanings.

Таянч сўз ва иборалар: тил, луғат, нутқ, касаллик номлари, кўчма маъно, инсон характери.

Ключевые слова и выражения: язык, словарь, речь, названия болезней, переносное значение, характер человека.

Key words and word expressions: language, vocabulary, speech, disease names, figurative meaning, human character.

Наргиза ИСМАТУЛЛАЕВА

ХИТОЙ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА СОМАТИК ЛАКУНАЛАР

Хитой ва ўзбек тилларида сомонимик лексика доирасида лакуналар нисбатан кўп учрайди. Муайян, халқ ҳаётида долзарб бўлган шундай соматик меронимлар борки, улар иккинчи халқ тафаккурида аҳамият касб этмаслиги мумкин, бундай тушунчалар умуман эътибордан четда қолган бўлиши мумкин. Антропология нуктаи назаридан у ёки бу тил луғат таркибининг ишланганлик даражаси (яъни у ёки бу тилда лакуналарнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги) турли маҳаллий маданият ташувчиларига хос бўлган кизиқишлар кўрсаткичи ҳамда улар ўртасидаги тафовутларнинг мезони ҳисобланади¹. Масалан, хитой миллатига мансуб кишилар европаликлар, шунингдек, ўзбекларнинг ҳам катта-катта кўзи, баланд жойлашган бурни, кўш бирлашган қовоғига ҳавас қиладилар. Корея, Япония, Хитой халқининг асосий қисми яқка қовоқлидир. Имконияти бор кишилар кўз қовоқларини жарроҳлик усули ёрдамида кўш қовоқ қилдирадилар. Шу халқлар учун аҳамиятли бўлганлиги туфайли ҳам хитой илида 单眼皮 *dānyǎnpí* ва 双眼皮 *shuāngyǎnpí* деган соматизмлар мавжуд. Мазкур сўзлар ясама сўзлар бўлишига қарамай, яқка сўз сифатида хитой миллатининг луғат бойлигидан маҳкам ўрин олган. Агар ушбу тушунчаларни ўзбек миллатига мансуб кишига “яқка қовоқ” ёки “кўш қовоқ” деб сўзланса, эшитувчи мазкур сўзларнинг маъносини тезда фаҳмлай олмаслиги муқаррар. Бу ҳолда бир қатор изоҳлар ёки визуал кўрсатмалар ёрдамида тушунтириш керак бўлади. Хитой сайтларининг бирида жарроҳлик амалиёти ҳақидаги берилган хабарларда келтирилишича², жарроҳлик амалиётининг 30,8 фоизи кўш қовоқ қилиш, 28,3 фоизи юз шаклини ўзгартириш, 23,8 фоизи бурунни тўғрилашга тўғри келар экан. Мазкур рақамлар хитой миллати учун “кўш қовоқ” сўзининг нақадар муҳимлигини кўрсатади.

¹ Бькова Г.В. Знаковые и лексические лакуны в концептосфере амурских эвенков // Лакуны в языке и речи (выпуск 1). – Благовещенск: БГПУ, 2003. С. 16.

² 中国人为啥都喜欢双眼皮? ! <https://www.miyanelife.com/news/3614> (7.09.2016)

Ўзбек тилидаги “оёқ” сўзи хитой тилида оёқнинг товонгача бўлган қисми 腿 *tuǐ*, оёқ қафти ва товон қисми 脚 *jiǎo* тарзида ифодаланлади. Худди шундай, қўлнинг елкадан панжагача бўлган қисми 胳膊 *gēbo* ёки 胳膊 *gēbei*, қўлнинг панжа қисми эса 手 *shǒu* дейилади. Хитой тилидаги 腿 *tuǐ*, 脚 *jiǎo* сўзлари ўзбек тилида биргина “оёқ” сўзи, 胳膊 *gēbo*, 胳膊 *gēbei*, 手 *shǒu* сўзлари “қўл” сўзи билан ифодаланлади. Демак, мана шу ўринда хитой тили фониди ўзбекча лақуналар намоён бўлганлиги кузатилади.

Қўл сўзнинг холоними ҳисобланувчи “бармоқ” сўзи хитой тилида қуйидагича фаркланади: 手指 *shǒuzhǐ* – қўлдаги бармоқ ва 脚趾 *jiǎozhǐ* – оёқдаги бармоқ. Хитой тилидаги мазкур икки сўзда худди ўзбек тилидаги “қўл” ва “оёқ” каби аниқловчи сўзлари мавжуд бўлса-да, барибир лақунарлик ҳодисаси воқеланади. Бу ерда лақунани эса хитой иероглифларида кўрамаиз. Аҳамиятли томони шундаки, хитой тилидаги қўл ва оёқ бармоқлари учун қўлланиладиган *zhǐ* сўзларининг иккисида ҳам талаффуз бир хил, яъни учинчи оҳанг билан талаффуз қилинса-да, лекин булар икки турли хил 指 *zhǐ* ва 趾 *zhǐ* иероглифлари билан ифодаланлади. Шунга кўра, тирноқ сўзи ҳам қўл бармоғи учун 指甲 *zhǐjiǎ*, оёқ бармоғи учун 趾甲 *zhǐjiǎ* тарзида берилади. Айрим хитойча-ўзбекча тематик луғатларда бунга аниқлик киритилмаган. Луғатда келтирилган “тирноқ” сўзи 指甲 *zhǐjiǎ* “қўл тирноғи” иероглифи билан берилган. Лекин шундай бўлса-да, таржимада агар “тирноқ” сўзи қўл ёки оёққа тегишлилигини билдириш зарурияти бўлмаса, бу икки сўзни ҳам ўзбек тилига “тирноқ” деб таржима қилиш мумкин деб ҳисоблаймиз. Масалан:

人家涂红指甲，你也涂红指甲³. *Rénjiā tú hóng zhǐjiǎ, nǐ yě tú hóng zhǐjiǎ.*

Бошқалар тирноғи (қўлдаги тирноғи)ни бўяса, сен ҳам бўя тирноғингни.

Одам тана аъзоси бўлмиш “тил” сўзи коннотатив маъносидан келиб чиқиб, турли миллатларда ўзаро мулоқот воситаси сифатида ҳам қўлланилади. Хитой тилида “тил” сома сифатида 舌头 *shétou* сўзи, “тил” мулоқот воситаси сифатида эса 语言 *yǔyán* сўзи қўлланилади. Мазкур ҳолда ўзбек тилида лақунарлик ҳодисаси кузатилиб, мулоқот воситасини ифодалаш учун ўзбек тилида алоҳида махсус лексикаштирилган сўз мавжуд эмас.

接着，那蛇昂着头，吐出舌头把张生的鼻子刺破了。

Jiēzhe, nà shé ángzhe tóu, tǔchū shétou bǎ zhāng shēng de bizi cì pòle.

Кейин илон бошини кўтариб, тилини чиқарибди, Жаннинг бурун тешигига тилини санчибди⁴. (Бу ерда таржимада “Жангнинг бурнини чакиб олибди” тарзида бериш мақсадга мувофиқ бўларди. – Н.И.)

Ўзбек тилида бош сомасининг ҳолат феъллари (гангимок, оғримок), кўз сомасининг нигоҳ феъллари (карамоқ, кўрмоқ), қўл сомасининг ҳаракат феъллари (юрмоқ, бормоқ, босмоқ, тортмоқ) билан кўпроқ

³ 冰心。关于女人（汉英对照）。—北京：外语教学与研究出版社，2012。第23页。

⁴ Ziyamuhamedov J., Shamshiyeva Z. Liao Zhai (Pu Sungling) novellalari. (Xitoy adabiyoti bo'yicha xrestomatiya). — Toshkent: “Muharrir”, 2012, 19, 22-betlar.

бирикиши кузатилади⁵. Худди шундай хитой тилида ҳам, сомалар билан боғлиқ шундай ҳаракат сўзлари мавжудки, булар ўзбек тилида тўғридан-тўғри муқобилини топа олмайди. Масалан, хитой тили фониди намоён бўлувчи ўзбекча лақуналарга қуйидагиларни мисол сифатида келтириш мумкин: 帶 *dài* – ўзи билан олиб юрмоқ; 掂 *diān* қўл билан оғирликни чамалаб кўрмоқ; 釣 *diào* – кармоқ билан балиқ овламоқ; 捧 *pěng* – икки қўли билан олмоқ (хурмат юзасидан); 跪 *guì* – тиззани букиб турмоқ; 蹶 *niè* – оёқ учида юрмоқ. Ўзбек тили фониди эса “имламоқ” – 打手势叫 *dǎ shǒushì jiào*, “шанғилламоқ” – 大声喊叫 *dàshēng hǎnjiào* сингари хитойча лақуналарни учратамиз.

Хитой тилида “семиз”, “тўлача” маъносида 胖 *pàng* ва 肥 *fēi* иккита сўзни кўрсатиш мумкин. Булар семантик эмас, балки стилистик қўлланиш жиҳатдан фаркланиб, 胖 *pàng* сўзи семиз, тўладан келган кишиларга нисбатан ишлатилса, 肥 *fēi* сўзи эса жониворларга нисбатан қўлланилади. Мана шу ерда хитой тилида нафақат соматик лақунарлик, балки стилистик лақунарлик ҳолати ҳам кузатилади.

Ўзбек тилидаги “кизилмағиз” сўзи айнан инсон киёфасини тасвирлашда қўлланилувчи лексик бирликдир. “Ўзбек тили изоҳли луғати” кўра⁶, мазкур сўз ўзи тўладан келган ва кизил рангли деган маънони англатади. Хитой тилида эса айнан шундай маънога мос келувчи сўз мавжуд эмас, балки 紫脛色儿皮肤 *zǐ tǎng sè er pífū* сўз бирикмаси билан бериш мумкин. “Қорамағиз” сўзига эса хитой тилида муқобил лексик бирликни топиш мумкин, яъни 黝黑的 *yǒuhēi de* айнан шу маънода қўлланилади.

Тиллар қиёсида лақуналар воқеланишининг “тушунча мавжуд, лекин унинг лексиклаштирилмаганлиги” каби асосий мезонини айнан соматик лексикада кенг кузатиш мумкинлиги хулоса қилинади. Чунончи худудлар, миллатлар, тиллар, маданиятлар ўртасида тафовутлар мавжуд бўлса-да, одамнинг физиологик тузилиши қай миллатга мансублигидан қатъи назар бирдайдир. Фақатгина одам танаси аъзоларининг турли тилларда турлича номинацияланиши ёки умуман ном берилмаслиги бу ана шу миллат вақиллари лексикасида сомаларнинг қўлланилиш даражасига боғлиқдир.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақола хитой ва ўзбек тилларида соматик лексикада лақунарлик ҳодисасини ўрганишга бағишланган бўлиб, соматик лақуналар одам танаси аъзолари, инсоннинг ташқи кўриниши, сомалар ёрдамида амалган ошириладиган хатти-ҳаракатлар сингари гуруҳларга бўлиб ўрганилган.

РЕЗЮМЕ. Данная статья посвящена изучению феномена лакунарности в соматической лексике в китайском и узбекском языках, где соматические лакуны подразделяются на такие группы, как внешнее строение человеческого тела, внешний вид человека и действия, совершаемые соматами.

RESUME. This article is devoted to the study of the phenomenon of lacunarity in somatic vocabulary in the Chinese and Uzbek languages, where somatic lacunae are divided into groups such as the external structure of the human body, the appearance of a person, and actions performed by somas.

⁵ У с м а н о в а Ш.Р. Ўзбек ва турк тилларида соматик фразеологизмлар. НД. – Тошкент, 1998, 31-бет.

⁶ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: ЎМЭ, 2006–2008, 277-бет.

Таянч сўз ва иборалар: лакуна, соматизм, сома, мероним, холоним, лексик-семантик майдон.

Ключевые слова и выражения: лакуна, соматизм, сома, мероним, холоним, лексико-семантическое поле.

Key words and word expressions: lacunae, somatism, soma, meronym, holonym, lexical-semantic field.

Ширин АЛПАНОВА

ИНСОН РУҲИЯТИНИ ИФОДАЛАШДА ОЛМОШЛАРНИНГ ЎРНИ

Лексемада лексик маънодан ташкари услубий баҳо ҳам ҳисобга олинади. “Ҳақиқатда, услубий баҳо бир лексеманинг лексик маъноларига кўра ҳар хил бўлиши мумкин. Шу сабабли бир лексеманинг лексик маънолари турли нутқ кўринишларига ҳосланган бўлиб ҳам чиқади”¹. Бундай маъно нозикликларини матнда кузатган маъкул. Бутун ёшлигини эрининг илмий иши учун сарфлаган жафокаш аёл – Анваранинг олим бўлгану, одам бўлмаган фан доктори Нодирхон ҳақидаги сўзлари сўз танлашнинг руҳият билан уйғунлигини яққол кўрсатади.

“**Ўртоғимнинг** олдига кетяпман. Банкет қияпмиз!”²

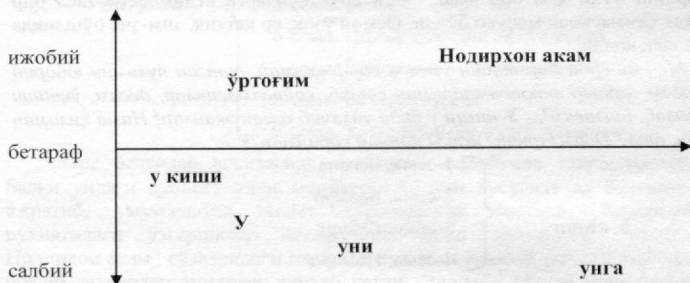
“**Нодирхон акам** докторлик диссертациясини ёқлаяптилар”.

“Мен бу ерда бир тийин ўзимга сарф қилмай, топган пулимни юбориб турсам, ҳатто такинчоқларимни сотиб, қийналмасинлар, десам, ўқишни ташлаб, ишласам!... **У киши** у ёқда уйланиб олган эканлар! Нима қиламан энди, ота? Одамларнинг юзига қандай қарайман?!”

“Керак эмас, энди **уни** кўргани кўзим йўқ.

Мен **унга** ишонувдим. Менинг ҳеч кимим йўқлигини, етим ўсганимни биларди. Ота, шундаям қаҳри қаттиқ одамлар бўладими, а?”

Анваранинг руҳиятидаги эврилишлар билан боғлиқ лексик бирикларнинг градуал кетма-кетликда ижобий ва салбий томонга ўсиб боришига эътибор беринг.

¹ Турсунов У. ва б. Ҳозирги замон ўзбек тили. – Тошкент, 1992, 68-бет.

² Умарбеков Ў. Сайланма. Уч жилдлик. 3-жилд. – Тошкент, 1985, 99-бет.

Ҳақиқатдан ҳам, Анваранинг бу ёруғ оламда Нодирхондан бошқа суянгани, ишонгани йўқ эди. Етимликнинг орқасидан кўрган камситишлар билан тўла болалигининг армони – дўстга, ўртоққа зорлик, кизиқишлари, орзулари билан бўлишиш истаги ўлароқ Анваранинг онгига ўрнашган **Ўртоғим** деган сўзнинг кадри баланд эди. Анвара бу сўзга турмуш ўртоғи сифатида ўзбек аёллари тушунчасидаги “конуний муносабатда бирга яшайдиган эркак” маъносидан кенгрок, оғиррок, нозикрок туйғулар юкини юклагандики, бу “ўртоқ”нинг номардлиги аёлнинг калбини чил-чил килди ва шу билан бирга **“Ўртоғим”** сўзининг муқаддаслиги ҳам ўз-ўзидан йўқ бўлди. Оддий, рангсиз, ҳиссиз **У киши, У, Уни, Унга** каби мавҳум сўзлар билан алмашди.

“Ўртоғимнинг олдига кетяпман. Банкет қиялпмиз!”

Ўртоғим {
 1-сема. Менинг энг яқин одамим
 2-сема. Менинг ишонган, суянган
 3-сема. Менинг ярмим
 4-сема. Менинг кадримга етадиган

“Нодирхон акам докторлик диссертациясини ёқлаяптилар”.

Нодирхон акам {
 1-сема. Хурматли
 2-сема. Обрўли
 3-сема. Ақлли
 4-сема. Ҳамма ҳавас қилади
 5-сема. Меники, менга тегишли
 6-сема. Шу даражага етишига менинг ҳам
 ҳиссам бор

Анвара Москвага бориб, Нодирхоннинг банкетини югуриб-елиб ўтказгандан сўнг билсаки, эри аллақачон бошқа аёл билан яшар ва уларнинг ўғли ҳам бор экан. Энди ёруғ кунларга етдим деган аёл бир зумда ҳаммасидан мосуво бўлди. Осмон узок, ер каттик, зим-зиё бўшлиқда муаллақ колди.

Мен бу ерда бир тийин ўзимга сарф қилмай, топган пулимни юбориб турсам, ҳатто тақинчоқларимни сотиб, қийналмасинлар, десам, ўқишни ташлаб, ишласам!... У киши у ёқда уйланиб олган эканлар! Нима қиламан энди, ота? Одамларнинг юзига қандай қарайман?!

У киши {
 1-сема. Бегона
 2-сема. Бевафо
 3-сема. Бебурд
 4-сема. Номард

Эътибор беринг, “Ўртоғим, Нодирхон акам” деган сўзларга энди Анваранинг тили айланмайди. Йиллаб Анваранинг тилидан, дилидан тушмаган сўзлар бир зумда ўз маъноларини йўқотиб, айтиб бўлмайдиган бегона сўзларга айланди. Нуткий фаолиятда доимо лисоний шаклни воқелик билан боғлаш ҳамда унга нисбатан шахсий муносабат билдириш эҳтиёжи туғилади. Худди шу вазифалар ижроси дейктик воситалар

зиммасидадир³. Дейктик иборалар маъноси сўзловчининг коммуникатив мақсади билан боғлиқ равишда ўзгариб бораверади. Айни нутқий вазият таҳлилидан келиб чиксак **У киши, уни, унга** каби 3-шахс кишилиқ олмошларининг қўлланиши бежиз эмас. Чунки олмошларда абстракция жараёни ўта кучли ифодаланади.

“Керак эмас, энди **уни** кўргани кўзим йўк”.

“Мен **унга** ишонувдим. Менинг ҳеч кимим йўқлигини, етим ўсганимни биларди. Ота, шундаям қахри қаттиқ одамлар бўладими, а?”

Нутқда мурожаат шаклларининг бир кўриниши – “сен” ва “сиз” олмошларига ўзига хос вазифа юклатилганлиги ҳақида Маҳмуд Кошғарий шундай деган эди. “Сен” – турклар бу сўзни кичикларга, хизматчиларга ҳамда сўзловчидан даража, мартаба, ёшда қуйи бўлган кишиларга нисбатан айтадилар. Ўзларидан юқори хурматли кишиларга “сиз” дейдилар, ўғизларда аксинча, яъни катталарга “сан”, кичикларга “сиз” деб қўллайдилар” (DLT. I. 326-бет). Мулоқот инсонлар орасида содир бўлар экан, уларнинг тили, шеvasи, урф-одат, расм-русумлари билан боғлиқ бўлиши шубҳасиздир.

Н.Ю.Шведова олмошларнинг мазмун майдони ҳақида фикр юритар экан, уларни “ёшиқ тизим” сифатида таърифлайди. Бу тизимнинг мавҳумлик даражаси бошқа синфларниқидан устун. Олмошлар гуруҳи маънони мавҳумлаштиришни таъминловчи воситадир⁴. Бу хусусият айниқса, коммуникация жараёнидаги нофаол иштирокчи, кузатувчи номларини олган 3-шахс кишилиқ олмошларида яққол кўринади. Анваранинг юраги ҳаётининг мазмуни даражасига кўтарган Нодирхонни унута оладими, йўкми, лекин ақли шу йўл томон илк қадамни ташлади ва Анварани ҳам ишонтирди. Чунки **У** – шунга муносиб, чунки, **У** – ҳеч ким

Уни, унга

- 1-сема. Бегона
- 2-сема. Ишончсиз
- 3-сема. Ёлғончи
- 4-сема. Номард
- 5-сема. Бевафо
- 6-сема. Ишонганимдан афсусдаман
- 7-сема. Ёшлигимни хазон килди
- 8-сема. Бахтсиз килди
- 9-сема. Умидларимни пучга чиқарди.

Онг белгилар воситасида воқелиқни оддийгина такрорламасдан, балки ундаги субъект учун аҳамиятли бўлган хусусият ва белгиларни ажратиб, умумлашган модел қурилмасини яратади. Анваранинг руҳиятидаги ўзгаришлар натижасида унинг нутқидаги “Ўртоғим, Нодирхон акам” сўзларидаги юқорида кузатган ижобий фазилатлар билан боғлиқ маънолар тумандек тарқаб кетди. Энди бу сўзлар реал воқелиқ билан уйғун келмайди. Анвара ақлли аёл эди, бу ҳақиқатни тан олди. Унга

³ Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент, 2008, 168-бет.

⁴ Шведова Н.Ю. Местонаимия и смысл. Класс русских местоимений и открываемые ими смысловые пространства. – М., 1998. С. 8.

хиёнат қилган сўзларни ҳам кечира олмади. Ўзига бегона одам учун ўзидай совуқ, лоқайд, умумий номлар беихтиёр тилига келди: **У киши, У, Уни, Унга.** А.Собиров бундай ҳолатларни ифодалашда майдон назариясининг қўл келишини таъкидлайди. Майдон назарияси тил сохибларига маълум бир соҳада ишлатилувчи лексик бирликларнинг асосий жамғармасини бутун кўлами билан англаш, мулоқот жараёнида улардан энг зарурини (эхтиёж тушиб турганини) қўллаш имконини беради, лексик бирликларнинг бир-бирлари билан мазмуний жиҳатдан боғланишини таъминлайди⁵. Д.Н.Шмелёв эса сўзнинг нутқда ишлатилиши билан боғлиқ икки муҳим омилга диққатни жалб этади:

1. Сўзлар муайян доирада ўзаро семантик жиҳатдан боғланади. Бу эса сўзловчига улардан бирини танлаш имконини беради.

2. Сўзлар бошқа сўзлар билан синтагматик алоқага кириша олади⁶.

Демак, онг воқеликни лисоний белги воситасида шунчаки акс эттирибгина қолмасдан, балки субъект учун муҳим бўлган белги-хусусиятларни ажратади, баҳолайди. Баҳонинг қандайлиги эса сўз танлашда кўринади. Инсон руҳиятини ифодалашда олмошларнинг семантик ва функционал услубий хусусиятлари фаоллашади. Айниқса, кишилиқ олмошларининг услубий хусусиятлари ҳар бир матнда улар англаган қўшимча семантик услубий оттенкаларга боғлиқ ҳолда намоён бўлади.

РЕЗЮМЕ. Мақолада инсон руҳий оламини ифодаловчи лексемаларнинг семантик таҳлили ҳақида фикр юритилади.

РЕЗЮМЕ. В статье приведен семантический анализ лексем, выражающих духовный мир человека.

RESUME. The article deals with the semantic analysis of lexemes, expressing the spiritual world of man.

Таянч сўз ва иборалар: лексема, сема, руҳият, онг, семантик майдон, мавҳумлик, олмош, услубият, баҳо, нутқ.

Ключевые слова и выражения: лексема, сема, духовность, сознание, семантическое поле, абстрактность, местоимение, стилистика, оценка, речь.

Key words and word expressions: lexeme, seme, spirituality, consciousness, semantic field, abstractness, pronoun, stylistics, appreciation, speech.

⁵ Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида талқин этиш. – Тошкент, 2004, 48-бет.

⁶ Шмелёв Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка. – М., 1964. С.129.

ФАНИМИЗ ЗАҲМАТКАШЛАРИ

ДУРДОНА ХУДОЙБЕРГАНОВА

Ўзининг кутлуг ёшини қарши олаётган таникли тилшунос олима, филология фанлари доктори Дурдона Худойберганова 1960 йил 17 мартда Тошкент шаҳрида зиёли оиласида таваллуд топди. 1977 йили ўрта мактабни тугатиб, Тошкент давлат университети (ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети)нинг ўзбек филологияси факультетига ўқишга кирди ва уни 1982 йилда муваффақиятли тамомлади. Талабалик йилларида Айюб Ғуломов, Миразиз Миртожиев, Ёрмат Тожиев каби машҳур ўзбек тилшуносларининг маърузаларини тинглаган Дурдонада тилшунослик илмига қизиқиш кучайди. Уни лингвистика оламига етаклаб олиб қирган устози – профессор Миразиз Миртожиевнинг маслаҳати билан 1984–1987 йилларда ЎзР ФА Тил ва адабиёт институти аспирантурасида таҳсил олди. Аспирантурани тамомлаган Д.Худойберганова 1988 йилда мазкур институтга ишга қабул қилинди ва унинг шундан кейинги ўттиз йилдан ортиқ фаолияти мазкур илм даргоҳи билан боғлиқ бўлди. Институтнинг “Ҳозирги ўзбек тили” бўлимида катта лаборант сифатида ўз фаолиятини бошлаган олима кичик илмий ходим, катта илмий ходим, етакчи илмий ходим, лойиҳа раҳбари лавозимларида иш олиб борди. Д.Худойберганова 2018 йилдан “Ҳозирги ўзбек тили” бўлими мудирини сифатида фаолият юритмоқда.

Д.Худойберганова 1989 йилда Азим Ҳожиев раҳбарлигида “Ўзбек тилидаги ўхшатиш конструкцияларининг семантик ва стилистик таҳлили” мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилиб, филология фанлари номзоди илмий даражасини олди. 2005 йилда унга катта илмий ходим илмий унвони берилди. 2015 йилда эса “Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик талқини” мавзусида докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. Унинг докторлик диссертацияси мавзуси дунё тилшунослигидаги етакчи йўналишларидан бири бўлган антропоцентрик тадқиқ тамойилларини ўзбек тилини ўрганишга татбиқ этишга бағишланганлиги билан долзарблик касб этади. Олима ўз тадқиқотида матнни когнитив-семантик, лингвомаданий ва психолингвистик таҳлил қилишнинг назарий асосларига доир қарашларни илгари сурди. Унинг мазкур иши ҳамда “Матннинг антропоцентрик тадқиқи” номли монографияси (Тошкент, 2013) ўзбек тилшунослигида антропоцентрик парадигмага асосланган дастлабки тадқиқотлардан бири сифатида эътироф этилди. Бу борадаги изланишларини давом эттириб, антропоцентрик тилшуносликнинг асосий соҳаларидан бири бўлган лингвокультурологияга оид мақолаларини эълон қилди. Унинг мақолалари республикамиздан ташқари Россия, Туркия, Жанубий Корея, Польша, Македония, Қозоғистон каби давлатларнинг илмий журналларида ҳам чоп этилган.

Д.Худойберганова илмий фаолиятининг асосий йўналиши тил тизимини антропоцентрик парадигма тамойиллари асосида тадқиқ этиш бўлса-да, у ўзбек тилшунослигининг имло ва графика, лексикология ва лексикография, ономапоэтика ва лингвостилистика каби соҳаларида ҳам изланишлар олиб борди.

Д.Худойберганова ўзбек луғатшунослигига муайян ҳисса қўшган олима ҳисобланади. У 2006–2008 йилларда нашр қилинган 5 жилдли “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”ни яратишда А.Ҳожиев, Э.Бегматов, Э.Умаров, А.Мадвалиев, Н.Маҳкамов, З.Мираҳмедова каби олимлар билан ҳамкадам бўлиб, луғатнинг С, Х, Ч ҳарфлари учун луғат мақолаларини тузди, китобнинг таҳрир ҳайъати аъзоси сифатида уни таҳрир қилиш ва нашрга тайёрлаш ишларида фаол иштирок этди.

Д.Худойберганова Низомиддин Маҳмудов бошчилигида яратилган “Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати” (Тошкент, 2013)ни тузишда ҳам қатнашди. Мазкур луғат ўз моҳиятига кўра ўзбек тилшунослиги учун янги характердаги луғат ҳисобланади. Унда ўзбек тилидаги беш юздан ортиқ турғун ўхшатишлар структур-семантик, лингвомаданий ва лингвопоэтик ёндашувда изоҳлаб берилган.

Олима 2015 йилда “Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати”ни эълон қилди. Унда лингвомаданиятшунослик соҳасига оид асосий терминларнинг илмий таърифи берилган бўлиб, ўзбек тилшунослигида шаклланиб келаётган мазкур соҳа ривожига муайян роль ўйнади. 2016 йилда Д.Анданиёзова билан ҳамкорликда тузилган “Ўзбек тили поэтонимларининг изоҳли луғати”ни нашр эттирди. Мазкур луғатда ўзбек тилидаги 200 дан ортиқ ономастик бирликлар биринчи марта лингвопоэтик ва лингвомаданий жиҳатдан тавсифлаб берилди. Луғат ўзбек тилшунослиги учун нисбатан янги соҳа бўлган ономапоэтика тамойилларини белгилашда муайян аҳамиятга эга. У нафақат ўзбек тилшунослиги, балки туркийшуносликда ҳам шу турдаги дастлабки луғат ҳисобланади. Шу йили олиманинг “Тил. Тафаккур. Маданият” номли илмий рисоласи ҳам нашрдан чиқди. Унда она тилимизнинг лингвомаданий, лингвопоэтик, лингвостилистик жиҳатларига доир масалалар ёритилган. Д.Худойберганова тадқиқотларининг асосий мақсади янги аср илм-фанига хос бўлган интегратив ёндашувни қўллаб, ўзбек халқи миллий тафаккури, руҳияти, дунёни тил воситасида идрок этиш тарзи, миллий-маънавий маданияти билан боғлиқ жиҳатларнинг она тилимизда қай тарзда акс этишини ёритишдан иборат. Илмий рисоладан ўрин олган “Тилшуносликда лингвомаданият кодлари тушунчаси ва талқини”, “Лингвостилистика: янгича ёндашув ва талқинлар”, “Идрок кўзгуси хира тортмасин”, “Тилга янгича ёндашув: уни қандай ўқитмоқ керак?” номли мақолаларда ўзбек тилшунослиги учун долзарб ҳисобланган ана шундай муаммолар хусусида сўз юритилган.

Д.Худайберганова институт илмий ҳаётида ҳам фаол иштирок этиб келмоқда. У “Ўзбек тили лексикаси ва терминологиясининг ривожланиш тамойиллари”, “Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати”, “Ўзбек тили лексикаси ва терминологиясининг мустақиллик даври тараққиётини тадқиқ этиш” илмий лойиҳаларини бажаришда иштирок этиб, ўзига берилган вазифаларга масъулият билан ёндашди. 2015–2016 йилларда “Ономастик бирликларнинг лингвопоэтик тадқиқи” китобини нашрга тайёрлаш ва чоп этиш” инновацион лойиҳасига, 2017–2019 йилларда “Ҳозирги глобаллашув даврида ўзбек тили, унинг тарихий тараққиёти ва истикболлари (вазифавий услублар таҳлили асосида)” фундаментал лойиҳасига раҳбарлик қилди. Олима ҳозирги вақтда “Антропоцентрик тилшунослик терминларининг изоҳли луғати”ни тузиш устида иш олиб бормоқда.

Д.Худойберганова илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш билан бир қаторда олий таълим тизимида ҳам фаолият кўрсатиб келмоқда. У 2002–2008 йилларда Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети Ўзбек тили кафедрасида фаолият юритиб, “Ўзбек тили услубияти” фанидан маърузалар ўқиди, “Лотин ёзувига асосланган ўзбек ёзуви” (Тошкент, 2000) “Ҳозирги ўзбек адабий тили” (Тошкент, 2004; 2006; ҳаммуаллифликда) номли ўқув кўлланмаларни яратди. 2018 йилдан Алишер Навоий номли Ўзбек тили ва адабиёти университети ҳузуридаги Педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тармок марказида олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчиларига “Тил тизимини антропоцентриқ тадқиқ этиш тамойиллари” курсидан маърузалар ўқиб келмоқда. Аини пайтда 5 нафар таянч докторант ва мустақил изланувчиларга ҳам раҳбарлик қилиб, меҳрибон устоз, талабчан мураббий сифатида фаолият олиб бормоқда.

Д.Худойберганова филолог кадрлар тайёрлаш ишларига ҳам ўзининг муносиб хиссасини кўшиб келмоқда. Олима шу вақтга қадар 4 та докторлик, 26 та номзодлик ишига расмий оппонентлик қилди. Д.Худойберганова 2010–2012 йилларда ЎЗР ФА Тил ва адабиёти институти ҳузуридаги, 2018–2019 йилларда Алишер Навоий номидаги Ўзбек тили ва адабиёти университети ҳузуридаги илмий даражалар берувчи Илмий кенгашлар аъзоси сифатида фаолият кўрсатди. 2019 йилдан бошлаб ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти ҳузуридаги илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш аъзоси ҳамда ушбу кенгаш қошидаги Илмий семинар раиси, Алишер Навоий номидаги ЎТАУ ҳузуридаги илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш қошидаги Илмий семинар аъзоси вазифаларини масъулият билан бажариб келмоқда.

Олима 1994–1997 йилларда Ўзбекистон телерадиокомпаниясининг “Янги алифбони ўрганамиз” кўрсатувида бошловчилик қилиб, Ўзбекистон Республикасининг “Давлат тили ҳақида”ги Қонунида белгиланган вазифаларни бажаришга ўз хиссасини кўшди.

Д.Худойберганова бадиий ижод билан ҳам шуғулланади. Унинг республика матбуотида чоп этилган шеърлари талабалик вақтидаёқ Зулфия, Асқад Мухтор, Эркин Воҳидов, Хуршид Дўстмуҳаммад каби адибларнинг эътиборини тортган. Д.Худойберганованинг шеърлари хусусида Тўхтасин Жалолов, Бахтиёр Назаров, Норбой Худойберганов, Иброҳим Ҳаққул, Талғат Солиҳов каби адабиётшуно олимлар ўз фикр-мулоҳазаларини билдирдилар. Академик Бахтиёр Назаров Д.Худойберганованинг “Сўзга айланган юрак” (Тошкент, 2013) номли китобига ёзган тақризида шундай деган эди: “Сўзга айланган юрак” тўпламининг залворли қисмини ... юрагингизга “жиз” этиб тегадиган ва кўнгил кўзларини очадиган шеърлар ташкил этадики, бу ҳол тўпламини наинки муаллиф, балки умуман бугунги шеърятимиздаги изланишларнинг гўзал намуналари қаторига қўйишга асос беради”.

Камтарин ва самимий олима Д.Худойберганова ўзининг қутлуғ таваллуд санасини қатта ижодий куч ва ғайрат билан қутиб олмоқда. Биз олимага сихат-саломатлик ва илмий ишларига янада ривож тилаб, ўзбек тилшунослиги равнақи учун яна кўп йиллар самарали хизмат қилишини тилаб қоламиз.

**Низомиддин МАҲМУДОВ,
Дурдона ЛУТФУЛЛАЕВА**

ЗУЛЛИСОНАЙН УСТОЗ

Айрим касбдошларнинг илмий бисотига зехн солсангиз, уларнинг илк тадқиқотларига содик колган холда тобора ўша муаммонинг янги кирраларини, тоза шохобчаларини кашф этишга, соҳа эгаларига мутлако янги фикрлар инъом этишга интилиб яшаганликларининг гувоҳи бўласиз. Филология фанлари доктори, профессор Раҳимжон Воҳидов ўта захматкаш, ҳаминша тоза сўз айтишга интик зуллисонайн соҳибқалам мусанниф эди.

Истикболи порлок бўлғуси кенг камровли ижодкор Раҳим Воҳидов 1942 йили Бухоро вилоятининг Жондор туманидаги Ўба қишлоғида дехқон оиласида туғилган. Чақалок икки ойлик бўлмасданок отаси Иккинчи жаҳон урушига жалб этилди. Натижада гўдак онаси ва тоғалари қарамоғида тарбияланиб, ота дийдорини кўрмай улғайди. Ўрта мактабни тугатгач, Самарқанд давлат университетининг Ўзбек-тожик филологияси факультетига ўзбек тили ва адабиёти ихтисослиги бўйича ўқишга дохил бўлди. Университет тахсилдан сўнг Р.Воҳидов ўзи ўқиган мактабда она тили ва адабиётдан дарс бера бошлади.

Адабиётшунослик илмига меҳри баланд бўлган Р.Воҳидов 1967 йили Бухоро давлат педагогика институтининг Ўзбек адабиёти кафедрасига ишга таклиф қилинди. Ана шу кафедра бағрида Р.Воҳидов оддий ўқитувчиликдан доцент, профессорлик даражасига етди; узок йиллар кафедра мудири бўлди, бир неча йил давомида Ўзбек тили ва адабиёти факультетини бошқарди. Бу орада у СамДУ аспирантурасида ўқиб, 1970 йили “Шайхим Сухайлийнинг ҳаёти ва ижоди” мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилади, орадан кўп ўтмай унга доцент унвони берилди.

Шундан сўнг илм шайдоси ўқиш-ўқитиш, таълим-тарбиявий, маърифий ишларни тинимсиз равишда илмий тадқиқий ишлар билан боғлаб олиб борди, яна қўлёзмалар қаърига шўнғиб, адабиётшунослигимизда деярли ўрганилмаган XV асрнинг иккинчи ярми ва XVI асрнинг бошларидаги ўзбек-тожик адабий алоқалари тарихини тадқиқ этишга жиддий киришди: ўн саккиз йил давомида юзлаб қадимий манбалар, тазкиралар, баёзлар, манокіб, муншаотларни, тарихий асарлар, ёдномаларни кўздан кечирди, уларни қиёсий-типологик таҳлил қилди. Бу жараёнда у бадний ижоддаги адабий таъсир, таржима асарлар, зуллисонайнлик анъанаси, турли даражадаги ижодкорларнинг ўзаро муносабатлари, ижодий таҳмис, пайравлик масаласи каби кенг камровли режа асосида кузатишлар олиб борди: ўзбек, тожик, рус тилларида қўлаб мақолалар эълон қилди; нуфузли анжуманларда қўлга киритилган ноёб далилларни, назарий фикрларни касбдошлари эътиборига ҳавола этди; “XV асрнинг иккинчи ярми – XVI асрнинг бошларидаги ўзбек ва тожик шеърятини” (1983) номли катта ҳажмдаги махсус монографияси нашр қилинди. Натижада кўп йиллик узлуксиз меҳнат, кўхна манбалар қатидан ижод инжуларини қидириш ўз ҳосиласини берди: Р.Воҳидов 1988 йили “XV асрнинг иккинчи ярми – XVI асрнинг бошларида ўзбек ва форс-

тожик адабиётларининг ўзаро алоқаси (тарихий-типологик йўналишда)" мавзусида диссертация ёклаб, филология фанлари доктори деган илмий даражани олишга муваффақ бўлди. Кўп ўтмай олимга профессорлик унвони ҳам берилди. Ҳамиша янгилик яратиш илмий ҳаётида юрган Р.Воҳидовнинг ҳар икки тадқиқотига ўзбек ва тожик халқлари адабиётининг забардаст донишманди устод, академик Б.Валихўжаев раҳнамолик қилган.

Филология фанлари доктори, профессор Р.Воҳидов тиниб-тинчимас ижодкор эди. У умри давомида 30 дан зиёд монография, китоб, рисолалар нашр эттирган, турли тилларда юздан зиёд илмий мақолалар, публицистик асарлар эълон қилинишига муваффақ бўлган. Олимнинг ижодий лабораториясига назар солсангиз, гўё адабиётшуносликнинг, адабий таълимнинг у қалам урмаган соҳаси қолмаганга ўхшайди. Шундай бўлса-да, биз касбдошимизнинг меросини тўрт йўналишга ажратиб талкин этишни жоиз деб билдик. Аслида муаллифнинг илмий бисоти ранг-баранг, кенгдир.

1. Р.Воҳидов мумтоз адабиётимиз ўрганилмаган сиймоларининг ҳаёти ва ижодини тадқиқ этишга эътиборини қаратди. Айни пайтда ўзбек ва тожик адабиётидаги муайян шоир ё адиб ижодининг ҳали кўпчилик эътибор бермаган қирраларини кашф этишга жазм этди, тобора кузатишлар камровини кенгайтиришга, талкин ва таҳлилларининг асосли, теран бўлишига интилиб борди. Натижада бир-биридан долзарб аҳамиятли "Сухайлий", "Биз билган ва билмаган Бобур", "Шарқнинг буюк алломалари", "Бир ноширу уч шоир ҳақида топганларим", "Мирзо Сомий Бўстоний", "Содик Жондорий" сингари ўнлаб китоб ва мақолалари юзага келди. Ушбу асарлардаги асосий фикрлар илмий истеъмолга янги киритилган. Масалан, назикбин шоир, Алишер Навоий ёри азиз деб эъзозлаган Шайхим Сухайлийнинг ўзбек адабиётшунослигида илк бора мукамал илмий биографияси яратилди. Буларнинг бари соҳа билимдонлари томонидан жиддий назарий ва амалий аҳамиятга молик асарлар сифатида эътироф этилган.

2. Олим XV–XVI асрлардаги ўзбек ва форс-тожик адабий алоқалари тарихини ўрганишга киришар экан, ўша давр Хуросону Мовароуннаҳрдаги маданий, маърифий, адабий, илмий муҳитни яхлит тасаввур этган, тарихий шароитни бус-бутун назарда тутган ҳолда кузатишлар олиб боришга аҳд қилади: маънавий, илмий, адабий ўзаро ҳамкорлик билан, адабий таъсир, акс таъсир билан боғлиқ бирор-бир ходисани назардан қочирмасликка интилади. Пировард натижада "Мажолис ун-нафоис"нинг таржималари", "Алишер Навоий "Хамсат ул-мутаҳаййирин" асарининг тожикча шарҳлари", "Мумтоз адабиёт – ҳикмат хазинаси", "Адабий қардошлик сарҳади билимдони", "Айний ва ўзбек адабиёти" "Зуллisonайнлик ва адабий жараён" кабилидаги рисолалар, уч тилда кўплаб мақолалар иншо этилдиким, ҳар бирида адабий алоқаларнинг муайян қирралари нуқтадонлик билан теран таҳлил этилган.

3. Буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий башарият тамаддунининг муаззам даҳоси ҳисобланади. Унинг ижодий нигоҳи ўлмас бир хазина. Р.Воҳидов илмий ижодининг алоҳида саҳифаларини навоийшунослик ташкил этади. Уларда, бир томондан, Навоий ва адабий алоқалар, ёш ижодкорлар тарбияси, шоир ва зуллisonайнлик масаласи таҳлили берилган бўлса, иккинчи томондан эса Навоийда ишқ талқини

адиб форсий меросининг ўзига хос жиҳатлари, шоир асарларида ислом аҳкомлари инъикоси сингари масалаларнинг янгича талқини ва таҳлили берилган. “Навоий ижоди – илҳом манбаи”, “Навоий – барҳаёт”, “Навоийнинг “Рух ул-қудс” асари ҳақида”, “Шайхим Сухайлий ва Алишер Навоий”, “Навоий даҳосидан нур эмган”, “Навоий ижодида қўлланилган сайёраларга доир атамалар талқини” каби китоб ва илмий мақолалар олимнинг синчков навоийшунос эканлигидан далолат беради.

4. Маълумки, Олий ўқув юртида фаолият кўрсатган ҳар бир мударрис ўқиш-ўқитиш, маърифий-тарбиявий, илмий-услубий юмушлар билан ҳам шугулланиши шарт. Р.Воҳидов ана шу ақидага бутун фаолияти давомида жиддий амал қилиб юрган устозлардан эди. У киши олийгоҳлар ҳамда мактабларда адабиёт ўқитишни яхшилаш борасида методик мақолалар битдилар, рисоалар иншо этди, устозларининг илм-фан, олий таълим ривожига мавқеларини кўрсатиб, улкан тарбиявий маърифий моҳиятдаги китоблар ёзди. Энг муҳими, Р.Воҳидов шогирдлари Ҳ.Эшонкулов билан ҳамкорликда университет ва педагогика институтлари талабалари учун уч китобдан иборат “Ўзбек адабиёти тарихи” дарслигини яратдилар. Ундаги айрим далиллар олим дастхат манбалардан топиб, илк бора эълон қилинган бадий асарлар ҳисобланади. Шубҳасиз, бу дарслик университет ва педагогик институтларида адабиёт ўқитиш самарадорлигини янада оширишга хизмат қилган ва қилмоқда.

Толмас илмий ижод соҳиби Р.Воҳидов иктидорли ёшларнинг каттиққўл саркори, мураббийси эди. У кишининг бевосита раҳбарлигида ўндан зиёд ходимлар манбашунослик-матншунослик, адабий алоқалар навоийшунослик йўналишлари бўйича номзодлик ва докторлик диссертацияларини ҳимоя қилишган; устоз бир қанча номзодлик ва докторлик ишларига ҳолис оппонентлик қилган. Профессор Р.Воҳидовнинг илм-фанимиз ҳамда Олий таълимимиз равнақи йўлидаги хизматлари муносиб тақдирланиб, “Устоз” унвонини олган, “Халқ таълими аълоҳиси”, “Ўзбекистон мустақиллигига 20 йил” нишонлари билан мукофотланган.

Ҳамиджон ҲОМИДИЙ

ТАНҚИД. ТАҚРИЗ. БИБЛИОГРАФИЯ

НАВОЙШУНОСЛИККА ДОИР МУҲИМ ТАДҚИКОТ

Навоий ўз ижодий фаолиятида фақрни кенг бадий талқин этган ва фақир образининг мукамал намунасини яратган буюк мутасаввиф шоир эди. Аммо шоир талқинидаги фақр ва фақир образи ҳалигача кенг ва чуқур илмий тадқиқот объекти бўлмаган. Шу нуқтаи назардан қаралганда, тадқиқотчи Рамазонов Нодир Нормуродовичнинг «Навоий ижодида фақр талқини ва фақир образи» номли монографияси (Тошкент: «Фан», 2015. – 192 бет) ниҳоятда долзарб масалага бағишланган илмий тадқиқот сифатида алоҳида қиммат касб этади.

Тадқиқотчи ўз монографиясини адабиётимизнинг илк давридан XV асргача яратилган манбалардаги фақр талқини таҳлили билан бошлаб, унинг замонавий адабиётдаги талқинига ҳам баҳо беради. Тадқиқотчи фақр сўзининг лугавий ва истилоҳий маъноларини кенг таҳлил қилиб, «фақрга етиш, аслида, қарийб қомиллик даражасига етишдир» (12-бет) деган тўғри хулосага келади.

Тадқиқотчи машҳур форс-тожик, араб ва ўзбек олимлари Абулҳасан Хужвирий, Абунаср Саррож, Абулқосим Қушайрий, Шаҳобиддин Суҳравардий, Исмоил Бухорий, Ибн Мунаввар, Изуддин Кошоний, Яхё Бохарзий, Мухаммад Боқир, Муборак ал-Бухорий, Хожа Мухаммад Порсо ва бошқаларнинг фақр тадқиқ этилган асарларини синчковлик билан бирма-бир таҳлил қилиб, фақр масаласи улар томонидан кенг талқин қилинганига эътибор қаратади. Тадқиқотчи бу олимларнинг фақрга берган баҳолари асосида фақр тасаввуфда фақат мақом даражасидаги йўл бўлибгина қолмай, у қомиллик, ваҳдат ва васл манзили эканлигини кўрсатиб, фақр тариқатнинг энг юқори босқичларидан бирилигини асослаб беради (27–29-бетлар).

Фақрнинг илмий талқини Навоийда ҳам бор. Улуғ шоир «Насоийм ул-муҳаббат» муқаддимасида ҳилм ва бурдборлиқ, ризо, сабр, сидқ, азим риёзатлар ҳақида тўхталиб, уларни фақрни эгаллаш одоблари сифатида кўрсатади. «Маҳбуб ул-қулуб»да эса тавба, зухд, таваққул, қаноат, сабр, тавозуъ ва адаб, зикр, таважжух, ризо, ишқни тавсифлаб, уларни ҳам фақр поялари тарзида талқин этади. «Насоийм ул-муҳаббат»да фақр одобларидан сабр ва ризого алоҳида диққат қилганидан қаноатланмай, «Маҳбуб ул-қулуб»да уларнинг янада кенгрок талқинини беради. Чунки улар фақрни эгаллашдаги асосий поялар ҳисобланадики, улуғ шоир буни махсус эътиборга олган. Шу билан бирга, «Маҳбуб ул-қулуб»да фақр тавбадан бошланишини ва қаноатда қамолга етиб, солиқ учун ҳақиқий ва абадий ишққа айланишини ҳам асослаб беради. Тадқиқотда улуғ шоирнинг фақрга доир бу талқинлари ўзининг чуқур илмий таҳлилини топган.

Тадқиқотчи замонавий адабиётшуносликдаги фақр талқинларига ҳам тўхталгач, биринчи бобдаги таҳлилларини давом эттириб, Навоийнинг форсигўй ва туркигўй салафлари ижодидаги фақир образини тадқиқ қилади. Навоийнинг аксарият фақрни улуғлаган ва тарғиб қилган форсигўй ва туркигўй салафларининг ўзлари ҳам фақир кишилар эди.

Н.Н.Рамазонов буни тўғри кайд этиб, фикрини далиллашни Саъдийдан бошлайди. Саъдий тасаввуфнинг «сафар дар ватан» қондасини изчил қўллаган фақир шоир эди. У фақирлик вазифаларини кўрсатиб, улар «зикр, шукр, хидмату тоат, исор, қаноат, тавҳид, таваккул, таслим ва таҳаммул»дир дея, «ҳар кимда бу васфлар бор, ул фақирдурур» деб таъкидлайди. Саъдий фақирнинг асосий белгиси – қалбининг уйғок ва нафсининг ўлик бўлишидир, дейди. Тадқиқотчи Саъдий таърифлари фақирлар учун дастуриламал даражасида эканлигини таъкидлаб, Навоий ҳам шундай фикрда бўлганлигини кайд этар экан, «бу хусусда Навоий Саъдийга ҳамфикр» дея тўғри хулосага келади (40-бет).

Фақр ва фақир образи талқинида Навоий Аттор билан ҳам яқдил эди. Буни «Мантиқ ут-тайр» ва «Лисон ут-тайр»нинг фақру фано водийсига кадам тасвирида кўриш мумкин. Аттор талқинида, фақру фано водийсига кадам қўйган солиқ фаромуш, гунг, кар, беҳушга айланиб, васлга восил бўлган фақир сифатида намоён бўлади. Навоийда ҳам шундай. Тадқиқотчининг асосли кайд этишича, фақр ва фақир ҳақидаги бу қарашлар чуқур ва концептуал эканлиги билан аҳамиятлидир. «Шунга кўра, Навоий учун бу асар (*«Мантиқ ут-тайр»* – А.А.) дастуриламал бўлган», дейди тадқиқотчи (42-бет) ва бу маъкул ва макбул мулоҳазадир.

Н.Н.Рамазоновнинг Румий, Жомий, Амир Хусрав, Ҳофиз ижодидаги фақир образлари таҳлиллари ҳам эътиборга сазовор. Чунончи, Румий ишқни фақр билан боғлаб тасвирлаб, фақир образини яратганлиги, Жомийда фақр қасратдан қутулиб, ваҳдатга эришиш йўли тарзида берилганлиги, Амир Хусравда фақир ҳақиқий ошиқ сифатида ифодаланиши, Ҳофиз яратган ринд фақрни тўла эгаллаган комил фақир эканлиги диссертант томонидан зукколик билан илмий тарзда аниқланиб, бу борада Навоийнинг улар аъёнларини ижодийлик билан ривожлантирганлиги кўрсатиб берилган. Чунончи, Ҳофиздаги ринд Навоийда ҳам бор, аммо, Навоий риндига вужуд бирлиги ғояси сингдирилган. Бу эса Ҳофиз риндида ақс этмайди. Шунингдек, Навоий ринди бошдан-оёқ фано ва бакога боғлаб берилганки, монографияда қиёслар асосида булар илмий асосланган (50–58-бетлар).

Монографияда туркигўй шоирлар Хожа Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний, Хоразмий, Ҳофиз Хоразмий, Саййид Қосимий, Гадоий, Саккокий, Лутфий ижодидаги фақр ва фақир образлари қиёсий жиҳатдан таҳлил қилинган. Агар Хожа Аҳмад фақрни риёга зарба дея, фақирларни Ҳақдан улуш олганлар деса, Сулаймон ота фақирлар ўлмасдан бурун ўлганлар, дейди. Ҳофиз Хоразмий фақри фақирлиги билан фахрланса, Саййид Қосимий фақри ҳиммат ва қаноатда комилдир. Гадоий ўз шеърларида фақр ҳақиқатлари ва фақирлик фазилатларини санаса, Атоий фақрни аҳли дил каторида, дейди. Лутфий эса фақрни ишқ концепцияси билан боғлиқликда тасвирлаб, ҳақиқий ишқ ошиқни фақирга айлантиришини бадний тарзда асослаб беради. Тадқиқотчи бу бадний талқинларни чуқур таҳлил қилиб, эътирофга молик илмий хулосаларга келади. Чунончи, фақр – банданинг Оллоҳ олдидаги ниёзмандлиги бўлиб, у Ҳаққа етиш тўсиқларини енгиб, кўнгилни Ҳақ назаргоҳига айлантириш асоси бўлиши; «Ал-фақру фаҳрий» ҳадис эканлиги; нақшбандияда фақр камолотнинг асосий йўли бўлганлиги; форсий ва туркий шеърятда фақир образи ҳам тасаввуфий ва фалсафий-дидактик жиҳатдан, ҳам бадний жиҳатдан талқин қилинганлиги ҳақидаги илмий хулосалар шулар

жумласидан бўлиб (60–75-бетлар), улар тадқиқотчининг мавзу бўйича форсий ва туркий мумтоз шеърятни чуқур ўрганганлигини кўрсатади.

Монографиянинг иккинчи бобида Навоий лирикасида кўп қўлланилган фақир образи тадқиқ этилган. Тадқиқотчининг тўғри таъкидлашича, Навоий фақир образини жуда кўп қўллаш билан бирга, унинг аҳамиятига катта эътибор қаратган. Чунки Навоий учун фақр мавжуд ҳаётда маслак, бадий ижодда эса эстетик идеал мавқеида эди (81-бет). Зеро Навоий ижтимоий-маданий муҳитида фақр маънавият асоси бўлган. Воқеан, бу муҳитда Абдурахмон Жомий, Саййид Ҳасан Ардашер, Мавлоно Муҳаммад Табодгоний, Паҳлавон Муҳаммад ва бошқа жуда кўп комил фақирлар бор эди. Улардан Жомий ва Саййид Ҳасан Ардашер Навоийни фақрга даъват этиб туришган. Шунинг учун ҳам, тадқиқотчининг ҳақли хулосасига кўра, фақр Навоий учун фақат анъанавий (китобий) ғоя эмас, балки ҳаётий маслак, яъни ҳаётий йўл, равиш бўлган (84-бет). «Бинобарин, – деб ёзади Н.Н.Рамазонов, – XV аср шароитида фақр фақат тасаввуфий тамойил эмас, балки ҳаёт тарзи, ахлоқий категория эди» (87-бет). Бу ўша даврдаги фақрга берилган жуда тўғри илмий баҳодир.

Тадқиқотчи Навоий лирикасидаги фақир образи билан боғлиқ тасаввуфий тушунчалар – ўзлик, шукр, ризо, таваккул, сабр, каноатни тўғри аниқлаган. Улар орасида ўзлик алоҳида мавқе тутати. Чунки фақирнинг фақр фаносига етишдаги асосий тўсик ўзликдир. Шу сабабли Навоий «фақр водийсиға кирган ташласун ўзлук юкин» дер экан, «истасанг мулки бақо, салб кил ўзлукни бурун» дея таъкидлаши бежиз эмас эди. Монографияда ўзлик ва юқорида тилга олинган тасаввуфий тушунчалар чуқур таҳлил қилинган ҳолда, Навоий лирикасидаги фақир образи ўзига хос хусусиятлари билан мукамал кўринишга эгаллиги кўрсатиб берилган.

Тадқиқотчининг монографияда Навоий лирикасидаги фақир образининг ахлоқий қиёфаси масаласига диққат қилганлиги ҳам эътиборга сазовор. «Навоий, – деб ёзади Н.Н.Рамазонов, – фақирнинг ахлоқи ҳақида гапирар экан, унинг ҳимматлилик, қонезлик, шоқирлик, розийлик, мутаваккиллик сингари сифатларига алоҳида эътибор қаратади» (108-бет). Тадқиқотчи бу фазилатларни аниқ далиллар билан кўрсатиб, Навоий лирикасидаги фақир образи кенг доирада талкин қилинганини асослаб беради.

Тадқиқотчининг ғоят синчковлик билан Навоий лирикасида фақир образи 264 марта қўлланганини аниқлаши; фақр талқини улуғ шоирнинг илк девонидан сўнгги девонигача тасвирга тортилиб борганлигини белгилаши; фақир образи Навоий ғазалларининг макта ёки мактадан олдинги байтида берилиши ва бу образ турли тасаввуфий-ахлоқий тушунчалар билан келиши ҳақидаги хулосалари ҳам тадқиқотнинг муҳим илмий муваффақиятлари дейиш мумкин.

Бу бобда Навоий талқинидаги фақир образи образлар билан боғлиқликда талкин қилинганига эътибор қаратилгани ҳам диққатга молик. Н.Н.Рамазонов бу масалани фақир ва подшоҳ, фақир ва дунё, фақир ва зохид тарзида кўйиб, қиёсий таҳлил асосида фақир образининг янада янги қирраларини очиб берадики, улар тадқиқотдаги муҳим илмий янгилликлар сифатида эътирофга сазовор. Воқеан, тадқиқотчи фақир ва подшоҳ муносабатини таҳлил қилар экан, уни реал шоҳлар ва Навоий

идеалидаги подшоҳ муқоясаси асосида очиб, «подшоҳ ва фақир образларининг ўзаро муносабати XV аср кишиларининг кадриятлари ҳақидаги тасаввурларни бойитади» (120-бет) деган ғоят тўғри мулоҳазани билдиради.

Н.Н.Рамазонов қиёсий таҳлиллар жараёнида XV аср Хуросон ва Мовароуннаҳрда фаол бўлган суҳравардия, нақшбандия ва яссавия тариқатлари фақр масаласида яқдил эканликларини аниқлаб, фақр талқини ва фақир образини яратишда Навоий улардан кенг фойдаланганини далиллар асосида исботлаб берган.

Тадқиқотнинг учинчи бобида Навоий дostonларидаги фақр масаласи ва фақир образи таҳлилга тортилган. Чунончи, тадқиқотчининг аниқлашича, Навоий «Ҳайрат ул-аброр» ва «Сабаи сайёр»да фақрни ўзининг ахлоқий-эстетик идеали сифатида тасвирлаган (148-бет). Улуғ шоир «Ҳайрат ул-аброр»да Султон Ҳусайн Бойқаро ҳақида фикр юритар экан, унинг «фақр султонлигини хавас айлаб» яшаганлигини тасвирлайди. Чунки у ҳам нақшбандийликни қабул қилган ва Жомийнинг муриди эди. Хондамирнинг «Мақорим ул-ахлоқ» асарида келтирилишича, Ҳусайн Бойқаро бир куни Навоийга «Мен подшолик ишларидан қўл тортадиган бўлсам, Шайх Нажмиддин Кубро мазоридида тураман, ёки Хожа Абдуллох Ансорий остонасини супурувчи бўламан» (Хондамир. Мақорим ул-ахлоқ. – Ташкент, 1967, 79-бет) деган экан. Навоий «Ҳайрат ул-аброр»да Султон Ҳусайн ўз аждодлари билан эмас, балки фақр йўлига мансублиги билан фахрланарди, дейди. Чунки у фақр моҳиятини чуқур тушунган шох эди. Н.Н.Рамазонов шу тарзда, Навоий талқини асосида, ҳаётини фақир шох образини кўрсатар экан, улуғ шоир «Сабаи сайёр»да фақр йўлини танламаган шох Баҳром образини яратиб, унинг фожияси орқали фақрнинг инсон учун нақадар тўғри нажот йўли эканлигини таъкидлаганлигини (148-бет) асослаб, ғоят тўғри илмий хулосага келади. Тадқиқотчи фақрнинг нажот йўли эканлигини «Сади Искандарий» дostonида ҳам асослаган. Буни Искандарнинг фақирликни ихтиёр этган шох билан учрашуви тасвири таҳлилида кўриш мумкин. Фақр талқини ва фақир образи «Лисон ут-тайр»да ҳам бор. Н.Н.Рамазонов буни дostonдаги Шайх Санъон ва унинг содиқ муриди образлари мисолида илмий тарзда асослаб берган.

Шу билан бирга, тадқиқотда куйидаги камчиликлар ҳам кўзга ташланади:

1. Матнлар ва хулосаларда фикрлар такрорига йўл қўйилган.

2. Тадқиқотда илмий таҳлил кучли бўлса-да, бадиий мисоллар кўпайиб кетган.

3. М.Шайхзода, Ё.Исҳоқов, А.Ҳайитметов каби замонавий олимлардан иқтибос олинганда, уларнинг фикрига муносабат билдирилмаган.

Тадқиқот ўзининг чуқур илмий-назарий жиҳати, хулосаларининг асослилиги ва янгилиги билан эътибор ва эътирофга молик. Тадқиқотчи мавзуга доир ўзбек, рус, форс, тожик, араб, турк тилларидаги 180 дан ортик адабиётлар, ўрганилмаган манбалар ва қўлёзмаларни кўриб чиққан. Мавзунинг улар асосида тадқиқот этган ва илмий жиҳатдан тўла яқунлаган. Тадқиқотдаги жузъий камчиликлар унинг илмий савиясига путур етказма олмайди. Чунки монография илмий-назарий билимдонлик билан ёзилган. Унда тадқиқотчининг мавзу бўйича ва шунингдек, Навоий ижоди ҳамда

Ўзбек ва форс-тожик адабиёти бўйича етарли билимга эгалиги, масалани чуқур ўзлаштирганлиги сезилиб туради. Монография хулосалари ўзбек-тожик тасаввуфшунослиги, навоийшунослиги ва адабиёт тарихи ривожини унчагина хизмат қила олади.

Абдусалом АБДУҚОДИРОВ

ЎЗБЕК АДАБИЁТШУНОСЛИГИНИНГ ИККИ МАЛИКАСИ

Мархабо Кўчқорова ва Шоира Дониёроваларнинг Ўзбекистон Республикаси фан арбоби, Беруний номидаги Давлат мукофоти совриндори, филология фанлари доктори, профессор Нинель Васильевна Владимирова ва Беруний номидаги Давлат мукофоти совриндори, филология фанлари номзоди Машхура Султоновалар хотирасига бағишлаб тайёрланган, хотира мақолалар тўпланган “Ўзбек адабиётшунослигининг икки маликаси” китоблари уларнинг қарийб тўрт йиллик заҳматли меҳнати самараси сифатида дунё юзини кўрди.

Хотиралар орқали ҳар икки олиманинг ички дунёси, инсонийлик фазилатлари, шогирдларга, илм оламига кириб келган ёшларга муносабатининг ёритилгани кўринади. Хотира ёзувчилар ҳар икки олиманинг илмга садоқати, ҳамкасб дўстларига меҳр кўрғазishi, ёлғизликни матонат билан енгиб, адабиётшуносликда ўз ўринларига эга бўлишлари масаласига диққат қаратганлар. Тўғри, кўп далиллар такрорланган, шундай бўлса-да, ҳар бир хотира олималарга чуқур муҳаббат ва ҳурмат хисси билан йўғрилганки, унинг мана шу жиҳатларини алоҳида таъкидлагимиз келади.

Китоб тўрт қисмдан иборат. Биринчи қисмида олималарнинг бирга ишлаган, бир-бирларини яхши билган ҳамкасбларининг хотиралари ўзбек ва рус тилларида келтирилган ва улар нузли, ёркин, баъзида аламли кунларнинг эсдаликлари сифатида намоён бўлади. Масалан, оксокол адабиётшунос У.Норматов “Адабиётшунослигимизнинг эгизак маликалари” хотира-мақоласида бу икки олимани ўзига яқинлаштирган омил – уларнинг ҳар иккиси ҳам ҳикояшунос эканлиги ҳақида фикр юритади. Айниқса, Нинель опанинг жаҳон, рус, ўзбек адабиётшунослиги фанидаги янгиликлардан доим бохабарлиги, диссертациялар савияси бўйича дадил фикрларни айти олиши, филология бўйича илмий даража бериш тубдан янгилашишга муҳтож деб ҳисоблашини аниқ мисоллар асосида кўрсатиб берар экан, кўз олдимизда фаннинг фидойиси, ҳақиқатпарвар олиманинг қиёфаси яққол гавдаланади. Бу қарашлар бугун ҳам фаннинг ривожига хизмат қила олиши жиҳатидан кадрлидир.

Ўзбекистон Қаҳрамони С.Ғаниева яқин дугонаси М.Султонова ҳақида гапирар экан, уни хотираларида “ниҳоят даражада саҳийдил, гўзал муомалали, ҳазил-мутойибага мойил, илмда фидойи” сифатида тасвирлайди, ҳатто унинг “Зулфиябегим ҳақидаги изланишлари қаршида лол қолиб, таъсирланиб, Шарқ мумтоз шеъриятидаги шоирлар фаолиятини ўрганишга” киришганлигини тан олади.

Олима Ш.Норматова “Ўзбек адабиётининг русийзабон

тадқиқотчилари орасида Нинель Владимирова каби миллат руҳи, зехниятини нозик ҳис қиладигани йўқ эди, десам муболаға бўлмас”, – деб ёзади. Ёки филология фанлари доктори З.Қосимова унинг мактуб ёзиши ҳақида шундай хотираларни келтиради (рус тилида ёзилгани учун шундай келтираман): «Н.Васильевна писала письмо. Настоящие, не электронные. Писала красивым, аккуратным, почти школьным почерком. Письмо были всегда полны доброго внимания и интереса к нуждам адресата». Мархабо Қўчқорова ҳам Нинель Васильевнанинг архивида қолган баъзи ҳужжатлар ҳақида фикр юритар экан, унда олимага келган хатлар ва табрикларга эътибор қаратади. Айниқса, адабиётшунос олим Э.Каримовнинг олимага самимият билан ёзилган мактубини ўқир экансиз, улар ўртасидаги илмий-ижодий муносабатлар, дўстона ишонч туйғуларига тўла эканлиги қалбни ларзага соладики, ҳақиқатан ҳам мактуб инсоний меҳр-муҳаббатдан, кўнгилларнинг розидан дарак берувчи ёзма мужда эканлигига яна бир бор ишонасиз. Шунинг учун буюк Алишер Навоий хатга жуда катта эътибор билан қарагани, уни кишилар орасидаги энг муҳим алоқа воситаларидан бири сифатида «хижрондаги шуъла, тириклик нишони» деб таърифлагани бежиз эмас.

Китобнинг иккинчи қисми “Олималар шогирдлар ва ёшлар хутирасида” деб номланган. Унда шогирдларнинг қайноқ меҳри ва юксак ҳурмати сезилиб туради. Филология фанлари доктори К.Жўраев Н.Владимированинг аслият тилини яхши эгаллаган моҳир мутаржим, сўз устаси, руҳшунос, ажойиб услубчи, энг муҳими, ўзбек тили, халқ урф-одатлари, маданиятини яхши биладиган, ўзбек тилида ширин гапирадиган истеъдод соҳиби эканлигини очиб беришга диққатини қаратса, Ирэн Вихрова эса олиманинг суҳбатлашиш маданияти, ўзига ишончи, ҳар бир ишга масъулият билан ёндашиши ҳақида ҳурмат билан сўз юритади.

Менинг ўзим ҳам шахсан Н.В.Владимировани билардим, бир неча марта мулоқотда бўлганман. Олима Саид Аҳмад ижодининг нозик тадқиқотчиларидан бири эди. Менинг номзодлик диссертациям Саид Аҳмаднинг ҳажвий маҳоратини тадқиқ этишга бағишланган бўлиб, ишни бўлимдан ўтказиш учун Тошкентга олиб келганимда Нинель опа ишимни ўқиб, уни яхшилаш борасида йўл-йўриқ берганлар. Докторлик диссертациям ҳимоясида ҳам у кишидан кўп маслаҳатлар олганман. Ҳақиқатан ҳам олима ҳақида хотира ёзганларнинг кўпчилиги таъкидлаганидек, менинг қалбимда ҳам у киши ўз ишининг устаси бўлган нозик табиатли олима аёл сифатида муҳрланиб қолганлар.

М.Султоновани ҳам бир неча бор кўрганман, аммо олима ҳақидаги илик таассуротларни қалбимда раҳматлик отажоним уйғотганлар. Отам академик Салоҳиддин Мамажонов раҳбарлигида “Баён қилиш ва индивидуал услуб масаласи” (А.Қаҳҳор ва Ойбек ижоди мисолида) деб номланган диссертацияларини муҳокамага қўйганларида, М.Султонова ишни ўқиб, унга яхши баҳо берган эканлар. “Тўғри, қаҳҳоршуносликда жуда кўп тадқиқотлар яратилган, Матёқуб ака ва бошқаларнинг ишлари, китоблари бор, мен ўзим ҳам Қаҳҳор ҳақида тадқиқотлар яратганман, аммо бу диссертацияда ёзувчилар ижодининг очилмаган қирралари ёритилган”, – деб танқидга учраб ўтирган отамнинг руҳларини кўтариб, ишни ҳимояга тавсия этган эканлар. Умрларининг охиригача Машҳура Султоновани алқаб ўтган отамнинг мана шу хотиралари менинг ҳам қалбимда олимага нисбатан ҳурмат уйғотган эди.

“Ўзбек адабиётшунослигининг икки маликаси” китобини ўқиб чиққанимдан кейин ҳар икки олиманинг ҳаёт тарзи, илмга, адабиётга муносабати қалбимдаги ҳурмат ҳиссини икки қарра оширди десам, адашмайман. Бу – менинг хотираларим. Аммо олималарни танимаган, билмаган ёш олимлар, илм йўлига киришга баъзан журъати етмайдиган ёшлар учун бу китоб ибрат мактаби бўла олади.

Китобнинг кейинги қисмида ҳар иккала олиманинг биобиблиографияси келтирилганки, бу келгусида уларнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида яратиладиган тадқиқотларга манба бўла олиши жиҳатидан аҳамиятлидир.

Хотиралар кўп томонлари билан эссега яқин туради. Шу боис унга эссенинг бир шакли деб қараш мумкин. Аммо хотираларда келтирилган далил-фактларни айти ҳақиқат деб тан олиш ва улардан фойдаланавериш ҳамиша ҳам қутилган натижани беравермайди. Хотира ёзувчилар кўп ҳолларда ўз субъектив қарашларини илгари сурадилар, бинобарин, уларни аниқ ва тиниқ қилиб, сўнгра улардан далил сифатида фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Зеро, хотиралар нафақат ижодкорлар ҳаёти ва ижоди, балки адабий жараён ҳусусида ҳам қимматли маълумотлар беради. Шунингдек, асарларнинг яратилиш асносидаги ижодкор “руҳияти иқлимларидан, кайфияти манзараларидан, ижодий ҳаёлларининг тўлкинидан” (Н.Раҳимжонов) ҳабардор ҳам қилади, бу эса ижодкорлар ҳақида илмий-назарий йўналишдаги тадқиқотчилик ишлари учун асос вазифасини ўтайди. Шу жиҳатдан қарасак, олималарнинг тўпловчилик фаолияти маълум аҳамиятга ва қимматга эга, бироқ бу тарздаги асарларни илмий мемуаристикага киритиш биров мунозарали.

Йиллар ўтаверади, авлодлар алмашинади, одамлар унутилади, аммо улар қилган эзгу амалларига қараб, тарих саҳифаларидан жой оладилар. Келажак авлод уларнинг ҳаётда яшаш тарзи, орзу-умидлари, адабиёт, халқ олдида амалга оширган ишлари ҳақида ана шундай хотира китобларни, замондошларнинг илиқ ҳурмат ва муҳаббатга йўғрилган қалб сўзларини ўқиб, улардан ўрнак олиб, шу орқали ҳаётини нурга чулғаб яшаши лозимлиги керак деб ўйлайман.

Шоира АҲМЕДОВА

МУНДАРИЖА

Тилшунослик

Н.Махмудов. Илмий матнда термин таносиби ва тақомили	3
Ё.Одилов. Ўзбек тили ва унинг этномаданий зағинлиги	11

Адабиётшунослик

Қ.Эргашев. Фуркатнинг насрий мероси	20
Д.Юсупова. Темурийлар даври арузшунослиги манбалари	24
А.Қурбонов. Навоий тахаллуслари ва таносуб санъати	33

Илмий-адабий мулоқот

У.Ҳамдам, Ш.Дониёрова. Ёзувчи, замон ва қахрамон ҳақида	40
---	----

Илмий ахборот

Ш.Имомназарова. Н.П. Остроумов – ўзбек халқ кўшиқлари тўпловчиси сифатида	47
О.Ҳамроева. XX аср бошларида илми қофияга муносабат	51
Й.Раҳматов. Мақол ва эртақ муносабатига доир	53
Б.Шуқурова. Ҳикояда миллий характер ва замонавий муаммолар талқини	58
М.Жўраева. Ҳозирги ҳикоячиликда инсон концепцияси	61
Г.Жўрақулова. Ўзбек халқ дostonларида от таърифи	63
Б.Жафаров. "Кодекс Куманикус"нинг яна бир нусхаси ҳақида	66
Ў.Назаров. "Афлотун" романида бадиий макон тасвири	70
А.Эшқобилов. Ўзбек адабиётида балладанинг ўрганилиши	74
И.Мадраҳимов. Таҳлил услублари ва сўз моҳияти хусусида	78
Н.Улуков, Ш.Низомова. Айрим тахаллусларнинг лексик-семантик таҳлили	83
Х.Усмонова. Синтагматик маъно ва унинг ифодаланиш йўллари	86
И.Мирзаалиев. Ўзбек тилида миллий-маданий коннотациянинг ифодаланиши	89
Ф.Мусаева. Ўзбек шеваларида миллий реалиялар	92
Д.Неъматова. Синонимларнинг услубий хусусиятлари	97
Г.Қабулжонова. Метафора ва унга ёндош ходисалар	100
Р.Юсубова. Жим қолиш усули ва прагматик маъно	102
Д.Жамолиддинова. Терминлар қахрамон нутқини индивидуаллаштирувчи восита сифатида	106
Л.Синдоров. "Ҳибат ул-хақойиқ"даги форсий ўзлашмалар	109
Р.Абдуллаева. Кўчма маънода қўлланувчи касаллик номлари	111
Н.Исматуллаева. Хитой ва ўзбек тилларида соматик лақуналар	114
Ш.Алпанова. Инсон руҳиятини ифодалашда олмошларнинг ўрни	117

Фанимиз заҳматқашлари

Н.Махмудов, Д.Лутфуллаева. Дурдона Худойберганова	121
Х.Ҳомидий. Раҳим Воҳидов	124

Танқид. Тақриз. Библиография

А.Абдуқодиров. Навоийшуносликка доир муҳим тадқиқот	127
Ш.Аҳмедова. "Ўзбек адабиётшунослигининг икки маликаси"	131

СОДЕРЖАНИЕ

Языкознание

Н.Махмудов. Соответствие и совершенствование термина в научном тексте	3
Ё.Одилов. Узбекский язык и его этнокультурное разнообразие	11

Литературоведение

К.Эргашев. Прозаическое наследие Фурката	20
Д.Юсупова. Источники арузоведения эпохи темуридов	24
А.Курбонов. Псевдонимы Навои и поэтическая фигура таносуб	33

Научно-литературный диалог

У.Хамдам, Ш.Дониёрова. О писателе, эпохе и герое	40
--	----

Научное сообщение

Ш.Имомназарова. Н.П.Остроумов как собиратель узбекских народных песен	47
О.Хамроева. Отношение к науке о рифме в начале XX века	51
Й.Рахматов. О связи пословицы и сказки	53
Б.Шукурова. Толкование в рассказе национального характера и современных проблем	58
М.Жураева. Концепция человека в современном рассказе	61
Г.Журакулова. Описание лошади в узбекских народных дастанах	63
Б.Жафаров. Об очередной рукописи "Кодекса Куманикуса"	66
У.Назаров. Изображение художественного пространства в романе "Платон"	70
А.Эшкobilов. Изучение баллады в узбекской литературе	74
И.Мадрахимов. Методы анализа и суть слова	78
Н.Улуков, Ш.Низомова. Лексико-семантический анализ некоторых псевдонимов	83
Х.Усмонова. Синтагматическое значение и способы их передачи	86
И.Мирзаалиев. Выражение национально-культурной коннотации в узбекском языке	89
Ф.Мусаева. Национальные реалии в узбекском языке	92
Д.Ньматова. Стилистические особенности синонимов	97
Г.Кабулжонова. Метафора и смежные явления	100
Р.Юсубова. Метод молчания и прагматическое значение	102
Д.Джамалиддинова. Термины как средство индивидуализации речи главного героя	106
Л.Синдоров. Персидские заимствования в "Хибат ул-хакойик"	109
Р.Абдуллаева. Названия болезней, используемых в переносном значении	111
Н.Исмагуллаева. Соматические лакуны в китайском и узбекском языках	114
Ш.Алпанова. Роль местоимений в описании психологического состояния человека	117

Деятели науки

Н.Махмудов, Д.Лутфуллаева. Дурдона Худойбергана	121
Х.Хомиди. Рахим Вохидов	124

Критика. Рецензия. Библиография

А.Абдукодилов. Важное исследование по навоиведению	127
Ш.Ахмедова. "Две королевы узбекского литературоведения"	131

CONTENT

Linguistics

N.Mahmudov. Terminology and perfection in the scientific text	3
Yo Odilov. Uzbek language and its ethnocultural richness	11

Literary Studies

Q.Ergashev. Furkat's Prose Legacy	20
D.Yusupova. Sources of Timurid Dreams	24
A.Qurbonov. Navoi nicknames and the art of proportion	33

Scientific and literary communication

U.Hamdani, Sh.Doniyorova. About the writer, time and hero	40
---	----

Scientific information

Sh.Imomnazarova. N.P. Ostroumov - as a collector of Uzbek folk songs	47
O.Hamroeva. Attitudes to scientific rhyme in the early twentieth century	51
Y.Rahmatov. On the relationship between proverbs and fairy tales	53
B.Shukurova. Interpretation of national character and modern problems in the story... ..	58
M.Juraeva. The concept of man in modern storytelling	61
G.Jurakulova. Definition of a horse in Uzbek folk epics	63
B.Jafarov. About another copy of the Codex Cumanicus	66
O'Nazarov. The image of the artistic space in the novel "Plato"	70
A.Eshqobilov. The study of ballads in Uzbek literature	74
I.Madrahimov. On the methods of analysis and the meaning of the word	78
N.Uluqov, Sh.Nizomova. Lexical-semantic analysis of some nicknames	83
H.Usmonova. Syntagmatic meaning and ways of its expression	86
I.Mirzaaliev. Expression of national-cultural connotation in Uzbek language	89
F.Musaeva. National realities in Uzbek dialects	92
D.Ne'matova. Methodological features of synonyms	97
G.Qabuljonova. Metaphor and related events	100
R.Yusubova. The method of silence and pragmatic meaning	102
D.Jamoliddinova. Terms as a means of individualization of the speech of the protagonist	106
L.Sindorov. Persian Assimilations in Hibat ul-Haqiq	109
R.Abdullaeva. Disease names used in a figurative sense	111
N.Ismatullaeva. Somatic lacunae in Chinese and Uzbek	114
Sh.Alpanova. The role of pronouns in the expression of the human psyche	117

Workers of our science

N.Mahmudov, D.Lutfullaeva. Durdona Khudoyberganova	121
H.Homidiy. Rahim Vohidov	124

Criticism. Review. Bibliography

A.Abdudodirov. Important research on Navoi studies	127
Sh.Ahmedova. "Two queens of Uzbek literature"	131

Тарз 11704

